आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

पदपाठयुता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता ।

([illegible]प्रपाठकचतुष्टयं पञ्चमप्रपाठकस्यैका-
[illegible]नुवाकाश्चेत्येवंरूपश्चतुर्थो भागः (४)

एतत्पुस्तकम्

वे० शा० सं० रा० “ काशीनाथ शास्त्री आगाशे ”
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२३

खिस्ताब्दाः १९०१

मूल्यं पादोनरूपकपञ्चकम् ([illegible]१२) ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

पदपाठयुता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता ।

(तत्र द्वितीयकाण्डगतप्रपाठकचतुष्टयं पञ्चमप्रपाठकस्थैका-
-दशानुवाकाश्चेत्येवंरूपश्चतुर्थो भागः (४))

एतत्पुस्तकम्

० शा० सं० रा० “काशीनाथ शास्त्री आगाशे” इत्येतैः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२३

खिस्ताब्दाः १९०१

मूल्यं पादोनरूपकषट्कम् (५८१२) ।

अथ सभाष्यसपदपाठकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्या[1]तीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलप्रकृतिबोधकम् ।
विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥
वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।
अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥
समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।
ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः प्रश्लिष्टपा[2]दकम् ॥ ४ ॥
साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।
लोके पदपदार्थौ यौ वेदे तावेव गोचरौ ॥ ५ ॥
मानं व्याकरणं तत्तदर्थादेर्लोकवद्भवेत् ।
अनध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥
नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।
अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥
संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थाहृतिरसंनिधौ ।
मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥
समभिव्याहृते (त)धर्मे (र्मे)शक्तिको बोधको विधिः ।
उपवीतादिवल्लोके ह्यपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥
हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तू)परिधारणे ।
न विधिर्मन्त्रगाख्या[3]ते याभिर्यजत ई[4]त्यतः ॥ १० ॥
वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मे विधिर्य[5]तः ।
ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

---

१ क. घ. च. °तीर्थं म° । २ च. °दकाः । सा° । ३ ख. च °ख्यातो या° । ४ क. घ. ङ. च. इत्यदः । ५ ख. च. विधीयते ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः[1] ।
सर्वसाधारणा ह्यर्थाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥
इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।
तत्तद्वाक्यान्युदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः[2] ॥ १३ ॥
आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽखिले ।
अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १४ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टसर्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिका[3] वेदशब्द एव सर्वां प्रक्रियामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् । अग्न्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहोत्रादिभिरुपलक्षणीयम् । अथ वा वह्निसंस्कारमात्रतया कर्मत्वानादरेण मूलप्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाम्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवसन्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृतिर्विश्वजिदाद्येकाहः(ह)परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः । यद्यप्यग्नीषोमीयपशुरुक्तेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पशाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टिविकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो ह्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विविधस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसद्धोम इत्यादेरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीयस्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभयात्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

---

१ च. हेतुता । २ क. घ. ङ. 'खिलम् । अ' । ३ ख. 'का वृक्षश' ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ। सोमस्याङ्गत्वेनावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः। प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृतिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः। अथ द्वितीयकाण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते। यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासब्राह्मणमाम्नातं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव ह्यभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्राधान्यमविरुद्धम्। तास्वपि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यासत्त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाहन्यायेन प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते। तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमासाङ्गसमूहवदेककर्तृकत्वाभावान्नास्ति क्रमनियमः। अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठानस्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रानुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते॥

(इति भाष्यकारोपोद्घातः।)

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः।)

हरिः ॐ।

वायव्यꣳ श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवातिक्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्वा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव (१) वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते वायु-

---

१ क. घ. ङ. ह्व।

मेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति वायवे नियुत्वत आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप क्रामतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वत आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एतस्मादप क्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप (३) धावति स एवास्मिन्प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्सोऽकामयत प्रजाः पशून्त्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै प्रजां पशून्प्र जनयति यच्छ्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाꣳ रूपं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानेव द्वावभि जायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेनं भागधेये-नोपं धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-दुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे (६) ॥

(अप्रदाहाय भवत्येव प्रजायां आमयति वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेनं भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान्यूपस्त्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

वायव्यम् । श्वेतम् । एति । लभेत । भूतिकाम इति भूति—कामः । वायुः । वै । क्षेपिष्ठा । देवता । वायुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । भूतिम् । गमयति । भवति । एव । अतिक्षिप्रेत्यति—क्षिप्रा । देवता । इति । आहुः । सा । एनम् । ईश्वरा । प्रदह इति प्र—दहः । इति । एतम् । एव । सन्तम् । वायवे । नियुत्वत इति नि—युत्वते । एति । लभेत । नियुदिति नि—युत् । वै । अस्य । धृतिः । धृतः । एव । भूतिम् । उपेति । एति । अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । भवति । एव (१) । वायवे । नियुत्वत इति नि—युत्वते । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । वायुः । वै । इमाः । प्रजा इति प्र—जाः । नस्योता इति नसि—ओताः । नेनीयते । वायुम् । एव । नियुत्वन्तमिति नि—युत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । प्रजा इति प्र—जाः । नस्योता इति

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

नसि—ओताः। नीति। यच्छति। ग्रामी। एव। भवति। नियुत्वत इति नि—युत्वते। भवति। ध्रुवाः। एव। अस्मै। अनपगा इत्यनप—गाः। करोति। वायवे। नियुत्वत इति नि—युत्वते। एति। लभेत। प्रजाकाम इति प्रजा—कामः। प्राण इति प्र—अनः। वै। वायुः। अपान इत्यप—अनः। नियुदिति नि—युत्। प्राणापानाविति प्राण—अपानौ। खलु। वै। एतस्य। प्रजाया इति प्र—जायाः (२)। अपेति। क्रामतः। यः। अलम्। प्रजाया इति प्र—जायै। सन्। प्रजामिति प्र—जाम्। न। विन्दते। वायुम्। एव। नियुत्वन्तमिति नि—युत्वन्तम्। स्वेन। भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मै। प्राणापानाभ्यामिति प्राण—अपाना-भ्याम्। प्रजामिति प्र—जाम्। प्रेति। जनयति। विन्दते। प्रजामिति प्र—जाम्। वायवे। नियु-त्वत इति नि—युत्वते। एति। लभेत। ज्योगा-मयावीति ज्योक्—आमयावी। प्राण इति प्र—अनः। वै। वायुः। अपान इत्यप—अनः। नियु-दिति नि—युत्। प्राणापानाविति प्राण—अपानौ। खलु। वै। एतस्मात्। अपेति। क्रामतः। यस्य।

ज्योक् । आमयंति । वायुम् । एव । नियुत्वंन्त-मिति नि—युत्वंन्तम् । स्वेनं । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति (३) । धावति । सः । एव । अस्मिन् । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । दधाति । उत । यदि । इतासुरितीत—असुः । भवंति । जीवंति । एव । प्रजापंतिरिति प्रजा—पतिः । वै । इदम् । एकः । आसीत् । सः । अकामयत । प्रजा इति प्र—जाः । पशून् । सृजेय । इति । सः । आत्मनः । वपाम् । उदिति । अक्खिदत् । ताम् । अग्नौ । प्रेति । अगृह्णात् । ततः । अजः । तूपरः । समिति । अभवत् । तम् । स्वायै । देवतायै । एति । अलभत । ततः । वै । सः । प्रजा इति प्र—जाः । पशून् । असृजत । यः । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः (४) । पशुकाम इति पशु—कामः । स्यात् । सः । एतम् । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । अजम् । तूपरम् । एति । लभेत । प्रजा-पतिमिति प्रजा—पतिम् । एव । स्वेनं । भागधेये-नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । प्रेति । जनयति । यत् । श्मश्रुणः । तत् । पुरुषाणाम् ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

रूपम् । यत् । तूपरः । तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतोदन्निर्त्यन्यतः—दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः । इव । शफाः । तत् । अवीनाम् । यत् । अजः । तत् । अजानाम् । एतावन्तः । वै । ग्राम्याः । पशवः । तान् (५) । रूपेण । एव । अवेति । रुन्धे । सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् । त्रैतम् । एति । लभेत । पशुकाम इति पशु—कामः । द्वौ । वै । अजायै । स्तनौ । नाना । एव । द्वौ । अभीति । जायेते इति । ऊर्जम् । पुष्टिम् । तृतीयः । सोमापूषणाविति सोमा—पूषणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जनयतः । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः—धाः । पूषा । पशूनाम् । प्रजनयितेति प्र—जनयिता । सोमः । एव । अस्मै । रेतः । दधाति । पूषा । पशून् । प्रेति । जनयति । औदुम्बरः । यूपः । भवति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः । ऊर्क् । पशवः । ऊर्जा । एव । अस्मै । ऊर्जम् । पशून् । अवेति । रुन्धे (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदावैश्वर्यकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यꣳ श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव, इति।

वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्णः । तमालभेत संस्पृशेत्, बर्हिःप्लक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्रे यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्यथाऽनुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्सु सहस्रसंख्याकेषु देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात् । श्वेतपशुष्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्यत्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव ॥

विशेषं विधत्ते—

अतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्वा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव, इति।

अत्राभिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोग्रा देवतैनं यजमानं प्रदहः प्रदग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्निर्गृहान्दहल्लोँके दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्विशेषणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीययाज्यानुवाक्याप्रतिपादके पीवोऽन्नाꣳ रयिवृध इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याकाभिरश्वजातिभिर्वायोर्गमनमाम्नायते—"आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हविषि मादयस्व" इति । येयं नियुत्संज्ञकाऽश्व-

---

१ ख. च. 'त्र यागविधिर्न श्रू' ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

जातिः सैवास्य वायोर्धृतिर्धारयित्री। नहि वाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन नियुदेवास्य धृतिर्धारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविष्प्रदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तच्चैश्वर्यमप्रदाहाय भवत्येव। नियुत्वतो वायोरनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषान्नियन्तुं स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुं च समर्थत्वान्मनःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव ॥

तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भवति, इति।

नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवर्दा नासिकाछिद्रे रज्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायुस्तत्र तत्र भृशं नयति। स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः करोति। स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव ॥

देवतागुणं प्रशंसति—

नियुत्वते भवति ध्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति, इति।

नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्भवतीति यत्तेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिदप्यपरक्ता भवन्ति ॥

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजाया अप क्रामतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम्, इति।

प्रकर्षेणानिति मुखबिलाद्बहिश्चेष्टत इति प्राणः। वायुश्च तथाविधः। अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरनिति चेष्टत इत्यपानः। नियुच्छब्दो नितरां यौति मिश्री भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे। यः पुरुषः प्रजार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्रजायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः। अपत्यलाभाभावेन पुरुषेण गर्भाशये निषिक्ते रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणापानयुक्तं जीवान्तरं न प्रविशति। एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—" न ह वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् " इति। नियुत्वान्वायुर्भागधेयेन तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति। ततो यजमानः पुत्रं लभते॥

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु वा एतस्मादप क्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति।

ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः। यस्य ज्योगामयति यं पुरुषं चिरमामयो बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तुमुद्यतौ। अस्मिन्प्राणापानौ दधाति चिरं स्थापयति। अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव॥

कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्सोऽकामयत प्रजाः पशून्त्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत, इति।

---

१ क. घ. ङ. 'भायानेन। २ ख. पूयये'।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः। स च प्रजापशुसृष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वपामुदक्खिददुत्खिद्योद्धृतवान्। तां च वपामग्नौ प्रक्षिप्तवान्। ततो दग्धाया वपाया अजस्तूपरः शृङ्गरहितः समुत्पन्नः। तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत। तत्कर्मसामर्थ्यात्प्रजाः पशूनसृजत। ननु स्वयमेव स्ववपामुत्खिद्याजं तत उत्पाद्य तं च स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम्। बाढमिन्द्रजालमेवैतत्। अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—" इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते " इति। " मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् " इति। न खल्विन्द्रजालविषये विस्मेतुं च भवानपीच्छति। यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्तिस्तदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्वत्रेदासिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः। अन्यथा क्व वीर्यं क्व वा पुरुषः क्व बीजं क्व वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकंमन्यः कथं युक्तिभिरुपपादयति। संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्तर्ह्येतत्प्रकृतेऽपि न विस्मयः। संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत्। नानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजादेः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्तव्यम्। लीलेति चेत्। तदत्राप्यनुसंधेहि।

तथा च श्रुतिः—

" भोगार्था सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे " इति।

विष्णुपुराणेऽपि—

" क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय " इति।

व्याससूत्रमपि—" लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् " इति। अलमतिप्रसङ्गेन॥

विधत्ते—

यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां पशून्प्र जनयति, इति॥

पशुं प्रशंसति—

यच्छ्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाꣳ रूपं यत्तूपरस्तद-

१ च. °त्। सत्यं, ना°।

श्वानां यदन्यतोदन्तद्गवां यदव्या इव शफा-
स्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै
ग्राम्याः पशवस्तान्रूपेणैवाव रुन्धे, इति।

पुंस्पशावजे श्मश्रूणि विद्यन्ते। तूपरत्वं सर्वेष्वजेष्वभावेऽपि प्रकृते विद्यते। अन्यतोऽध एव दन्ता इत्यन्यतोदन्नन्यतोदत्त्वम्[1]। अविखुरसदृशाः शफा दृश्यन्त एव। अजत्वजातिश्चास्ति। तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम्[2]। यद्यपि ग्राम्येषु पशुषु गर्दभोष्ट्रावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमादृतत्वात्। अत एव तदीयेन रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्सर्वानधीनान्करोति॥

पश्वन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्जं
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणावेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै
रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति, इति।

त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितं तत्र भवस्त्रैतस्तेषामन्यतम इत्यर्थः। त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम्, अजायास्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ, तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते। मातृरूपायामजायां येयमूर्ग्रसः[3] सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापयितुं तृतीयो वत्स उत्पन्नः। द्वावेव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु क्वचिदेव। तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यते। किं बहुना त्रैतः प्रशस्त इति द्रष्टव्यम्। गर्भाशये रेतो यथा न स्रवति तथा सोमो धारयति। पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरसेन पोषयित्वा प्रजनयति॥

चोदकप्राप्तं खादिरं बाधितुं विधत्ते—

औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव
ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे॥, इति॥

---

१ ख. 'दत्त्व'। २ ख. तत्पु'। ३ ख. 'मूर्क्पयः सा'।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

फलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योर्ग्रूपत्वं क्षीरद्वारेण पशुरपि तथाविधः। अत ऊर्जैवोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्ग्रूपान्पशून्संपादयति ॥

अत्र मीमांसा।

यदत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तदष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता नहि।
अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥
लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः।
इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ "

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्मैवम्। लौकिकसदृशत्वात्। यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकसूपादय आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवघातादयः संनिपातिनः प्रयाजादय आरादुपकारिणोऽतो नात्यन्तमलौकिकत्वम्। इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम्। तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राद्भेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

" मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः।
अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥
उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात्।
अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ "

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—" मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत " इति। अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेन्मैवम्। किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपसदोऽपि। नाऽऽद्यः। उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात्। न द्वितीयः। प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः। ननु मा भूत्तर्हि गुणविधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्। प्रकरणान्तरमिति वदामः। नह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात्। अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम्। अयनमारभ्याधीतत्वात्। का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत्।

---

१ क. घ. ङ. 'द्वयं श्रु'।

प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेषा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते । ननूपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते, ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न, वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनं मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यं, द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुणभेद उपोद्बलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।
न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥ "

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते, प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्मैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः करणत्वात्, लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।
आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीसंनिकर्षतः ॥ "

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिबद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्मैवम् । वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्यताम् । किं च " प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति " इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनूद्यते । तच्च वैदिकेतिकर्तव्यताया लिङ्गम् । तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ।

स च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।
यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

१ क. ख. 'भिविशे' ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।
प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ " इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसंमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किं चावघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यं फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिविशेषेण वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ।

प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

" इषौ समानमितरच्छ्येनेनेत्यनुवादकम् ।
श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।
श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥
इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छ्येनगं स्फुरेत् ।
वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते ॥ " इति ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ, तयोरुभयोर्ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते समानमितरच्छ्येनेनेति । नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना, तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरच्चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते

ब्रूमः—इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते न तु गवाश्वघटपटादिः । एवमत्रापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतावभावान्न चोदकेन प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

" मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।
नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥
उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।
अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥
तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।
नित्याग्निहोत्रगान्धर्मांस्तन्नामातिदिशेदिह ॥ " इति ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—" मासमग्निहोत्रं जुहोति " इति । तत्राग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेष्टुं नार्हति । कुतः । तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितुं नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितः—

" कस्माचिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथ वा ।
अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ " इति ॥

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्येति चेन्मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

---

१ क. घ. ङ. च. 'दस्मि' । २ क. ख. घ. ङ. 'त्वादाग्नेयलिङ्गान्नि' ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

" तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम्।
भवेद्वा नह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः॥ " इति॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एकदेवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि। सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते। न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति। कुतः। तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति। तथा सति प्रनाड्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

" ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह।

संभवादैष्टि(च्छि)कोऽन्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः॥ "

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः। कुतः। उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेन्न। कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात्।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

" न पशावैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः।
स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः॥ "

अग्नीषोमीयपशावैष्टिकविध्यन्तो नास्ति। कुतः। पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेन्मैवम्। आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि। न तु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम्। तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम्। एकादश प्रयाजान्यजतीति प्रयाजबहुत्वं द्वितीयम्। स्रुच्यमाघार्य जुह्वा पशुं समनक्तीत्याघाराञ्जने लिङ्गान्तरे। आलम्भो लिङ्गान्तरमिष्टावपीषामालभेतेति दर्शनात्। तस्मादस्ति पशावैष्टिकः।

तस्यैव पशोः पश्वन्तरप्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

" सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः।
आद्योऽन्त्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत्॥ "

सवनीयानुबन्ध्यनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धिविध्यन्तः कार्यः । कुतः । दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयेष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा प्रातःसवनीयादिषु वपाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदिशेत् । तदेवमेतैर्विचारैर्वायव्यादिपशुष्वग्नीषोमीयविध्यन्तातिदेश इति संस्थितम् ।

वायव्यꣳ श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।
निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्थमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥
गुणौ श्वेतचरू किं वा यावत्कथितकर्मणी ।
फलार्थमथ वा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥
श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामाग्नेये च रविप्रभे ।
चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥
फलहानेर्न तत्किं तु यावच्चोदितकर्म तत् ।
द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥ "

अनारभ्येदमाम्नायते—" वायव्यꣳ श्वेतमालभेत भूतिकामः " इति । " सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः " इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—" ईषामालभेत " इति । " चतुरो मुष्टीन्निर्वपति " इति च । ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापमनूद्य चतुर्गुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासंबन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्रदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टकर्मा-

---

१ क. घ. ङ. °मीयस्य वि° । २ क. घ. ङ. °पशोर्लिङ्ग° ।

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

न्तरे विधीयेते। तदाऽपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः। भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः। द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः। तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी, निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः। तस्माद्यागविधिरिति राद्धान्तः।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा।
विशेषानुक्तितः कोऽपि च्छाग एवास्त्वबाधनात्॥"

वायव्य१ श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः। चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

"औदुम्बरः खादिरेण समुच्चेयोऽथ बाधकः।
द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः॥" इति॥

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्णे पशौ श्रूयते—"औदुम्बरो यूपो भवति" इति। तत्र चोदकप्राप्तेन खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः। कुतः। द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—खादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ। तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत। तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य खादिरस्य बाधक इति॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

———

१ ख °धानात्। आल°।

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः परांचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्वाथ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलंभत स कृष्ण एकंशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकंशितिपादमालंभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण एकंशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया समृद्ध्यै सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं सा फल्गुनी यत्तृतीयं सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽविर्वशा (२) समभवत्ते देवा अब्रुवन्देवपशुर्वा अयं समभूत्कस्मा इममालप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथिव्यासीदजाता ओषधयस्तामविं वशामादित्येभ्यः कामायाऽलंभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पशुभिः

प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामाय (३) आ लंभेताऽऽदित्यानेव कामꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलंभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एता मल्हा आ लंभेत (४) आग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेनं भागधेयेनोपं धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा लंभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सꣳहितामैन्द्रीꣳ शरद्यपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येव (५) अवं रुन्धे संवत्सरं पर्यालंभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-

स्यैव भवति गर्भिणयो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भ
इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति सारस्वतीं मेषीमा ळं-
भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदे-
द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
न्मनुष्याः सर्वां वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा
ळंभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा
एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ रसो यस्य
ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
बभ्रुमा ळंभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र
जनयति विन्दते प्रजामाग्नेयं कृष्णग्रीवमा
ळंभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीव
आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो
भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधा-
त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लंभेत सौम्यं बभ्रुमां-
ग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाꣳ स्पर्धमान आग्नेयो
वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमां-
ग्नेयौ भवतस्तेजंसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परिं
गृह्णात्येकधा समावृङ्क्ते पुर एनं दधते (९)॥

(लंभेत वरुणं वशैतामविं वशामांदित्येभ्यः कामाय मल्हा आ लंभेत तान्येव सैवास्मिन्त्सोमः श्वेतो भवति त्रिचत्वारिꣳशच्च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः।)

प्रजापतिरितिं प्रजा—पतिः। प्रजा इतिं प्र—
जाः। असृजत। ताः। अस्मात्। सृष्टाः। पराचीः।
आयन्। ताः। वरुणम्। अगच्छन्। ताः। अ-
न्विति। एव। ताः। पुनः। अयाचत। ताः। अस्मै।
न। पुनः। अददात्। सः। अब्रवीत्। वरम्।
वृणीष्व। अथ। मे। पुनः। देहि। इति। तासा-
म्। वरम्। एतिं। अलभत। सः। कृष्णः। एकं-
शितिपादित्येकं—शितिपात्। अभवत्। यः। वरुण-

गृहीत इति वरुण—गृहीतः । स्यात् । सः । एतम् । वारुणम् । कृष्णम् । एकशितिपादमित्येक—शिति-पादम् । एति । लभेत । वरुणम् (१)। एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरु-ण—पाशात् । मुञ्चति । कृष्णः । एकशितिपादित्येक—शितिपात् । भवति । वारुणः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । स्वर्भानुरिति स्वः—भानुः । आसुरः । सूर्यम् । तमसा । अविध्यत् । तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्य । यत् । प्रथमम् । तमः । अपाघ्नन्नित्यप—अघ्नन् । सा । कृष्णा । अविः । अभवत् । यत् । द्वितीयम् । सा । फल्गुनी । यत् । तृतीयम् । सा । बलक्षी । यत् । अध्यस्थादित्यधि—अस्थात् । अपाकृन्तन्नित्यप—अकृन्तन् । सा । अविः । वशा (२)। समिति । अभवत् । ते । देवाः । अब्रुवन् । देवपशुरिति देव—पशुः । वै । अयम् । समिति । अभूत् । कस्मै । इमम् । एति । लप्स्यामहे । इति । अथ । वै । तर्हि । अल्पा । पृथिवी । आसीत् । अजाताः । ओषधयः । ताम् । अविम् । वशाम् । आ-

दित्येभ्यः। कामाय। एति। अलभन्त। ततः। वै। अप्रथत। पृथिवी। अजायन्त। ओषधयः। यः। कामयेत। प्रथेय। पशुभिरिति पशु—भिः। प्रेति। प्रजयेति प्र—जया। जायेय। इति। सः। एताम्। अविम्। वशाम्। आदित्येभ्यः। कामाय (३)। एति। लभेत। आदित्यान्। एव। कामम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। ते। एव। एनम्। प्रथयन्ति। पशुभिरिति पशु—भिः। प्रेति। प्रजयेति प्र—जया। जनयन्ति। असौ। आदित्यः। न। वीति। अरोचत। तस्मै। देवाः। प्रायश्चित्तिम्। ऐच्छन्। तस्मै। एताः। मल्हाः। एति। अलभन्त। आग्नेयीम्। कृष्णग्रीवीमिति कृष्ण—ग्रीवीम्। सꣳहितामिति सं—हिताम्। ऐन्द्रीम्। श्वेताम्। बार्हस्पत्याम्। ताभिः। एव। अस्मिन्। रुचम्। अदधुः। यः। ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः। स्यात्। तस्मै। एताः। मल्हाः। एति। लभेत (४)। आग्नेयीम्। कृष्णग्रीवीमिति कृष्ण—ग्रीवीम्। सꣳहितामिति सं—हिताम्। ऐन्द्रीम्। श्वेताम्। बार्हस्पत्याम्। एताः। एव। देवताः। स्वेन। भागधेये-

नेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ताः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । वसन्ता । प्रातः । आग्नेयीम् । कृष्णग्रीवीमिति कृष्ण—ग्रीवीम् । एति । लभेत । ग्रीष्मे । मध्यंदिने । सꣳहितामिति सं—हिताम् । ऐन्द्रीम् । शरदि । अपराह्ण इत्यपर—अह्ने । श्वेताम् । बार्हस्पत्याम् । त्रीणि । वै । आदित्यस्य । तेजाꣳसि । वसन्ता । प्रातः । ग्रीष्मे । मध्यंदिने । शरदि । अपराह्ण इत्यपर—अह्ने । यावन्ति । एव । तेजाꣳसि । तानि । एव (९) । अवेति । रुन्धे । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । पर्यालभ्यन्त इति परि—आलभ्यन्ते । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म—वर्चसस्य । प्रदातेति प्र—दाता । संवत्सर इति सं—वत्सरः । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । प्रेति । यच्छति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । गर्भिणयः । भवन्ति । इन्द्रियम् । वै । गर्भः । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । दधति । सारस्वतीम् । मेषीम् । एति । लभेत । यः । ईश्वरः । वाचः । वदितोः । सन् । वाचम् । न ।

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

वदे॑त् । वाक् । वै । सर॑स्वती । सर॑स्वतीम् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒वति । सा । ए॒व । अ॒स्मिन् (६) । वाच॑म् । द॒धाति । प्रव॒दि॒तेति॑ प्र—व॒दि॒ता । वा॒चः । भ॒व॒ति । अप॑न्नद॒तीत्यप॑न्न—द॒ती । भ॒व॒ति । तस्मा॑त् । म॒नु॒ष्याः॑ । सर्वा॑म् । वाच॑म् । व॒द॒न्ति । आ॒ग्नेयम् । कृष्णग्री॑व॒मिति॑ कृष्ण—ग्री॒व॒म् । एति॑ । ल॒भे॒त । सौ॒म्यम् । ब॒भ्रुम् । ज्योगा॑मया॒वीति॒ ज्योक्—आ॒म॒या॒वी । अ॒ग्निम् । वै । ए॒तस्य॑ । शरी॑रम् । ग॒च्छ॒ति । सोम॑म् । रसः॑ । यस्य॑ । ज्योक् । आ॒मय॑ति । अ॒ग्नेः । ए॒व । अ॒स्य । शरी॑रम् । नि॒ष्क्री॒णा॒तीति॑ निः—क्री॒णाति॑ । सोमा॑त् । रस॑म् । उ॒त । यदि॑ । इ॒तासु॒रिती॒त—अ॒सुः । भ॒व॑ति । जीव॑ति । ए॒व । सौ॒म्यम् । ब॒भ्रुम् । एति॑ । ल॒भे॒त । आ॒ग्नेयम् । कृष्णग्री॑व॒मिति॑ कृ॒ष्ण—ग्री॒व॒म् । प्र॒जाका॑म॒ इति॑ प्र॒जा—का॒मः । सोमः॑ (७) । वै । रे॒तो॒धा इति॑ रेतः—धाः । अ॒ग्निः । प्र॒जाना॒मिति॑ प्र—जाना॑म् । प्र॒ज॒न॒यि॒तेति॑ प्र—ज॒न॒यि॒ता । सोमः॑ । ए॒व । अ॒स्मै॒ । रेतः॑ । द॒धा॑ति । अ॒ग्निः । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । प्रेति॑ ।

जनयति । विन्दते । प्रजामिति प्र—जाम् । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । एति । लभेत । सौम्यम् । बभ्रुम् । यः । ब्राह्मणः । विद्याम् । अनूच्येत्यनु—उच्य । न । विरोचेतेति वि—रोचेत । यत् । आग्नेयः । भवति । तेजः । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । सौम्यः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । तेन । कृष्णग्रीव इति कृष्ण—ग्रीवः । आग्नेयः । भवति । तमः । एव । अस्मात् । अपेति । हन्ति । श्वेतः । भवति (८) । रुचम् । एव । अस्मिन् । दधाति । बभ्रुः । सौम्यः । भवति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । एव । अस्मिन् । त्विषिम् । दधाति । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । एति । लभेत । सौम्यम् । बभ्रुम् । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । पुरोधायामिति पुरः—धायाम् । स्पर्धमानः । आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः । सौम्यः । राजन्यः । अभितः । सौम्यम् । आग्नेयौ । भवतः । तेजसा । एव । ब्रह्मणा । उभयतः । राष्ट्रम् । परीति । गृह्णाति । एकधेत्येक—

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

धा। स॒मावृ॑ङ्क्त॒ इति॑ सम्—आवृ॑ङ्क्ते। पु॒रः।
ए॒न॒म्। द॒ध॒ते (९)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः॥ २॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः।)

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान्।
प्रजापश्वर्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः[1]॥ १॥

तानेतान्पशून्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते। तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्वाथ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत स कृष्ण एकशितिपादभवत्, इति।

प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ताः सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नगच्छन्। गत्वा च वरुणं प्राप्ताः। स च प्रजापतिस्ताः प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मह्यमेव देहीति वरुणमयाचत। वरुणस्तु न ददौ। ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्, एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मह्यं देहीति। स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत्। स च परीक्ष्यमाणः कृष्णवर्णः सन्नेकेन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत्॥

विधत्ते—

यो वरुणगृहीतः स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेक-

---

1 क. घ. ङ. च. स्मृताः।

शितिपादमा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति, इति ।

वरुणगृहीतो जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

कृष्ण एकशितिपाद्भवति वारुणो
ह्येष देवतया समृद्ध्यै, इति ।

ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् । स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्ध्यै संपद्यते ॥

पशुप्रतिपादिकामाख्यायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत्तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा
कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयꣳ सा फल्गुनी यत्तृ-
तीयꣳ सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽ-
विर्वशा समभवत्ते देवा अब्रुवन्देवपशुर्वा अयꣳ
समभूत्कस्मा इममा लप्स्यामह इत्यथ वै
तर्ह्यल्पा पृथिव्यासीदजाता ओषधयस्तामविं
वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो
वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयः, इति ।

सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयं, स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा कृष्णवर्णः । तमःपुञ्जरूपत्वं "यत्त्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः" इत्येतस्यामृचि स्पष्टमाम्नातम् । पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमामनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यप्रभाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तिं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्यादिद्रव्यैस्तमोऽपाघ्नंश्चतुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णा काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णा काचि-

दविरभूत् । तृतीयपर्याये बलक्षी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थ्नोऽध्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः। कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽपाकृन्तन्नपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा वन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा विचार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थ्नो जातत्वादयमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानीमेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाय कामाय समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामालभ्य पृथिवीविस्तारमोषध्युत्पत्तिं च संपादितवन्तः ॥

विधत्ते—

यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामायाऽऽलभेताऽऽदित्यानेव कामꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्ति, इति ।

पशुभिः प्रथेय पशुबाहुल्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयां, प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेय भवेयम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थः ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन्रुचमदधुः , इति ।

पूर्ववत्तमोवेधरहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्द्याद्विशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हा गललम्बितस्तनान्विता अजाः श्वेतास्तिस्र आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी ग्रीवाव्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेतेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितशुक्लकृष्णवर्णैर्युक्ता संहिता ॥

---

१ ख. च. 'ल्हा मणिला ग' ।

विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एता मल्हा आ लभेताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीꣳ सꣳहितामैन्द्रीꣳ श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति।

श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ॥

उक्तस्य पशुत्रयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सꣳहितामैन्द्रीꣳ शरद्यपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे , इति।

प्रातरादिकालेषूपाकरणं वपायागो वा यथा भवति तथा प्रारभेत। वसन्ततौं प्रातःकाले वर्षास्विव तीव्रमेघावरणाभावाद्धेमन्ताशिशिरयोरिव नीहारावरणाभावाचाऽऽदित्यस्य[2] तेजः स्पष्टं प्रकाशते। ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने प्रकाशाधिक्यमतिस्पष्टम्। शरदृतावपराह्णे सूर्यतेजः सेव्यं भवति। प्रातर्मध्यंदिनयोर्बालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वादसेव्यत्वम्। तान्येतानि यथोक्तान्यादित्यस्य त्रीणि तेजांसि प्रशस्तानि। अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजःसंपत्तिर्भवति ॥

व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति।

एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरुषेण ताः स्वस्वकाल

---

१ क. घ. ङ. च. °ति। वृत्ताध्य°। २ ख. °दित्यः स्प°।

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

आलभ्यन्ते। उपनीतस्य माणवकस्य संध्यावन्दनाद्याचारशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदातृत्वम् ॥

उक्तपशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिणयो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भ इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति, इति।

गर्भिणयस्तिस्रोऽपि गर्भयुक्ताः ॥

विद्वत्सभाजयार्थित्वकामिनः पशुं विधत्ते—

सारस्वतीं मेषीमा लभेत य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन्वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवति, इति।

वेदशास्त्राद्यभ्यासपाटवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाकम्पादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः ॥

तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदती भवति तस्मान्मनुष्याः सर्वां वाचं वदन्ति, इति।

अपन्नदती दन्तपातरहिता। लोकेऽपि सदन्ताः पुरुषा वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति ॥

तीव्ररोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति।

बभ्रुः पिङ्गलः। शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्य रसः स सोमं प्राप्नोति। भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे न प्रविशति,

---

१ ख. 'भावाग्गिमत्व'। २ च. पश्वन्तरं।

किं तु सोमाधिष्ठितौषधिकार्य एवान्नेऽवतिष्ठते । सेयं रसस्य सोमप्राप्तिः । ततोऽग्निर्मांसादिकं शोषयति । सेयं शरीरस्याग्निप्राप्तिः ॥

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यं बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते प्रजाम् , इति ॥

विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन कृष्णग्रीव आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो भवति रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुः सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं दधाति , इति ।

पूर्वं सभायां मूकीभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानीं प्रवदतोऽपि पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा सभास्थितेभ्यो रुच्यभावे सति रुचिं कामयमानस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रधृष्यत्वमस्मिन्यजमाने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गोचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूपमस्मिन्दधाति । कृष्णग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्द्यरूपं तमोऽस्मादपहन्ति । ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे श्वैत्येन रुचमेव सभोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति । बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागातिशयो भवति ॥

पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाꣳ स्पर्धमान आग्नेयो वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

ग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि गृह्णात्येकधा समावृङ्क्ते पुर एनं दधते ।, इति ॥

ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाऽऽग्नेयत्वम् । सोम राजन्नित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्राजन्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति, वेदशास्त्रप्रयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी करोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धिनमेकधा क्षणमात्रेण समावृङ्क्ते सम्यग्जयति । ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ॥

अत्र मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।
तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ॥ " इति ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते—" आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायाᳪं स्पर्धमानः " इति । अयमर्थः—ममैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।
द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे[1] ॥ " इति ॥

इदमाम्नायते—" आग्नेयो वै ब्राह्मणः " इति । अत्राप्यत्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते—" प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथंतरᳪं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः

---

१ ख. संस्तवः ।

पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त " इति। तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः। एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णु-
र्वामनमपश्यत्तꣳ स्वायै देवताया आऽलभत
ततो वै स इमाल्लोँकानभ्यजयद्वैष्णवं वाम-
नमा लभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोँ-
कानभि जयति विषम आ लभेत विषमा
इव हीमे लोकाः समृद्ध्या इन्द्राय मन्युमते
मनस्वते ललामं प्राशृङ्गमा लभेत सङ्ग्रामे
(१) संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा
सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नि-
न्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति तꣳ सङ्ग्राम-
मिन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थमा लभेत ग्राम-
काम इन्द्रमेव मरुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मै सजातान्प्र यच्छति ग्रा-

म्येव भवति यदृषभस्तेन (२) ऐन्द्रो यत्पृश्निस्तेन मारुतः समृद्ध्यै पश्चात्पृश्निसक्थो भवति पश्चादन्ववसायिनीमेवास्मै विशं करोति सौम्यं बभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा अन्नꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति बभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै सौम्यं बभ्रुमा लभेत यमलम् (३) राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै राज्यꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैनꣳ राज्यं नमति बभ्रुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपꣳ समृद्ध्या इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा (४) लभेत यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्पाप्मानमभिमातिं प्र णुदत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत यमलꣳ राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेदिन्द्र-

मेव वज्रिणं स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एंनं वज्रो भूत्यां इन्ध उपैनं राज्यं नमति ललामः प्राशृङ्गो भवत्येतद्वै वज्रस्य रूपं समृंद्ध्यै (५) ॥

(सङ्ग्रामे तेनालंमभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमेनं पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इतिं देव—असुराः । एषु । लोकेषु । अस्पर्धन्त । सः । एतम् । विष्णुः । वामनम् । अपश्यत् । तम् । स्वायैं । देवतांयै । एतिं । अलभत । ततः । वै । सः । इमान् । लोकान् । अभीतिं । अजयत् । वैष्णवम् । वामनम् । एतिं । लभेत । स्पर्धमानः । विष्णुः । एव । भूत्वा । इमान् । लोकान् । अभीतिं । जयति । विषम इति वि—समे । एतिं । लभेत । विषमा इति वि—समाः । इव । हि । इमे । लोकाः । समृंद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । इन्द्राय । मन्युमत इति मन्यु—मतें । मनस्वते । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एतिं । लभेत । संग्राम इतिं सं—ग्रामे ।

(जयादिहेतुपशुविधिः)

(१) संयत्त इति सं—यत्ते । इन्द्रियेण । वै । मन्युना । मनसा । संग्राममिति सं—ग्रामम् । जयति । इन्द्रम् । एव । मन्युमन्तमिति मन्यु—मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मनः । दधाति । जयति । तम् । संग्राममिति सं—ग्रामम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पृश्निसक्थमिति पृश्नि—सक्थम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । इन्द्रम् । एव । मरुत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छति । ग्रामी । एव । भवति । यत् । ऋषभः । तेन (२)। ऐन्द्रः । यत् । पृश्निः । तेन । मारुतः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । पश्चात् । पृश्निसक्थ इति पृश्नि—सक्थः । भवति । पश्चादन्ववसायिनीमिति पश्चात्—अन्ववसायिनीम् । एव । अस्मै । विशम् । करोति । सौम्यम् । बभ्रुम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । सौम्यम् । वै । अन्नम् । सोमम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।

अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव । भवति । बभ्रुः । भवति । एतत् । वै । अन्नस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । सौम्यम् । बभ्रुम् । एति । लभेत । यम् । अलम् (३)। राज्याय । सन्तम् । राज्यम् । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । सौम्यम् । वै । राज्यम् । सोमम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । राज्यम् । प्रेति । यच्छति । उपेति । एनम् । राज्यम् । नमति । बभ्रुः । भवति । एतत् । वै । सोमस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । इन्द्राय । वृत्रतुर इति वृत्र—तुरे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति । लभेत । गतश्रीरिति गत—श्रीः । प्रतिष्ठाकाम इति प्रतिष्ठा—कामः । पाप्मानम् । एव । वृत्रम् । तीर्त्वा । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गच्छति । इन्द्राय । अभिमातिघ्न इत्यभिमाति—घ्ने । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति (४)। लभेत । यः । पाप्मना । गृहीतः । स्यात् । पाप्मा । वै । अभिमातिरित्यभि—मातिः । इन्द्रम् । एव । अभिमातिहनमित्यभिमाति—हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।

(जयादिहेतुपशुविधिः)

उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । पाप्मानम् । अभिमातिमित्यभि—मातिम् । प्रेति । नुदते । इन्द्राय । वज्रिणे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति । लभेत । यम् । अलम् । राज्याय । सन्तम् । राज्यम् । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । इन्द्रम् । एव । वज्रिणम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । वज्रम् । प्रेति । यच्छति । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै । इन्धे । उपेति । एनम् । राज्यम् । नमति । ललामः । प्राशृङ्गः । भवति । एतत् । वै । वज्रस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

जलोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।
ब्रह्मवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥ १ ॥
दीर्घरोगी प्रजाकामः सभारञ्जनवर्जितः ।
पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः श्रुताः ॥ २ ॥

तानेतान्पशून्द्वितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतून्पशून्विधित्सन्नादौ लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं वि-

ष्णुर्वामनमपश्यत्तꣳ स्वायै देवताया आऽ-
लभत ततो वै स इमाल्लोँकानभ्यजयत्, इति ।

लोकेषु विषयभूतेषु, वामनं ह्रस्वं पशुं, स्वायै विष्णुरूपायै देवतायै ॥

अथ विधत्ते—

वैष्णवं वामनमा लभेत स्पर्धमानो
विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोँकानभि जयति, इति ।

स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुप्रियहविर्दानादस्योपचरितं विष्णुत्वम् ॥

चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम आ लभेत विषमा इव
हीमे लोकाः समृद्ध्यै, इति ।

पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विषमत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्ध्यै कल्पते ॥

सङ्ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशृ-
ङ्गमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै
मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
दधाति जयति तꣳ सङ्ग्रामम्, इति ।

मनस्वते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटोपेतं ब्रूते । प्राशृङ्गो मुखं प्रत्यासन्नशृङ्गः पुंगवः । प्राशृङ्गो गौरिति भरद्वाजवचनात् । प्राशृङ्गोऽवाक्शृङ्ग उक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋषभोऽनड्वान्पुनरुत्सृष्टो गोमृगं इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शारीरं बलम् । मन्युः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् ॥

---

१ ख. 'गक इ' ।

(जयादिहेतुपशुविधिः)

ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थमा लभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजा- तान्प्र यच्छति ग्राम्येव भवति, इति ।

मरुद्भिर्युक्तो मरुत्वान् । पृश्निसक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहोत्पन्नान्भ्रात्रा- दीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च ॥

पुंगवत्वं सक्थिश्वैत्यं च प्रशंसति—

यदृषभस्तेनैन्द्रो यत्पृश्नि- स्तेन मारुतः समृद्ध्यै, इति ।

सेकृत्वसामान्येनेन्द्रसंबन्धित्वं, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वात्पृश्निवर्णस्य मारु- तत्वं, तदुभयं समृद्ध्यै भवति ॥

पुरोवर्तिनोरूर्वोः पृश्निसक्थित्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्चात्पृश्निसक्थो भवति पश्चादन्ववसायिनीमेवास्मै विशं करोति, इति ।

यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्चाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्रातिकूल्यं चिन्तय- तीति पश्चादन्ववसायिनी ॥

अन्नार्थिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यं बभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा अन्नꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति , इति ।

सोमो वा ओषधीनाꣳ राजेति श्रुतत्वादन्नस्य सौम्यत्वम् । अन्नादो ऽव्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः ॥

पशुवर्णं प्रशंसति—

बभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै , इति ।

विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंग्वादेर्वा रूपं पिङ्गलम् ॥

राज्यप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते—

सौम्यं बभ्रुमा लभेत यमलꣳ राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै राज्यꣳ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैनꣳ राज्यं नमति बभ्रुर्भवत्येतद्वै सोमस्य रूपꣳ समृद्ध्यै, इति।

राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्राज्यायालं सन्तं सम्यग्योग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजेति श्रुतत्वाद्राज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्बभ्रुत्वं सोमस्य रूपम् ॥

शत्रुबाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते—

इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छति, इति।

वृत्रतूर्वैरिहिंसकः । पाप्मानमेव नरकप्रदपापवद्बाधकमेव वृत्रं वैरिणम् ॥

पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा लभेत यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्पाप्मानमभिमातिं प्र णुदते, इति।

पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना ॥

राज्यार्थिनः पश्वन्तरं विधत्ते—

इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत यमलꣳ राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वज्रिणꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं वज्रो भूत्या इन्ध उपैनꣳ राज्यं नमति ललामः प्राशृङ्गो भवत्ये-तद्वै वज्रस्य रूपꣳ समृद्ध्यै ॥, इति ॥

वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्रसमो भूत्या इन्धे यजमानं वैरिसंतापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शृङ्गस्य तीक्ष्णाग्रत्वात्ती-क्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽल-भन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेताममुमेवाऽऽ-दित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भ-वति वसन्ता प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे त्रीञ्छितिवारान्त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाꣳ-सि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय

आ लंभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति संवत्सरं पर्यालंभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्यं प्रदाता संवत्सर एवास्मैं ब्रह्मवर्चसं प्र यंच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भंवति संवत्सरस्यं परस्तात्प्राजापत्यं कद्रुम् (२) आ लंभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णꣳ श्याममा लंभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मैं देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिंल्लोकेऽस्पर्धन्त स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्यं (३) यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमंभूद्यद्वयꣳ स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणीं वशामाऽलंभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमंवृञ्जत यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लंभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा वि-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

षणुना यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृङ्क्ते भवंत्यात्मना परांऽस्य भ्रातृंव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम॑हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरंसिनात्तस्यं वृत्रस्यं शीर्षतो गाव उदांयन्ता वैदेह्योंऽभवन्तासांमृषभो जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोंऽमन्यत यो वा इममालभेत मुच्येंतास्मात्पाप्मन इति स आंग्नेयं कृष्णग्रींवमाऽलंभतैन्द्रमृंषभं तस्याग्निरेव स्वेनं भागधेयेनोपंसृतः षोडशधा वृत्रस्यं भोगानप्यंदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्नंधत्त यः पाप्मनां गृहीतः स्यात्स आंग्नेयं कृष्णग्रींवमा लंभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेनं भागधेयेनोपंसृतः (६) पाप्मानमपिं दहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्धंत्ते मुच्यंते पाप्मनो भवंत्येव द्यावापृथिव्यां धेनुमा लंभेत ज्योगंपरुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योगंपरुद्धो द्यावांपृथिवी एव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गंमयतः प्रत्येव तिष्ठति पर्यारिणीं भवति पर्यारीव ह्येतस्यं राष्ट्रं यो ज्योगंपरुद्धः समृंद्ध्यै वायव्यंम् (७) वत्समा लंभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

एतस्मै लोका अपंशुष्का विडपंशुष्काऽथैष ज्योगपंरुद्धो वायुमेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मां इमाल्लोँकान्विशं प्र दांपयति प्रास्मां इमे लोकाः स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विडुपं तिष्ठते (८) ॥

(मध्यंदिने कद्रुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तमिन्द्रोऽस्य स्वेनं भाग-धेयेनोपंस्तृतो वायव्यं द्विचंत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत । तस्मै । देवाः । प्रायंश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै । एताम् । दशंर्षभामिति दशं—ऋषभाम् । एति । अलभन्त । तया । एव । अस्मिन् । रुचंम् । अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । स्याव् । तस्मै । एताम् । दशंर्षभामिति दशं—ऋषभाम् । एति । लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेनं । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भव-

ति। वसन्ता। प्रातः। त्रीन्। ललामान्। एति। लभेत। ग्रीष्मे। मध्यंदिने (१)। त्रीन्। शितिपृष्ठानिति शिति-पृष्ठान्। शरदि। अपराह्ण इत्यपर-अह्ने। त्रीन्। शितिवारानिति शिति-वारान्। त्रीणि। वै। आदित्यस्य। तेजांसि। वसन्ता। प्रातः। ग्रीष्मे। मध्यंदिने। शरदि। अपराह्ण इत्यपर-अह्ने। यावन्ति। एव। तेजांसि। तानि। एव। अवेति। रुन्धे। त्रयस्त्रय इति त्रयः-त्रयः। एति। लभ्यन्ते। अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम्। एव। अस्मिन्। तेजः। दधाति। संवत्सरमिति सं-वत्सरम्। पर्यालभ्यन्त इति परि-आलभ्यन्ते। संवत्सर इति सं-वत्सरः। वै। ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य। प्रदातेति प्र-दाता। संवत्सर इति सं-वत्सरः। एव। अस्मै। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम्। प्रेति। यच्छति। ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी। एव। भवति। संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य। परस्तात्। प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम्। कद्रुम् (२)। एति। लभेत। प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः। सर्वाः। देवताः। देवतासु। एव। प्रतीति। तिष्ठति। यदि। बिभीयात्। दुश्चर्मेति दुः-चर्मा। भवि-

ष्यामि । इति । सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् । श्याममू । एति । लभेत । सौम्यः । वै । देवतया । पुरुषः । पौष्णाः । पशवः । स्वया । एव । अस्मै । देवतया । पशुभिरिति पशु—भिः । त्वचम् । करोति । न । दुश्चर्मेति दुः—चर्मा । भवति । देवाः । च । वै । यमः । च । अस्मिन् । लोके । अस्पर्धन्त । सः । यमः । देवानाम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अयुवत । तत् । यमस्य (३) । यमत्वमिति यम—त्वम् । ते । देवाः । अमन्यन्त । यमः । वै । इदम् । अभूत् । यत् । वयम् । स्मः । इति । ते । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावन् । सः । एतौ । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । आत्मनः । उक्षवशाविति उक्ष—वशौ । निरिति । अमिमीत । ते । देवाः । वैष्णावरुणीमिति वैष्णा—वरुणीम् । वशाम् । एति । अलभन्त । ऐन्द्रम् । उक्षाणम् । तम् । वरुणेन । एव । ग्राहयित्वा । विष्णुना । यज्ञेन । प्रेति । अनुदन्त । ऐन्द्रेण । एव । अस्य । इन्द्रियम् । अवृञ्जत । यः । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य—वान् । स्यात् । सः । स्पर्धमानः । वैष्णावरुणीमिति वैष्णा—वरुणीम् (४) । वशाम् । एति । लभेत । ऐन्द्रम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

उक्षाणम् । वरुणेन । एव । भ्रातृव्यम् । ग्राहयित्वा । विष्णुना । यज्ञेन । प्रेति । नुदते । ऐन्द्रेण । एव । अस्य । इन्द्रियम् । वृङ्क्ते । भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । वृत्रः । हतः । षोडशभिरिति षोडश—भिः । भोगैः । असिनात् । तस्य । वृत्रस्य । शीर्ष-तः । गावः । उदिति । आयन् । ताः । वैदेह्यः । अभवन् । तासाम् । ऋषभः । जघने । अनु । उदिति । ऐत् । तम् । इन्द्रः (९) । अचायत् । सः । अमन्यत । यः । वै । इमम् । आलभेतेत्या—लभेत । मुच्येत । अस्मात् । पाप्मनः । इति । सः । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । एति । अलभत । ऐन्द्रम् । ऋषभम् । तस्य । अग्निः । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपसृत इत्यु-प—सृतः । षोडशधेति षोडश—धा । वृत्रस्य । भोगान् । अपीति । अदहत् । ऐन्द्रेण । इन्द्रि-यम् । आत्मन् । अधत्त । यः । पाप्मना । गृहीतः । स्यात् । सः । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण—ग्रीवम् । एति । लभेत । ऐन्द्रम् । ऋषभम् । अग्निः । एव । अस्य । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन ।

उपंसृत इत्युपं—सृतः (६) । पाप्मनाम् । अपीति । दहति । ऐन्द्रेणं । इन्द्रियम् । आत्मन् । धत्ते । मुच्यंते । पाप्मनः । भवंति । एव । द्यावापृथिव्यांमिति द्यावा—पृथिव्याम् । धेनुम् । एति । लभेत । ज्योगंपरुद्ध इति ज्योक्—अपरुद्धः । अनयोः । हि । वै । एषः । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति—स्थितः । अथ । एषः । ज्योक् । अपंरुद्ध इत्यपं—रुद्धः । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । एव । स्वेनं । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते इति । एव । एनम् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमयतः । प्रतीति । एव । तिष्ठति । पर्यारिणी । भवति । पर्यारि । इव । हि । एतस्यं । राष्ट्रम् । यः । ज्योगंपरुद्ध इति ज्योक्—अपरुद्धः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । वायव्यंम् (७)। वत्सम् । एति । लभेत । वायुः । वै । अनयोः । वत्सः । इमे । वै । एतस्मैं । लोकाः । अपंशुष्का इत्यपं—शुष्काः । विट् । अपंशुष्केत्यपं—शुष्का । अथ । एषः । ज्योक् । अपंरुद्ध इत्यपं—रुद्धः । वायुम् । एव । स्वेनं । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । इमान् । लोकान् । विशं-

म्। प्रेतिं। दापयति। प्रेतिं। अस्मै। इमे। लोकाः। स्नुवन्ति। भुञ्जती। एनम्। विट्। उपेतिं। तिष्ठते (८)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः।)

स्पर्धाकामो युद्धकामो ग्रामकामोऽन्नकामवान्।
राज्यकामः प्रतिष्ठार्थी यः पापक्षयमिच्छति ॥
राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव ईरिताः ॥ १ ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशून्विधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौति—

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽलभन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुः, इति।

पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्त्यभावः कालविशेषेणात्रापि प्रतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते। दशानामृषभाणां समाहारो दशर्षभा। कर्मनामधेयमिति केचित्, तत्तु नात्यन्तयुक्तिसहम्, आलभन्तेत्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् ॥

विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति, इति।

अमुमेवाऽऽदित्यमित्यर्थवादे श्रुतत्वादादित्योऽस्मिन्कर्मणि देवता ॥

---

१ ख. च. 'रोऽस्यामिति द'।

तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्ता प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराह्णे त्रीञ्छितिवारान्, इति।

शितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठाः। शितिवाराः श्वेतवालाः॥

पूर्ववत्कालविशेषं प्रशंसति—

त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाꣳसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येव तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे, इति॥

विहितानेव त्रित्वोपेतान्संघान्प्रशंसति—

त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति, इति।

पूर्वं वसन्ते यथा त्रित्वोपेतास्तथा ग्रीष्मशरदोरपि त्रित्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संपद्यते। तद्वदस्मिन्यजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृश्येनैवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते, न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः॥

आग्नेयकृष्णग्रीवादिष्विव ब्रह्मचर्यादिनियमकालं विधत्ते—

संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव भवति, इति॥

दशमस्यर्षभस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं कद्रुमा लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठति, इति।

कद्रुः पिङ्गलः। प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्म]कत्वम्॥

त्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—

यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमा-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

पौष्णꣳ श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति , इति ।

कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुमाय भीतस्यायं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पौष्णत्वं च सोमापूषविषययाज्यानुवाक्याप्रसङ्गेन दर्शितम् ॥

भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

देवाश्च वै यमश्चास्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वयꣳ स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णावरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणैवास्येन्द्रियमवृञ्जत , इति ।

अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णव्यत्ययेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचनसमर्थो वत्सोत्पादकः । वशा वन्ध्या, लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपाशेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य वीर्यं नाशितवन्तः ॥

विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं वशामा लभेतैन्द्रमुक्षाणं वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृङ्क्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति , इति ।

आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति । अस्य भ्रातृव्यः पराभवति ।

पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो जघनेऽनूदैत्तामिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स आग्नेयं कृष्णग्रीवमाऽलभतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्नधत्त , इति ।

तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि क्रोधाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्गाव उत्पन्नाः। ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्वृषभोऽनुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान् , अहो मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्बन्धनादिरूपात्पाप्मनो मुच्येतेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तत ऐन्द्रयागेन(ण) सामर्थ्यमिन्द्रः स्वात्मन्यधत्त ॥

अथ विधत्ते—

यः पाप्मना गृहीतः स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव, इति ।

चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते—

द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगप-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति, इति ।

ज्योगपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालनस्याभावादस्मिँल्लोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतितिष्ठति, तदानीं सोऽत्र ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्योः परितोषादुभयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते ॥

धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्ध्यै, इति ।

या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसूर्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिरमतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)त्वात् । अतः सदृशयोगः समृद्ध्यै भवति ॥

ज्योगपरुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यं वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका अपशुष्का विडपशुष्काऽथैष ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इमाँल्लोकान्विशं प्र दापयति प्रास्मा इमे लोकाः स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विडुप तिष्ठते ॥ , इति ॥

यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राज्ञेऽपशुष्का अपरक्ता भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते, अवशिष्टा सर्वा प्रजा विट्शब्देन । वत्सेन

१ ख. 'णी प' । २ घ. ङ. च. 'श्चात्प्रोद्यमा' ।

तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजां च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्नुवन्ति मणिमुक्तादिधनं प्रस्नावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं भुञ्जती पालयन्ती सेवते ॥

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथ वा ।
आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः ॥ "

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—"वसन्ते ललामांस्त्रीन्वृषभानालभेत" इति । तत्र रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गाभावाद्दैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् । न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते— " यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । एकयूप आलभते " इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्तदा चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्यूपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेष्वैकादशिनेभ्योऽतिदेशः ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" धेनुवत्सर्षभाश्छागे गवि वा गुणकीर्तनात् ।
अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः ॥ "

पशुविकृतिषु श्रूयते—" द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमृषभम् " इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । ऋषभशब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्यते प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिंषन्तीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिंषन्तश्छागं बाधन्त इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्स य उत्तमः पशुरासीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योदक्खिदत्तः सहस्रं पशवोऽनूदायन्त्स उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्यात्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवत्युन्नतः (१) भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशूनव रुन्धे यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेतैतस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्तस्मादेष वामनः समीषितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव सहस्रं संपाद्याऽऽ लभेत पशवः (२) वा अहोरात्राणि पशूनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योषधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः

प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा ओषधयोऽसत्पुरुष आप एवास्मा असतः सद्ददति तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नाऽऽप-स्त्वावासतः सद्ददतीत्यैन्द्रीꣳ सूतवशामा लभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभवत् (४) इन्द्रमेव स्वेन भागधेये-नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव यꣳ सूत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमेवाऽऽ लभेतैतद्वाव तदिन्द्रियꣳ साक्षादेवेन्द्रियमव रुन्ध ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात्पुरुषा-त्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्ना (५) तृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपै-नꣳ सोमपीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदा-ग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्ध्यै ब्राह्मण-

स्पत्यं तूपरमा लंभेताभिचरन्ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति तस्मां एवैनमा वृंश्चति ताजगार्तिमार्च्छति तूपरो भवति क्षुरपंविर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृंद्ध्यै स्फ्यो यूपों भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हंरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनंम् (७) ॥

(भवत्युन्नतः पशवों जनयन्ति विन्दतेंऽभवत्सन्नैतस्येध्मस्त्रीणिं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रंः । वलस्यं । बिलंम् । अपेतिं । और्णोत् । सः । यः । उत्तम इत्युंत्—तमः । पशुः । आसींत् । तम् । पृष्ठम् । प्रतीतिं । संगृह्येतिं सं—गृह्यं । उदितिं । अखिदत् । तम् । सहस्रंम् । पशवंः । अनुं । उदितिं । आयन् । सः । उन्नत इत्युंत्—नतः । अभवत् । यः । पशुकांम इतिं पशु—कामः । स्यात् । सः । एतम् । ऐन्द्रम् । उन्नतामित्युंत्—नतम् । एतिं । लभेत । इन्द्रंम् । एव । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—

धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । यच्छति । पशुमानिति पशु—मान् । एव । भवति । उन्नत इत्युत्—नतः (१)। भवति । साहस्री । वै । एषा । लक्ष्मी । यत् । उन्नत इत्युत्—नतः । लक्ष्मिया । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । यदा । सहस्रम् । पशून् । प्राप्नुयादिति प्र—आप्नुयात् । अथ । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत । एतस्मिन् । वै । तत् । सहस्रम् । अधीति । अतिष्ठत् । तस्मात् । एषः । वामनः । समीषित इति सम्—ईषितः । पशुभ्य इति पशु—भ्यः । एव । प्रजातेभ्य इति प्र—जातेभ्यः । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । दधाति । कः । अर्हति । सहस्रम् । पशून् । प्राप्तुमिति प्र—आप्तुम् । इति । आहुः । अहोरात्राणीत्यहः—रात्राणि । एव । सहस्रम् । संपाद्येति सं—पाद्य । एति । लभेत । पशवः (२) । वै । अहोरात्राणीत्यहः—रात्राणि । पशून् । एव । प्रजातानिति प्र—जातान् । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमयति । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । वेहतम् । एति । लभेत । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । ओषधयः । वै । एतम् । प्रजाया इति प्र—जायै । परीति । बाधन्ते । यः ।

अलंम्। प्रजाया इति प्र—जायै। सन्। प्रजामिति प्र—जाम्। न। विन्दते। ओषंधयः। खलुं। वै। एतस्यै। सूतुंम्। अपीति। घ्नन्ति। या। वेहत्। भवंति। ओषंधीः। एव। स्वेनं। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। ताः। एव। अस्मै। स्वात्। योनेः। प्रजामिति प्र—जाम्। प्रेति। जनयन्ति। विन्दते (३)। प्रजामिति प्र—जाम्। आपः। वै। ओषंधयः। असंत्। पुरुंषः। आपः। एव। अस्मै। असंतः। सत्। ददति। तस्मात्। आहुः। यः। च। एवम्। वेदं। यः। च। न। आपः। तु। वाव। असंतः। सत्। ददति। इति। ऐन्द्रीम्। सूतवशामिति सूत—वशाम्। एति। लभेत। भूतिकाम इति भूति—कामः। अजातः। वै। एषः। यः। अलंम्। भूत्यै। सन्। भूतिम्। न। प्राप्नोतीति प्र—आप्नोति। इन्द्रम्। खलुं। वै। एषा। सूत्वा। वशा। अभवत् (४)। इन्द्रम्। एव। स्वेनं। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। एनम्। भूतिम्। गमयति। भवंति। एव। यम्। सूत्वा। वशा। स्यात्। तम्। ऐन्द्रम्। एव।

एतिं । लभेत । एतत् । वाव । तत् । इन्द्रियम् । साक्षादितिं स—अक्षात् । एव । इन्द्रियम् । अवेतिं । रुन्धे । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । पुनरुत्सृष्टमितिं पुनः—उत्सृष्टम् । एतिं । लभेत । यः । एतिं । तृतीयांत् । पुरुंषात् । सोमंम् । न । पिबेंत् । विच्छिन्न इति वि—छिन्नः । वै । एतस्यं । सोमपीथ इतिं सोम—पीथः । यः । ब्राह्मणः । सन् । एतिं(५)। तृतीयांत् । पुरुंषात् । सोमंम् । न । पिबंति । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । एव । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धावति । तौ । एव । अस्मैं। सोमपीथमितिं सोम—पीथम् । प्रेतिं । यच्छतः । उपेतिं । एनम् । सोमपीथ इतिं सोम—पीथः । नमति । यत् । ऐन्द्रः । भवंति । इन्द्रियम् । वै । सोमपीथ इतिं सोम—पीथः । इन्द्रियम् । एव । सोमपीथमितिं सोम—पीथम् । अवेतिं । रुन्धे । यत् । आग्नेयः । भवंति । आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः । स्वाम् । एव । देवताम् । अनुं । सामितिं । तनोति । पुनरुत्सृष्ट इतिं पुनः—उत्सृष्टः । भवति । पुनरुत्सृष्ट इतिं पुनः—उत्सृष्टः । इव । हि । एतस्यं (६) । सोमपीथ इतिं सोम—पीथः । समृद्ध्या

इति सम्—ऋद्ध्यै। ब्राह्मणस्पत्यमिति ब्राह्मणः—पत्यम्। तूपरम्। एति। लभेत। अभिचरन्नित्यभि—चरन्। ब्रह्मणः। पतिम्। एव। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। तस्मै। एव। एनम्। एति। वृश्चति। ताजक्। आर्तिम्। एति। ऋच्छति। तूपरः। भवति। क्षुरपविरिति क्षुर—पविः। वै। एषा। लक्ष्मी। यत्। तूपरः। समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै। स्फ्यः। यूपः। भवति। वज्रः। वै। स्फ्यः। वज्रम्। एव। अस्मै। प्रेति। हरति। शरमयमिति शर—मयम्। बर्हिः। शृणाति। एव। एनम्। वैभीदकः। इध्मः। भिनत्ति। एव। एनम् (७)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्बिभेति यः ।
भ्रातृव्यवान्पापभीरुर्भ्रष्टराज्यश्च यो भवेत् ॥ १ ॥
अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तत्रैवं विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्स य उत्तमः पशु-

१ च. 'त्रैकं वि' ।

शसीत्तं पृष्ठं प्रति संगृह्योदक्खिदत्तꣳ सहस्रं पशवोऽनूदायन्त्स उन्नतोऽभवत् , इति।

वलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशूनपहृत्य कस्मिंश्चि-द्भूविले स्थापयामास। तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो बिलमपौर्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान्। तत्र य उत्तमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्खिददुत्क्षिप्तवान्। तस्य पशोर्यूथपतित्वात्तमनु सहस्रं पशव उद्गतवन्तः। स च मुख्यः पशुर्यूथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादि-न्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत्॥

विधत्ते—

यः पशुकामः स्यात्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभे-तेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-स्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति , इति॥

पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदु-न्नतो लक्ष्मियैव पशूनव रुन्धे , इति।

उन्नत इति यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी संपद्रूपा। तथा सत्युन्नतालम्भेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तस्ता-न्पशूनवरुन्धे॥

पूर्वत्र यथा धेनुमालब्धवतः पश्चाद्वत्सालम्भो विहित एवमत्राप्युन्नतमा-लब्धवतो वामनालम्भं विधत्ते—

यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वाम-नमा लभेतैतस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्त-स्मादेष वामनः समीषितः पशुभ्य एव प्रजातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति , इति।

पशुकाम उन्नतमालभ्य तत्फलभूतान्पशून्प्राप्तुवन्सहस्रप्राप्तेरूर्ध्वं वामनमाल-भेत। यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थमारोहति तस्मात्सहस्र-पशुप्रियत्वादेव(ष) वामनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः। एतस्याऽऽलम्भेन पूर्वमु-

---

१ ख. च. °शे पुच्छमू°। २ च. °प्नुयात्सह°।

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

त्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति ॥

एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्राण्येव सहस्रꣳ संपाद्याऽऽलभेत पशवो वा अहोरात्राणि पशूनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयति, इति ।

सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा, विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् । अतः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवाह्याऽऽलभेत । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्भेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपादिता भवति ॥

प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै सूतुमपि घ्नन्ति या वेहद्भवत्योषधीरेव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते प्रजामापो वा ओषधयोऽसत्पुरुष आप एवास्मा असतः सद्ददति तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावासतः सद्ददतीति, इति ।

वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजोत्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्भो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां प्रियाया

१ ख. च. 'तां वि' ।

वेहत आलम्भेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्यजमानसंबन्धिवीर्यात्प्रजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम्। ततोऽसावौरसीमेव प्रजां लभते। तां ओषधयो लोकप्रसिद्ध्या स्तूयन्ते। तत्र तावदाप एवौषधयोऽपामोषधिकारणत्वात्। पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः। स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते, स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात्। तथा सत्यब्रूपेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्रेतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति। यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः—आप एवास्मा असतः सद्ददतीति। तत्राभिज्ञा ओषधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति। अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या सस्यनिष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यरहितात्क्षेत्रात्सद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः। यद्यभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वाऽनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि प्रशस्तमेवौषधिविषयं कर्म ॥

भूतिकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्री॒ꣳ सूतवशामा लभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभवदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव, इति।

सकृद्वत्समुत्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या गौः सूतवशा। यो भूत्यै योग्योऽपि भूतिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव। तस्मादयमालभेत। एषाऽपि सूत वशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य वन्ध्याऽभवत् ॥

इन्द्रस्य प्रियायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

यꣳ सूत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमेवाऽऽ लभेतैतद्वाव तदिन्द्रियꣳ साक्षादेवेन्द्रियमव रुन्धे, इति।

सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः। अत एवेन्द्रमातुः सूतवशारूपेण निष्पत्तिरेवमाम्नायते—"सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति

---

१ ख. ताश्चौप[1]।

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

तस्या अनुमृश्य योनिमाच्छिनत्सा सूतवशाऽभवत्तत्सूतवशायै जन्म" इति। तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रप्रियं तमेनं वत्समैन्द्रमेवाऽऽलभेत। वत्सस्येन्द्रियकार्यत्वादैन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे ॥

विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनꣳ सोमपीथो नमति, इति।

गलितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट इत्युच्यते। स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः। स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एतं पशुमालभेत ॥

इन्द्रमग्निं च क्रमेण प्रशंसति—

यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं तनोति, इति।

सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियरूपत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथः समृद्ध्यै, इति।

प्रथमं पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्टः, पुनः पित्रा, पुनरपि स्वेन, तत उक्तपशुसादृश्यात्तदालम्भः समृद्ध्यै संपद्यते ॥

अभिचरतः पशुं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्रह्मणस्प-

तिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति , इति ।

स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैनं वैरिणमावृश्चति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत्तूपरः समृद्ध्यै , इति ।

तूपर इति यदेषा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वज्रे यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शृङ्गाभावेऽपि युद्धे मेष इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् ॥

यूपस्य चोदकप्राप्तमष्टाश्रित्वादिरूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति , इति ।

अत्र सूत्रम्—" स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूपः " इति ॥

कुशमयमपवदितुं विधत्ते—

शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनम् , इति ।

शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेषूत्पन्नैः काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीर्णैर्वज्रावयवैरुत्पन्नत्वाद्धिंसकत्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽम्नायते—" इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयꣳ रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छराणाꣳ शरत्वम् " इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिणं हिनस्त्येव ॥

पालाशमिध्मं बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम् ॥, इति ॥

अक्षशब्दवाच्याद्वृक्षादुत्पन्नो वैभीदकः । स च विशेषेण भेत्तुं शक्त इति कृत्वा वैरिणं भिनत्त्येव ॥

---

* ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम् । अथवा ब्राह्मणा इति पदेन दर्भबटवो ज्ञेयाः ।

---

१ ख. वज्रो । १ च. अत्र विभीतकश' ।

अत्र मीमांसा।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" समुच्चेयं शरमयं कौशेनोतास्य बाधकम्।
प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तितः॥ "

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्नित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतं, तदिदं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चीयते। कुतः। मयट्शब्देन प्राचुर्यस्याभिधानादबाधेनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः। अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः। किं च, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात्। तस्मात्कुशबर्हिषो बाधकमिति राद्धान्तः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः।)

बार्हस्पत्यꣳ शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठꣳ समानानाꣳ स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पृष्ठꣳ समानानां करोति ग्राम्येव भवति शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृद्ध्यै पौष्णꣳ श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै (१) अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव

---

१ ख. 'र्यस्य विधा'।

भवति श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृ-
द्ध्यै मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै
मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति
पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्या ऐन्द्र-
मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
धातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा
इन्द्रस्य रूपꣳ समृद्ध्यै सावित्रमुपध्वस्तमा
लभेत सनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे
सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै सनिं प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा
भवन्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येषः (३)
देवतया समृद्ध्यै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेता-
न्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन
भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र
यच्छन्त्यन्नाद एव भवति बहुरूपो भवति
बहुरूपꣳ ह्यन्नꣳ समृद्ध्यै वैश्वदेवं बहुरूपमा
लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वा-
नेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त

एवास्मै (४) सजातान्प्र यंच्छन्ति ग्राम्येव भंवति बहुरूपो भंवति बहुदेवत्यो॑१ ह्येष समृंद्ध्यै प्राजापत्यं तूंपरमा लंभेत यस्यानां-ज्ञातमिव ज्योगामयेत्प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापंतिः खलु वै तस्यं वेद यस्यानांज्ञातमिव ज्योगामयंति प्रजापंतिमेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवैनं तस्मात्स्नामान्मुञ्चति तूपरो भंवति प्राजापत्यो ह्येष देवतंया समृंद्ध्यै (५) ॥

(अस्मा इन्द्रमेवैष संजाता विश्वांनेव देवान्त्स्वेनं भागधेये-नोपं धावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

बार्हस्पत्यम् । शितिपृष्ठमितिं शिति—पृष्ठम् । एतिं । लभेत । ग्रामंकाम इति ग्रामं—कामः । यः । कामयेंत । पृष्ठम् । समानानांम् । स्याम् । इतिं । बृहस्पतिंम् । एव । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धावति । सः । एव । एनम् । पृष्ठम् । समानानांम् । करोति । ग्रामी । एव । भ-

वति । शितिपृष्ठ इति शिति—पृष्ठः । भवति । बार्ह-स्पत्यः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । पौष्णम् । श्यामम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । अन्नम् । वै । पूषा । पूष-णम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै (१)। अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव । भवति । श्यामः । भवति । एतत् । वै । अन्नस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । मारुतम् । पृश्निम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । अन्नम् । वै । मरुतः । मरुतः । एव । स्वेन । भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव । भवति । पृश्निः । भवति । एतत् । वै । अन्न-स्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । ऐन्द्र-म् । अरुणम् । एति । लभेत । इन्द्रियकाम इती-न्द्रिय—कामः । इन्द्रम् । एव (२)। स्वेन । भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । इन्द्रियावी । एव । भवति । अरुणः । भ्रूमानिति भ्रू—मान् ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

भवति । एतत् । वै । इन्द्रस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । सावित्रम् । उपध्वस्तमित्युप—ध्वस्तम् । एति । लभेत । सनिकाम इति सनि—कामः । सविता । वै । प्रसवानामिति प्र—सवानाम् । ईशे । सवितारम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । सनिम् । प्रेति । सुवति । दानकामा इति दान—कामाः । अस्मै । प्रजा इति प्र—जाः । भवन्ति । उपध्वस्त इत्युप—ध्वस्तः । भवति । सावित्रः । हि । एषः (३) । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । बहुरूपमिति बहु—रूपम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । वै । अन्नम् । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव । भवति । बहुरूप इति बहु—रूपः । भवति । बहुरूपमिति बहु—रूपम् । हि । अन्नम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । बहुरूपमिति बहु—रूपम् । एति । लभेत । ग्राम-

काम इति ग्राम—कामः । वैश्वदेवा इति वैश्व—देवाः । वै । सजाता इति स—जाताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै (४) । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । बहुरूप इति बहु—रूपः । भवति । बहुदेवत्य इति बहु—देवत्यः । हि । एषः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । तूपरम् । एति । लभेत । यस्य । अनाज्ञातमित्यना—ज्ञातम् । इव । ज्योक् । आमयेत् । प्राजापत्य इति प्राजा—पत्यः । वै । पुरुषः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । खलु । वै । तस्य । वेद । यस्य । अनाज्ञातमित्यना—ज्ञातम् । इव । ज्योक् । आमयति । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । तस्मात् । स्रामात् । मुञ्चति । तूपरः । भवति । प्राजापत्य इति प्राजा—पत्यः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमकः ।
अभिचारी च ये तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पश्वन्तराणि वक्तव्यानि ।

तत्रैकं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यꣳ शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठꣳ समानानाꣳ स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पृष्ठꣳ समानानां करोति ग्राम्येव भवति, इति ।

ग्रामो मे भूयादन्येषां ग्रामस्वामिनां मध्ये पृष्ठवदुपरिवर्ती स्यामिति यः कामयेत तस्यायं पशुः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृद्ध्यै, इति ।

राजसूये बार्हस्पत्यं चरुꣳ शितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्तत्वात्तद्देवताकत्वम् ॥

अन्नकामस्य पशुं विधत्ते—

पौष्णꣳ श्याममा लभेतान्नकामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति, इति ।

अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै, इति ।

पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् ॥

अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते—

मारुतं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतो

---

२ क घ. ङ. च. °मपः । अ° । ३ क. घ. ङ. च. पृष्ठादु° ।

मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवा-
स्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति , इति ।

मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वादन्नत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपꣳ समृद्ध्यै , इति ।

पृश्निः श्वेतः, शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् ॥

इन्द्रियकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मि-
न्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भवति , इति ॥

अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते—

अरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा इन्द्र-
स्य रूपꣳ समृद्ध्यै , इति ॥

महती भ्रूरस्यातीति भ्रूमान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन भ्रूबाहुल्यं स्वरूपम् ॥

स्वप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते—

सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकामः सविता
वै प्रसवानामीशे सवितारमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै सनिं प्र सुव-
ति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति , इति ।

उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । सनिकामः परकर्तृकदानकामः । प्रसवानां प्रेर-
णानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति प्रेरयति ॥

संकीर्णवर्णं प्रशंसति—

उपध्वस्तो भवति सावित्रो
ह्येष देवतया समृद्ध्यै , इति ।

राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणेत्युक्तत्वात्स-
वितृदेवताकत्वम् ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते—

वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति, इति ।

सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूपो भवति बहुरूपꣳ ह्यन्नꣳ समृद्ध्यै, इति ।

भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् ॥

ग्रामकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते—

वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति, इति ।

सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विश्वेषां देवानां संबन्धिनः ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो ह्येष समृद्ध्यै, इति ।

विश्वेषां देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्यत्वम् ॥

अज्ञातचिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत्प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै तस्य वेद यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तस्मात्स्रामान्मुञ्चति, इति ।

विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्षयकार्श्यादिकं च दृश्यते,

तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमसृजतेति श्रुतत्वात्पुरुषः प्राजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते । अतः प्रजापतिरेनं तस्मात्स्रामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजन्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—

तूपरो भवति प्राजापत्यो ह्येष
देवतया समृद्ध्यै ॥ , इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वषट्कारो वै गांयत्रियै शिरोंऽच्छिनत्तस्यै रसः परांऽपतत्तं बृहस्पतिरुपांगृह्णात्सा शिंतिपृष्ठा वशाऽभंवद्यो द्वितीयंः परापंतत्तं मित्रावरुंणावुपांगृह्णीताꣳ सा द्विंरूपा वशाऽभंवद्यस्तृतीयंः परापंतत्तं विश्वें देवा उपांगृह्णन्त्सा बंहुरूपा वशाऽभंवद्यश्चंतुर्थः परापंतत्स पृंथिवीं प्राविंशत्तं बृहस्पतिंरभि (१) अगृह्णादस्त्वेवायं भोगायेति स उंक्षवशः समंभवद्यल्लोहिंतं परापंतत्तद्रुद्र उपांगृह्णात्सा रौद्री रोहिंणी वशाऽभंवद्बार्हस्पत्याꣳ शिंतिपृष्ठामा लंभेत ब्रह्मवर्चसकांमो बृहस्पतिंमेव स्वेनं भागधेये-

नोपं धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दंधाति ब्रह्मवर्चस्येव भंवति छन्दंसां वा एष रसो यद्वशा रसं इव खलु (२) वै ब्रंह्मवर्चसं छन्दंसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमवं रुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लंभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा अहंर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति तावेवास्मां अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दंसां वा एष रसो यद्वशा रसं इव खलु वै वृष्टिश्छन्दंसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमवं रुन्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लंभेत प्रजाकांमो मैत्रं वा अहंर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जांयन्ते मित्रावरुणावेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति तावेवास्मां अहोरात्राभ्यां प्रजां प्र जंनयतश्छन्दंसां वा एष रसो यद्वशा रसं इव खलु वै प्रजा छन्दंसामेव रसेन रसं प्रजामवं (४) रुन्धे वैश्वदेवीं बंहुरूपामा लंभेतान्नंकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वांनेव देवान्त्स्वेनं भागधेयेनोपं धावति त एवास्मा अन्नं प्र यंच्छन्त्यन्नाद एव भंवति

छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै (५)सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसꣳ सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये- नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् (६) दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वशं वा एष चरति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्रीꣳ रोहिणीमा लभेताभिचरन्रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया समृद्ध्यै स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम् (७) ॥

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

(अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामवं वैश्वदेवा वै ब्रह्म-
वर्चसं यूप एकान्नविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वषट्कार इति वषट्—कारः । वै । गायत्रियै । शिरः । अच्छिनत् । तस्यै । रसः । परेति । अप-तत् । तम् । बृहस्पतिः । उपेति । अगृह्णात् । सा । शितिपृष्ठेति शिति—पृष्ठा । वशा । अभवत् । यः । द्वितीयः । परापतदिति परा—अपतत् । तम् । मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । उपेति । अगृह्णीताम् । सा । द्विरूपेति द्वि—रूपा । वशा । अभवत् । यः । तृतीयः । परापतदिति परा—अपतत् । तम् । विश्वे । देवाः । उपेति । अगृह्णन् । सा । बहुरूपेति बहु—रूपा । वशा । अभवत् । यः । चतुर्थः । परापतदिति परा—अपतत् । सः । पृथिवीम् । प्रेति । अविशत् । तम् । बृहस्पतिः । अभीति (१) । अगृह्णात् । अस्तु । एव । अयम् । भोगाय । इति । सः । उक्षवश इत्युक्ष—वशः । समिति । अभवत् ।

यत् । लोहितम् । परापतदिति परा—अपतत् । तत् । रुद्रः । उपेति । अगृह्णात् । सा । रौद्री । रोहिणी । वशा । अभवत् । बार्हस्पत्याम् । शितिपृष्ठामिति शिति—पृष्ठाम् । एति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु (२) । वै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । मैत्रावरुणीमिति मैत्रा—वरुणीम् । द्विरूपामिति द्वि—रूपाम् । एति । लभेत । वृष्टिकाम इति वृष्टि—कामः । मैत्रम् । वै । अहः । वारुणी । रात्रिः । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । खलु । वै । पर्जन्यः । वर्षति । मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्रा-

भ्याम् । पर्जन्यम् । वर्षयतः । छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु । वै । वृष्टिः । छन्दसाम् । एव । रसेन (३) । रसम् । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । मैत्रावरुणीमिति मैत्रा—वरुणीम् । द्विरूपामिति द्वि—रूपाम् । एति । लभेत । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । मैत्रम् । वै । अहः । वारुणी । रात्रिः । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । खलु । वै । प्रजा इति प्र—जाः । प्रेति । जायन्ते । मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रेति । जनयतः । छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु । वै । प्रजेति प्र—जा । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । प्रजामिति प्र—जाम् । अवेति (४) । रुन्धे । वैश्व-देवीमिति वैश्व—देवीम् । बहुरूपामिति बहु—रूपाम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । वैश्वदेव-मिति वैश्व—देवम् । वै । अन्नम् । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धे-येन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै ।

अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव । भवति । छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु । वै । अन्नम् । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । वैश्वदेवीमिति वैश्व—देवीम् । बहुरूपामिति बहु—रूपाम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । वैश्वदेवा इति वैश्व—देवाः । वै (५) । सजाता इति स—जाताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु । वै । सजाता इति स—जाताः । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । सजातानिति स—जातान् । अवेति । रुन्धे । बार्हस्पत्यम् । उक्षवशामित्युक्ष—वशाम् । एति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् (६) । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वशम् । वै । एषः । चरति । यत् । उक्षा । वशः । इव । खलु । वै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । वशेन । एव । वशम् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्च-सम् । अवेति । रुन्धे । रौद्रीम् । रोहिणीम् । एति । लभेत । अभिचरन्नित्यभि—चरन् । रुद्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तस्मै । एव । एनम् । एति । वृश्चति । ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । रोहिणी । भवति । रौद्री । हि । एषा । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । स्फ्यः । यूपः । भवति । वज्रः । वै । स्फ्यः । वज्रम् । एव । अस्मै । प्रेति । हरति । शरमयमिति शर—मयम् । बर्हिः । शृणाति । एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिनत्ति । एव । एनम् । (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

पृष्ठकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सनिं तथा ।
अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगश्च ये स्थिताः ॥
षष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥ १ ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पश्वन्तराणि विधातुं प्रस्तौति—

वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शितिपृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रावरुणा-वुपागृह्णीताꣳ सा द्विरूपा वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्सा बहुरूपा वशाऽभवद्यश्चतुर्थः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्तं बृहस्पतिरभ्यगृह्णादस्त्वेवायं भोगा-येति स उक्षवशः समभवद्यल्लोहितं परापतत्तद्रुद्र उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी वशाऽभवत् , इति ।

वौषडित्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्गायत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः । ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण प्रियाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरूपा । बहुभिर्वर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं वृथा विनष्टो मा भूदिति बृहस्पतिर-भ्यगृह्णात् । तस्यायमभिप्रायः—अयं रसो मम भोगाय भवत्वेव । उक्षवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ॥

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्याꣳ शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भाग-धेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति, इति ।

ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्रससादृश्यमित्यभिप्रेत्य त-त्साधनभूतां वशां प्रशंसति—

छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे , इति ।

ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातं, गायत्री च सोमाहरणेन च्छन्दोन्तरात्प्रशस्ता। तस्माद्वशा सर्वेषां छन्दसां सारः। तेन च्छन्दोरसेन वशारूपेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ॥

द्वितीयं पशुं विधत्ते—

मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं वृष्टिमव रुन्धे, इति।

मित्रस्य सूर्यत्वादह्नस्तदीयत्वम्। अन्धकारेणाऽऽवरणहेतुत्वाद्रात्रेर्वारुणत्वम्। वृष्टेर्द्रवत्वादोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ॥

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते—

मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव रुन्धे, इति।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति। ततस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ॥

तृतीयं पशुं विधत्ते—

वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं

---

१ ख. ॰रवत्वाच्च।

वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे, इति ।

अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सारत्वाद्रससाम्यम् ॥

तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसꣳ सजातानव रुन्धे , इति ।

सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासाम्येन वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ॥

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति ॥

वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा एष चरति यदुक्षा वश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति ।

उक्षेति यदेष वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुनस्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रियनियमनोपेतत्वाद्वश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ॥

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रौद्रीꣳ रोहिणीमा लभेताभिचरन्नु-

द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्ति-
मार्छति रोहिणी भवति रौद्री
ह्येषा देवतया समृद्ध्यै, इति।

रुद्राध्याये नीलग्रीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण लोहितत्वं श्रूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ॥

पूर्ववच्चोदकप्राप्तमपवदितुं विधत्ते—

स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमे-
वास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं
वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम् ॥, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां
वशामाऽलभन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्म-
वर्चसकामः स्यात्तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां
वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेनं भागधे-
येनोपं धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति बैल्वो यूपो भवत्यसौ
(१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्वं

उदतिष्ठत्सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपः समृद्ध्यै स्फ्यो यूपो भवति वज्रो वै स्फ्यो वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणाति (२) एवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्ध्यै त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून्मिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एतस्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन्वडबः साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे मैत्रः श्वेतमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं मित्रेण

सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसायत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शबलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शृणाति मिथुनानां नयति यच्छति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । न । वीर्ति । अरोचत । तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै । एताम् । सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् । एति । अलभन्त । तया । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । स्यात् । तस्मै । एताम् । सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् । एति । लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन । भाग-

धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । बैल्वः । यूपः । भवति । असौ (१)। वै । आदित्यः । यतः । अजायत । ततः । बिल्वः । उदिति । अतिष्ठत् । सयोनीति स—योनि । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । ब्राह्मणस्पत्यामिति ब्राह्मणः—पत्याम् । बभ्रुकर्णीमिति बभ्रु—कर्णीम् । एति । लभेत । अभिचरन्नित्यभि—चरन् । वारुणम् । दशकपालमिति दश—कपालम् । पुरस्तात् । निरिति । वपेत् । वरुणेन । एव । भ्रातृव्यम् । ग्राहयित्वा । ब्रह्मणा । स्तृणुते । बभ्रुकर्णीति बभ्रु—कर्णी । भवति । एतत् । वै । ब्रह्मणः । रूपम् । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । स्फ्यः । यूपः । भवति । वज्रः । वै । स्फ्यः । वज्रम् । एव । अस्मै । प्रेति । हरति । शरमयमिति शर—मयम् । बर्हिः । शृणाति (२) । एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिनत्ति । एव । एनम् । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत । यम् । यज्ञः । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । विष्णुः । वै । यज्ञः । विष्णुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

भाग–धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । यज्ञम् । प्रेति । यच्छति । उपेति । एनम् । यज्ञः । नमति । वामनः । भवति । वैष्णवः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति सम्–ऋद्ध्यै । त्वाष्ट्रम् । वडबम् । एति । लभेत । पशुकाम इति पशु–कामः । त्वष्टा । वै । पशूनाम् । मिथुनानाम् (३) । प्रजनयितेति प्र–जनयिता । त्वष्टारम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग–धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पशून् । मिथुनान् । प्रेति । जनयति । प्रजेति प्र–जा । हि । वै । एतस्मिन् । पशवः । प्रविष्टा इति प्र–विष्टाः । अथ । एषः । पुमान् । सन् । वडबः । साक्षादिति स–अक्षात् । एव । प्रजामिति प्र–जाम् । पशून् । अवेति । रुन्धे । मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । संग्राम इति सं–ग्रामे । संयत्त इति सं–यत्ते । समयकाम इति समय–कामः । मित्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग–धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । मित्रेण । समिति । नयति (४) । विशाल इति वि–शालः । भवति । व्यवसाययतीति वि–अवसाययति । एव । एनम् । प्राजापत्य-

मिति प्राजा—पत्यम् । कृष्णम् । एति । लभेत । वृष्टिकाम इति—वृष्टि—कामः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वै । वृष्ट्याः । ईशे । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयति । कृष्णः । भवति । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । रूपेण । एव । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । शबलः । भवति । विद्युतमिति वि—द्युतम् । एव । अस्मै । जनयित्वा । वर्षयति । अवाशृङ्गः । भवति । वृष्टिम् । एव । अस्मै । नीति । यच्छति । (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्नं ग्रामं तथा पुनः ।
ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्वन्तराणि विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्विधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां वशामाऽलभन्त तयैवास्मिन्रुचमदधुः, इति ।

आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयाः ॥

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एताꣳ सौरीꣳ श्वेतां वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति , इति ॥

खादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवत्यसौ वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्व उदतिष्ठत्स-योन्येव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति।

श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—"आदित्यवर्णे तपसोऽधि जातो वन-स्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः" इति।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः संतापरूपात्प्रकाशादध्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति। ततः सौर्या वशाया बैल्वे यूपे सति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम्। तेन च ब्रह्म-वर्चसमपि सयोन्येव संपद्यते। स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामध्ययनानु-ष्ठानादिप्रवृत्तिस्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्वम्॥

अभिचरतः कंचित्पशुं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्, इति।

पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी॥

तस्य पशोः प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते, इति।

एतदनुष्ठानेन भ्रातृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पतिदे-वताकेन कर्मणा हिनस्ति॥

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य हेमवर्णत्वाद्बभ्रुकर्ण्या ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशे-षणं प्रशंसति—

बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपꣳ समृद्ध्यै, इति॥

पूर्ववच्चोदकप्राप्तं बाधितुं विधत्ते—

स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्र-
मेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्ये-
वैनं वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम्, इति॥

अग्निष्टोमादिमहायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते—

वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो नोप-
नमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र
यच्छत्युपैनं यज्ञो नमति वामनो भवति
वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्ध्यै , इति।

राजसूये वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणेत्युक्तत्वाद्वामनस्य विष्णुदेवत्य-त्वम् ॥

विधत्ते—

त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा
वै पशूनां मिथुनानां प्रजनयिता त्वष्टा-
रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै पशून्मिथुनान्प्र जनयति, इति।

यथा मनुष्येषु यत्र क्वापि पुंसः स्तनवृद्ध्यां सत्यां श्मश्रुनिर्गमनात्प्राग्योषित्त्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्त्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति। अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वडवः। स च त्वष्टुः प्रियः। रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्मिथुनप्रजनयितृत्वम् ॥

पशुविशेषणं प्रशंसति—

प्रजा हि वा एतस्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमा-
न्त्सन्वडबः साक्षादेव प्रजां पशूनव रुन्धे, इति।

यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये प्रौढं समीचीनमश्वमानीय तत्राऽऽरोह-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

यितृत्वाय प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नामयोषित्त्वभ्रान्त्या तदारोहणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तेरेव स्वतः पुमानपि सन्स्त्रीनामधारी वडवो भवति। तदालम्भनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजां पशून्प्राप्नोति ॥

परकीयसेनायामीदृशमेव शूरतमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते। यद्वा संधिकामिनः पशुं विधत्ते—

मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते
समयकामो मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं मित्रेण सं नयति, इति।

एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा संनयति योजयति। यद्वा वैरिणो मित्रत्वमापाद्य तेन मित्रेण योजयति ॥

यजमानेन यूपः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवदितुं परिमाणाधिक्यं विधत्ते—

विशालो भवति व्यवसाययत्येवैनम् , इति।

एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसाययत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्वकार्यनिश्चयवन्तमेव करोति। अथवैनं संधिकामिनं संधिघटकत्वेन परो राजा मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति ॥

विधत्ते—

प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः
प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति , इति।

सर्वस्रष्टृत्वेन वृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तदीशितृत्वम् ॥

घनच्छन्ने सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुविशेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ
रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे, इति ॥

कृत्स्नशरीरे कार्ष्ण्यप्राप्तावुदराद्यधस्तनप्रदेशविशेषेषु श्वैत्यमिश्रणं विधत्ते—

---

१ ख. ंत्यविशेषणं।

शबलो भवति विद्युतमेवास्मै
जनयित्वा वर्षयति, इति।

श्वैत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यम् ॥

कर्णसमीप एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशृङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति ॥, इति ॥

अधोमुखत्वेन वृष्टिधारासमत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

वरुणꣳ सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ताꣳ स्वायै देवताया आऽलंभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामा लंभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नादः (१) एव भवति कृष्णा भवति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्ध्यै मैत्रꣳ श्वेतमा लंभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवति (२) अपां चौषधीनां च संधावा लभत उभयस्यावरुद्ध्यै विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्ध्यै मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणꣳ शमयति यद्वारुणः साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति साऽश्विनोरेवाभवद्यः पुष्टिकामः स्यात्स एतामाश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजया पशुभिः (४) ।

(अन्नादोऽन्नाद एव भवत्यविन्दन्पञ्चचत्वारिꣳशच ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

वरुणम् । सुषुवाणम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् ।

न । उपेति । अनमत् । सः । एताम् । वारुणीम् । कृष्णाम् । वशाम् । अपश्यत् । ताम् । स्वायै । देवतायै । एति । अलभत । ततः । वै । तम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । उपेति । अनमत् । यम् । अलम् । अन्नाद्यायेत्यन्न—अद्याय । सन्तम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । सः । एताम् । वारुणीम् । कृष्णाम् । वशाम् । एति । लभेत । वरुणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्यन्न—अदः (१) । एव । भवति । कृष्णा । भवति । वारुणी । हि । एषा । देवतया । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । वारुणम् । कृष्णम् । अपाम् । च । ओषधीनाम् । च । संधाविति सं—धौ । अन्नकाम इत्यन्न—कामः । मैत्रीः । वै । ओषधयः । वारुणीः । आपः । अपाम् । च । खलु । वै । ओषधीनाम् । च । रसम् । उपेति । जीवामः । मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । अन्नम् ।

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

प्रेति। यच्छतः। अन्नाद इत्यन्न—अदः। एव।
भवति (२)। अपाम्। च। ओषधीनाम्। च।
संधाविति सं—धौ। एति। लभते। उभयस्य।
अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै। विशाख इति वि—
शाखः। यूपः। भवति। द्वे इति। हि। एते इति।
देवते इति। समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै। मैत्रम्।
श्वेतम्। एति। लभेत। वारुणम्। कृष्णम्। ज्योगा-
मयावीति ज्योक्—आमयावी। यत्। मैत्रः। भवति।
मित्रेण। एव। अस्मै। वरुणम्। शमयति। यत्।
वारुणः। साक्षादिति स—अक्षात्। एव। एनम्।
वरुणपाशादिति वरुण—पाशात्। मुञ्चति। उत।
यदि। इतासुरितीत—असुः। भवति। जीवति।
एव। देवाः। वै। पुष्टिम्। न। अविन्दन् (३)।
ताम्। मिथुने। अपश्यन्। तस्याम्। न। समिति।
अराधयन्। तौ। अश्विनौ। अब्रूताम्। आवयोः।
वै। एषा। मा। एतस्याम्। वदध्वम्। इति। सा।
आश्विनोः। एव। अभवत्। यः। पुष्टिकाम इति
पुष्टि—कामः। स्यात्। सः। एताम्। आश्विनीम्।
यमीम्। वशाम्। एति। लभेत। अश्विनौ। एव।
स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति।

धावति । तौ । एव । अस्मिन् । पुष्टिम् । धत्तः । पुष्यति । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञप्राप्तिं तथा पशून् ।
समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

तान्पशूनष्टमेऽनुवाके विधायाथ नवमेऽन्नाद्यकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ ःचित्पशुं विधातुं प्रस्तौति—

वरुणꣳ सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानमत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामपश्यत्ताꣳ स्वायै देवताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमत्, इति ।

सुषुवाणं सोमाभिषवं कृतवन्तम् ॥

विधत्ते—

यमलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति कृष्णा भवति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्ध्यै, इति ।

धनिकः पुमानत्तुं योग्याय शाल्यन्नपायसादिभोज्याय समर्थोऽपि संनिधा-

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

त्वमनुष्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः। वरुणः पर्जन्यमुखेन प्रकाशमावृत्य कार्ष्ण्यं संपादयति। ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्यत्वम् ॥

द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद एव भवति, इति।

संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो व्याख्यातवान्—"अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि वाऽपां चौषधीनां च संधौ" इति। ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः। ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम्। संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन प्रशस्तः॥

एतदेवाभिप्रेत्य संधिं प्रशंसति—

अपां चौषधीनां च संधावा-
लभत उभयस्यावरुद्ध्यै। इति॥

यूपस्य शाखाद्वयं विधत्ते—

विशाखो यूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्ध्यै, इति।

विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः। तदिदं सूत्रकारो दर्शयति—"विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं यद्वोपर्युभे शाखे अष्टाश्री सचषाले स्याताम्" इति॥

दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

मैत्रꣳ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणꣳ शमयति यद्वारुणः साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति।

---

१ ख. °त्तौ, अपि चापां। च. °त्तौ वाऽपां।

मित्रो हि क्रूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुणपाशान्मोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः ॥

पुष्टिकामस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै पुष्टिं नाविन्दन्तां मिथुनेऽ-
पश्यन्तस्यां न समराधयन्ताव-
श्विनावब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां
वदध्वमिति साऽश्विनोरेवाभवत्, इति ।

प्रजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिथुने पशुमिथुने च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्राधयितुं शक्ता नाभूवन् । तदानीमश्विनावूचतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संबन्धिनी । तस्मादेतस्यां पुष्टावा-वाभ्यां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरश्विनो-रधीनाऽभवत् ॥

विधत्ते—

यः पुष्टिकामः स्यात्स एतामाश्विनीं
यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं
धत्तः पुष्यति प्रजया पशुभिः ॥, इति ॥

एकस्मिन्गर्भे सह जातौ यमौ, तयोर्मध्ये या स्त्री सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्ब्रा-
ह्मणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोम-
पावास्तां तौ पश्वा सोमपीथं प्राऽऽप्नुताम-

श्विनावितस्य देवता यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनꣳ सोमपीथो नमति यद्धूम्रो भवति धूम्रिमाणमेवास्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुखत एवास्मिन्तेजो दधाति वायव्यं गोमृगमा लभेत यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोमृगो नेवैष ग्रामे नारण्ये यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः पाप्मानं प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानꣳ हते (३) ॥

(ललामः स एव षट्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

आश्विनम् । धूम्रललाममिति धूम्र—ललामम् । एति । लभेत । यः । दुर्ब्राह्मण इति दुः—ब्राह्मणः । सोमम् । पिपासेत् । अश्विनौ । वै । देवानाम् । असोमपावित्यसोम—पौ । आस्ताम् । तौ । पश्चा । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । प्रेति । आप्नुताम् । अश्विनौ । एतस्य । देवता । यः । दुर्ब्राह्मण इति दुः—ब्राह्मणः । सोमम् । पिपासति । अश्विनौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । प्रेति । यच्छतः । उपेति । एनम् । सोम-पीथ इति सोम—पीथः । नमति । यत् । धूम्रः । भवति । धूम्रिमाणम् । एव । अस्मात् । अपेति । हन्ति । ललामः (१) । भवति । मुखतः । एव । अस्मिन् । तेजः । दधाति । वायव्यम् । गोमृगमिति गो—मृगम् । एति । लभेत । यम् । अजाग्निवांसम् ।

अभिशꣳसेयुरित्यभि—शꣳसेयुः । अपूता । वै । एतम् । वाक् । ऋच्छति । यम् । अजंघ्निवाꣳसम् । अभिशꣳसन्तीत्यभि—शꣳसन्ति । न । एषः । ग्राम्यः । पशुः । न । आरण्यः । यत् । गोमृग इति गो—मृगः । न । इव । एषः । ग्रामे । न । अरण्ये । यम् । अजंघ्निवाꣳसम् । अभिशꣳसन्तीत्यभि—शꣳसन्ति । वायुः । वै । देवानाम् । पवित्रम् । वायुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव(२) । एनम् । पवयति । पराची । वै । एतस्मै । व्युच्छन्तीति वि—उच्छन्ती । वीति । उच्छति । तमः । पाप्मानम् । प्रेति । विशति । यस्य । आश्विने । शस्यमाने । सूर्यः । न । आविः । भवति । सौर्यम् । बहुरूपमिति बहु—रूपम् । एति । लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । तमः । पाप्मानम् । अपेति । हन्ति । प्रतीची । अस्मै । व्युच्छन्तीति वि—उच्छन्ती । वीति । उच्छति । अपेति । तमः । पाप्मानम् । हते । (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

अन्नाद्यमन्नमात्रं च वाञ्छन्तौ दीर्घरोगवान् ।
पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥ १ ॥

अथ दशमेऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्ब्राह्मणस्य सोमपानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोमपावास्तां तौ पश्वा सोमपीथं प्राऽऽप्नुतामश्विनावेतस्य देवता यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैनꣳ सोमपीथो नमति यद्धूम्रो भवति धूम्रिमाणमेवास्मादप हन्ति ललामो भवति मुखत एवास्मिन्तेजो दधाति, इति ।

मलिनश्वैत्यं धूम्रत्वम् । ललाटे शौक्ल्येन लाञ्छितोऽवशिष्टे शरीरे धूम्रवर्णः पशुरश्विनोः प्रियः । दुर्ब्राह्मणलक्षणं बौधायन आह—

"यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ॥" इति ॥

पूर्वोक्तपुनरुत्सृष्टपशौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्ब्राह्मणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने श्रद्धालुत्वेनेच्छावत्त्वे सति दुर्ब्राह्मणोऽधिक्रियते । आश्विनग्रहब्राह्मणे तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ भिषजा इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववत्सोमपातृत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य च्छिन्नं शिरः प्रतिसंधाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । तदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्—"तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्" इति । अतः समानशीलत्वाद्दुर्ब्राह्मणस्य सोमं पिपासोरश्विनौ देवता । पशोर्धूम्रत्ववर्णेन दौर्ब्राह्मण्यलक्षणं धूम्रिमाणं मालिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौक्ल्येनास्मिन्मुखत एव मुख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो धत्ते ॥

(नैमित्तिकपशुविधिः)

मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं विधत्ते—

वायव्यं गोमृगमा लभेत यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोमृगो नेवैष ग्रामे नारण्ये यमजघ्निवाꣳसमभिशꣳसन्ति वायुर्वै देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पवयति, इति ।

गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्वृषभात्कस्यांचिन्मृग्यामुत्पन्नो गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चेयम् । कश्चित्पुरुषो ब्राह्मणं न हतवांस्तथाऽपि शङ्कया तादृशं यं पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्यप्यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येतं निन्दारूपा वाक्शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमित्तीकृत्यैष विहितो गोमृगो मुख्यो ग्राम्यो न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आरण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यवहाराभावात्, नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः पवित्रत्वं द्रव्यशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

" रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मरुताऽर्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ " इति ॥

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते, तथाऽप्यसावभिज्ञैः[1] शिष्टैर्व्यवहार्य एव ॥

सोमयागमध्य आश्विनशस्त्रकाले सूर्यानाविर्भावं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं विधत्ते—

पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः पाप्मानं प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामु-

१ क. घ. ङ. च. 'भिज्ञः शि' ।

मेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानꣳ हते ॥, इति॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्रसंख्याकाभिर्ऋग्भिरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तच्चातिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठितेषूषःकालात्प्राग्वेलायामारब्धव्यम् । तस्मिञ्शस्त्रे शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा मेघाद्यावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य तदानीं नाऽऽविर्भवेत्, एतस्मै यजमानायेयं रात्रिर्व्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती सती न सम्यक्प्राप्नोति, किं तु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरक्ता सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं पाप्मानं च प्रविशति, तादृशस्यायं पशुः । स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । प्रतीची संमुखी तस्मिन्ननुरक्तेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यद्ध वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रꣳ सुहवꣳ हवामहेऽꣳहोमुचꣳ सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं वरुणꣳ सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-

---

१ ख. च. 'तेषु पश्चादुषः°'।

पर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः । प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ यत्तृपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सꣳ शिशातु । सं नो देवो वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभी रुद्रियाभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि । एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः । सं यदिषो वनामहे सꣳ हव्या मानुषाणाम् । उत द्युम्नस्य शवसः (३) ऋतस्य रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽ-

वीची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्त-
राऽसत् । शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप
क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो
न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ । धार-
यन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य
भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणाः
(४) असुर्यमृतावानश्चयमाना ऋणानि ।
तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीꣳरुत द्यून्त्रीणि व्रता
विदथे अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्यान्नु क्ष-
त्रियाꣳ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृडी-
काꣳ अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
पाक्या चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युष्मा-
नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।
अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु
श्रोषमाणाः । इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या
च मृडय । त्वामवस्युरा चके । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विभिः। अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्र मोषीः (६)॥

(नामाग्निः सꣳ शवसो रक्षमाणा धीर्यो चिदेकान्नपञ्चाशच्च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

वायव्यं प्रजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एष्वंसावादित्यो दर्शर्षभामिन्द्रो वलस्य बार्हस्पत्यं वषट्कारोऽसौ सौरीं वरुणमाश्विनमिन्द्रं वो नर एकादश (११)॥

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णग्रीवीमसावादित्यो वा अहोरात्राणि वषट्कारः प्रजनयिता हुवे तुराणां पञ्चषष्टिः॥ ६५॥

हरिः ॐ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः प्रपाठकः॥ १॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः।)

इन्द्रम्। वः। विश्वतः। परीति। इन्द्रम्। नरः। मरुतः। यत्। ह। वः। दिवः। या। वः। शर्म। भरेषु। इन्द्रम्। सुहवमिति सु—हवम्। हवामहे। अꣳहोमुचमित्यꣳहः—मुचम्। सुकृतमिति सु—कृतम्। दैव्यम्। जनम्। अग्निम्। मित्रम्। वरुणम्। सातये। भगम्। द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी। मरुतः। स्वस्तये। ममत्तु। नः। परिज्मेति

परिं—ज्मा । वसहा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषंण्वानिति वृषंण्—वान् । शिशीतम् । इन्द्रापर्वतेतीन्द्रा—पर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः । प्रिया । वः । नाम (१) । हुवे । तुराणाम् । एति । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः । श्रियसे । कम् । भानुभिरिति भानु—भिः । समिति । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिरिति रश्मि—भिः । ते । ऋक्कभिरित्यृक्क—भिः । सुखादय इति सु—खादयः । ते । वाशीमन्त इति वाशि—मन्तः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः । अग्निः । प्रथमः । वसुभिरिति वसु—भिः । नः । अव्यात् । सोमः । रुद्रेभिः । अभीति । रक्षतु । त्मना । इन्द्रः । मरुद्भिरिति मरुत्—भिः । ऋतुधेत्यृतु—धा । कृणोतु । आदित्यैः । नः । वरुणः । समिति । शिशातु । समिति । नः । देवः । वसुभिरिति वसु—भिः । अग्निः । समिति(२)। सोमः । तनूभिः । रुद्रियाभिः । समिति । इन्द्रः । मरुद्भिरिति मरुत्—भिः । यज्ञियैः । समिति । आदित्यैः । नः । वरुणः । अजिज्ञिपत् । यथा । आदित्याः । वसुभिरिति वसु—भिः । संबभूवुरिति सं—

बभूवुः। मरुद्भिरिति मरुत्—भिः। रुद्राः। समजानतेति सम्—अजानत। अभि। एवा। त्रिणामन्निति त्रि—नामन्। अहृणीयमानाः। विश्वे। देवाः। समनस इति स—मनसः। भवन्तु। कुत्र। चित्। यस्य। समृताविति सम्—ऋतौ। रण्वाः। नरः। नृषदन इति नृ—सदने। अर्हन्तः। चित्। यम्। इन्धते। संजनयन्तीति सं—जनयन्ति। जन्तवः। समिति। यत्। इषः। वनामहे। समिति। हव्या। मानुषाणाम्। उत। द्युम्नस्य। शवसः (३)। ऋतस्य। रश्मिम्। एति। ददे। यज्ञः। देवानाम्। प्रतीति। एति। सुम्नम्। आदित्यासः। भवत। मृडयन्तः। एति। वः। अर्वाची। सुमतिरिति सु—मतिः। ववृत्यात्। अंहोः। चित्। या। वरिवोवित्तरेति वरिवोवित्—तरा। असत्। शुचिः। अपः। सूयवसा इति सु—यवसाः। अदब्धः। उपेति। क्षेति। वृद्धवया इति वृद्ध—वयाः। सुवीर इति सु—वीरः। नकिः। तम्। घ्नन्ति। अन्तितः। न। दूरात्। यः। आदित्यानाम्। भवति। प्रणीताविति प्र—नीतौ। धारयन्तः। आदित्यासः। जगत्। स्थाः। देवाः। विश्वस्य। भुवनस्य। गोपा इति

गो—पाः। दीर्घाधिंय इतिं दीर्घ—धियः। रक्षंमाणाः (४)। असुर्यम् ऋतावांन इत्यृत—वानः। चयं-मानाः। ऋणानिं। तिस्रः। भूमीः। धारयन्। त्रीन्। उत। द्यून्। त्रीणिं। व्रता। विदथें। अन्तः। एषाम्। ऋतेनं। आदित्याः। महिं। वः। महि-त्वमितिं महि—त्वम्। तत्। अर्यमन्। वरुण। मित्र। चारुं। स्यान्। नु। क्षत्रियान्। अवंः। आदित्यान्। याचिषामहे। सुमृडीकानितिं सु—मृ-डीकान्। अभिष्टये। न। दक्षिणा। वीतिं। चिकि-ते। न। सव्या। न। प्राचीनंम्। आदित्याः। न। उत। पश्चा। पाक्यां। चित्। वसवः। धीर्यां। चित् (५)। युष्मानींतः। अभंयम्। ज्योतिः। अश्याम्। आदित्यानांम्। अवंसा। नूतंनेन। सक्षी-महिं। शर्मणा। शंतंमेनेति शं—तमेन। अनागा-स्त्व इत्यंनागाः—त्वे। अदितित्व इत्यंदिति—त्वे। तुरासः। इमम्। यज्ञम्। दधतु। श्रोषंमाणाः। इमम्। मे। वरुण। श्रुधि। हवंम्। अद्य। च। मृडय। त्वाम्। अवस्युः। एतिं। चके। तत्। त्वा। यामि। ब्रह्मंणा। वन्दंमानः। तत्। एतिं। शास्ते। यजंमानः। हविर्भिरितिं हविः—भिः। अहेंडमानः।

वरुण । इह । बोधि । उरुंशꣳसेत्युरुं—शꣳस । मा ।
नः । आयुः । प्रेति । मोषीः (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दौर्ब्राह्मण्याभिशापौ च सूर्याविर्भाववर्जनम् ।
निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥ १ ॥

तैरेतैर्दशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्येष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौद्रचरोरूर्ध्वं द्विहविष्का काचिदिष्टिरेवमाम्नायते—

"ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ॥

प्रकृतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिश्रयणम्, इह तु तद्बाधितुं विधत्ते—

"आहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेवत्वात्तदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्धविषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्नावधिश्रयणम् ॥

तत्रत्यकपालसंख्यां प्रशंसति—

"सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

ईदृङ्चेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः। तथाविधाश्च गणाः सप्तसंख्याकाः। तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृमित्रभृत्यादीनवरुन्धे ॥

प्रकृतौ सामिधेनीसंघानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

"अनूच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

अत्र सूत्रकारः "ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनूच्यमानासु मारुतम्" इति। यजमानस्यानुकूलं वर्त्म वर्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ॥

अनयोरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाम्नातानां प्रतीकानुदाहरति—

इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो
यद्ध वो दिवो या वः शर्म ।, इति।

प्रथमं युग्मं षष्ठप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितं, द्वितीयं युग्मं तु पञ्चमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम्। तदर्थस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

उक्तामेवेष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

"एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृꣳहाणास्तिष्ठन्ति" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः। राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः। अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेयस्यावदानकाले पुरोनुवाक्याप्रैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव प्रैषं वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः। इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्याप्रैषोऽन्यविषयश्च याज्याप्रैष इति। एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति। तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितृंहाणा विशेषेण परस्परं हिंसां कुर्वाणास्तिष्ठन्ति ॥

---

१ ख. 'कान्युदा'।

कलहसमाधानकामस्य तामेवेष्टिं विधत्ते—

"एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः। एतानिन्द्रमरुतः स्वस्वभागभाजिनः कल्पयति। तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिताः स्निग्धा भवन्त्येव। एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्ट्योः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाꣳश्च देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति॥

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति। अत्र तु तद्विधत्ते—

"ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्योपरिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णाति" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम्। तथा सत्यत्र सकृदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्टादैन्द्रमवद्येत्। एवं सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रियसामर्थ्ययुक्तान्करोति॥

अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

"उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपानीय स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवोपानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वाससि तदुपाधाय्यपूर्वयम्। अत एव सूत्रकारः—"उपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा (णेति) चित्रान्तम्" इत्यर्थः (ति)। तादृशस्य वाससो दानं सजातानामुपहित्यै यजमानसेवायै संपद्यते॥

अस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

भरेष्विन्द्रꣳ सुहवꣳ हवामहेऽꣳहोमुचꣳ सुकृतं दैव्यं जनम्। अग्निं मित्रं वरुणꣳ सातये भगं द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये।, इति।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविःषु हवामह आह्वयामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य श्रेयसे च । कीदृशमिन्द्रं, सुहवं सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारं, सुकृतं शोभनं हितं करोतीति सुकृत्तं सुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टिद्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषयत्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ॥

तत्रैव याज्यामाह—

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो
अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रापर्वता
युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।, इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिज्मा । स च नोऽस्मान्ममत्तु हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममत्तु वातो नो ममत्तु । अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममत्तु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासिदेवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो हस्तीति देवत्वश्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्शिशीतं तनू कुरुतम् । पापबहुलानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविष्प्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्वरिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ पृश्नियै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नियै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पृश्निः श्वेता गौस्तादृश्या गोर्मरुतां प्रियंगूनां(णां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः शाखान्तरीयार्थवादे द्रष्टव्या । पृश्नियै प्रियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते । एकोदरत्वात्प्रियंगूनां (णां) मरुदेवत्यत्वम् ॥

विधत्ते—

“ प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमेवैनꣳ समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ। ते चोदाहरिष्येते। तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम्। तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठप्राप्तं द्विपद(दा)त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते॥

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—

प्रिया वो नाम हुवे तुराणाम्।
आ यत्तृपन्मरुतो वावशानाः।, इति।

हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं प्रति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि। यद्यस्माद्यूयं तृपत्तृप्तिं वावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि॥

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे
ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो
विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः।, इति।

ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्सेक्तुमिच्छन्ति। ते मरुत ऋक्वभिर्याज्यापुरोनुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः खादितवन्तो भक्षितवन्तः। ततस्ते मरुतो वाशीमन्त उत्साहजनितघोषरूपबहुविधशब्दवन्त इष्मिणः स्वगृहान्प्रति गतिमन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विघ्नकारिभ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः प्रियस्य मारुतस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं तद्विद्रे लब्धवन्तः॥

इष्ट्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

"देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया संज्ञान्याऽयाजयदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत" [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति।

१ क. घ. ङ. च. द्विपाद°। २ क. घ. ङ. च. °तुष्पाद°।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्येष्ठो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रियरहिताः सन्तः सेनां चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्रस्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमुपसेव्य तदुपदेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामर्थ्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते ययेष्ट्याऽसौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वान्नास्ति कस्यचित्प्राधान्यं, किं तु स्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वे मात्सर्यं जहुः । इह त्विष्टिप्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ॥

विधत्ते—

“ यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति । ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमानं ज्यैष्ठ्यार्थं सम्यगभ्यनुजानन्ति । ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयितृतमः पालको भवति ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सोमो रुद्रेभि-
रभि रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा
कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सꣳ शिशातु ।, इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमस्त्मना स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्र ऋतुधा तत्तदृतूचितभोगधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिशातु संशितव्रतान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु ॥

तत्रैव याज्यामाह—

सं नो देवो वसुभिरग्निः सꣳ सोमस्त-

---

१ च. 'वादे तेन तेन ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नूभी रुद्रियाभिः। समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः
समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत्।, इति।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु। रुद्रसंबन्धिनीभिस्तनूभिः सहितः सोमः समजिज्ञिपत्। यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः समजिज्ञिपत्। आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिपत्॥

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह--

यथाऽऽदित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भी रुद्राः
समजानताभि। एवा त्रिणामन्नहृणीय-
माना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु।, इति।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संबभूवुः संगताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमीपवर्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि हव्यवाहनकव्यवाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा हे त्रिणामन्नेवा, एवमेव यथा रुद्रादयस्तद्वद्विश्वे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽहृणीयमाना वैरिभिरनपह्रियमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु। यद्यप्यत्र चत्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया अपि। यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषोः सहप्रदानात्पुरोनुवाक्यादिभेदो नास्ति॥

अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने।
अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः।, इति।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्वा रममाणास्तिष्ठन्ति, किं च यं स्विष्टकृद्देवमर्हन्तश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं प्रज्वलयन्ति, प्रज्वाल्य च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः॥

१ ख. च. °स्तथा विश्वे।

तत्रैव याज्यामाह—

सं यदिषो वनामहे सं॑ हव्या मानुषाणाम् ।
उत द्युम्नस्य शवस ऋतस्य रश्मिमा ददे ।, इति ।

यद्यस्मात्कारणादिष इष्यमाणान्यन्नानि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां हव्या होमयोग्यानि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च द्युम्नस्य धनस्य शवसो बलस्य ऋतस्य यज्ञस्य च रश्मिं रश्मिवत्प्रकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणादेवमनुग्रहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम[१] इति शेषः ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

" आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येव " [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

यदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदित्या भुवद्वन्तः । यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मृडयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः पठितः, यद्यपि च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः क्वाप्यस्ति, तथाऽपि वर्णविकारमभिप्रेत्य भुवद्वद्भ्य इत्युच्यते । एवमन्यत्रापि वायवे नियुत्वत आलभेत, अग्नये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्यागताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतो[२]चितफलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुवच्छब्दवन्त इत्युक्तं भवति । तथा सति भुवद्वन्तः फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो
भवता मृडयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादं॑होश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ।, इति ।

अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं प्रत्येति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मृडयन्तः सुखयन्तो भवत तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहबुद्धिरर्वा-

---

१ ख. च 'महइ' । २ क. घ. ङ. 'तोदित' ।

चीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता सती, आवव्रृत्यादावर्ततताम्। या सुमतिरंहोश्चिदस्मदीय-पापादपि आवर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः । सा सुमतिर्वरिवोवित्तराऽसदतिशयेन परिचर्याभिज्ञा भवतु ॥

तत्रैव याज्यामाह—

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः। नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ।, इति।

अयं यजमानः शुचिः सन्नपोऽनुष्ठीयमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति। कीदृशोऽयं, सूयवसाः शोभनं यवसं तृणं तेनोपलक्षितमन्नादिभोग्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदब्धः कैरपि शत्रुभिरतिरस्कृतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्यस्यासौ वृद्धवयाश्चिरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः पुत्रा भृत्याश्च यस्यासौ सुवीरः। य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ प्रणयने कर्माणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे नकिर्घ्नन्ति न विनाशयन्ति । दूरादपि न घ्नन्ति। नकिःशब्दो निषेधवाची ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"आदित्येभ्यो धारयद्वद्भ्यश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयद्वतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाध्रत्यनपरुध्यो भवति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

धारयच्छब्दो यदीययोर्याज्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्वन्तः। स्थानभ्रष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः, तयोरन्यतरस्येयमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं निःसारयितुमुद्यताः, अथ वा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः। विशि स्वराष्ट्रगतप्रजायां दाध्रति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः। ततोऽयं वैरिभिरपरोद्धुमशक्यो भवति ॥

---

१ क. घ. ङ. च. व्यावर्ततां।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था
देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।
दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृ-
तावानश्चयमाना ऋणानि ।, इति ।

आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्त्विति वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता धीर्येषां ते दीर्घाधियः, असवः प्राणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम्, यद्वा राक्षसवद्बाधको राजाऽसुरस्तन्निवारणायोपयुक्तमिदं कर्मासुरवदिति असुर्यं, तद्रक्षमाणाः, ऋतं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता ऋतावानः, ऋणानि चयमाना अपरोद्धुर्वैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बहून्यृणानि संपादयन्तः ॥

तत्रैव याज्यामाह—

तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीꣳरुत द्यून्त्रीणि व्रता विदथे
अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ।, इति ।

हेऽर्यमन्वरुण मित्र, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो युष्माकं तन्महित्वं माहात्म्यं चारु रमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्द्यून्सूर्यचन्द्रवह्निगतान्प्रकाशान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त इति केषांचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“ सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ”

---

१ क. घ. ङ. च. 'र्गमृत्युपा' ।

इति। अग्निदीप्तेरादित्यसंबन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—"उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्नि-रनुसमारोहति" इति। तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम्। किं चैषां यजमानानां विदथे यज्ञे यानि त्रीणि व्रतान्यन्तः स्थितानि मनोवाक्कायकर्म-निष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि ऋतेन पाल-यिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः॥

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः। अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति। तत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

"अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददीतेयं वा अदितिरियमे-वास्मै राज्यमनु मन्यते" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चार-यन्नस्य शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीत। इयं पृथिव्येवादितिशब्दवाच्या, सैवास्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति॥

मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

"सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुते" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमस्त्विति शेषः॥

अन्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

"इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः॥

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

"उप प्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पतिनाऽभ्यमुꣳ राजानमित्याह मारुती वै विड्ज्येष्ठो विश्पतिर्विशैवैनꣳ राष्ट्रेण समर्धयति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

हे सुदानवः सुष्ठुराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूयमेना विश्पतिनैतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धुममुं वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षमाणमपरुध्यमानं राजान-

मभिमुखीकृत्योपप्रेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे विश्पतिनेति यदुक्तं तत्र या विट्प्रजा सा मरुतामधीनत्वान्मारुती, तस्या विशः पतिर्ज्येष्ठोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन विश्पतिना सह योद्धुमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्या[1]नस्य शेषः पूरणीयः । एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति— " हविष्कृता वाचं विसृज्योप प्रेत मरुतः सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्योत्तरे वाससि पदैकदेशं निवपतीह मन इत्युरसि शेषं [2]निवपति " इति ॥

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विधत्ते—

" यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्व्रीहीना हरेच्छुक्लांश्च कृष्णांश्च वि चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विड्विश-मेवाव गच्छति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

[3]ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्राज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः— अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सभा[4]याः परस्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं [5]हितं वदति तस्य गृहाद्व्रीहीनाहरेत् । विट्शब्द-वाच्यायाः प्रजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ॥

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय कृष्णैर्वारुण-चरुं विधत्ते—

" अवगताऽस्य विडनवगतꣳ राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्व-पेत् । यथा प्रजाया आदित्या देवता तद्वद्राष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयो-स्तुष्ट्या तदुभयं प्राप्यते ॥

---

१ ख. च. °ख्यातस्य । २ क. घ. ङ. च. निनयति । ३ क. घ. ङ. च. ग्राम्येभ्यो । ४ ख. च. °भायां विसर्जितायां प° । ५ ख. °तं रहसि व° ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये। यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्यान्नु क्षत्रियाꣳ अव आदित्यान्या-
चिषामहे। सुमृडीकाꣳ अभिष्टये।, इति।

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यान्प्रत्यवो याचिषामहे रक्षणं प्रार्थयामहे। कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रपञ्चितं त्यान्नु तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमृडीकान्सुष्ठु सुखयितॄन्॥

तत्रैव याज्यामाह—

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या
न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा।
पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मा-
नीतो अभयं ज्योतिरश्याम्।, इति।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापरोधेन व्यामूढचित्तः सन्किमपि न विचिकिते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि। क इव, पाक्या चित्पाक्य इव धीर्या चिद्धीर्य इव। पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरिपक्वधीर्बाल इत्यर्थः। पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो बाल इत्यर्थः। युष्मानीतो युष्माभिः स्वकीयां दिशं प्रापितः सन्नभयं ज्योतिः शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम्॥

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षी-
महि शर्मणा शंतमेन। अना-
गास्त्वे आदितित्वे तुरास इमं
यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः।, इति।

यजमाना वयमादित्यानां संबन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन युक्ताः शर्मणा शंतमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादतिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सक्ता भवेम। हे आदित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्वदैवाखण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोषमाणा अस्मदीयां स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्त्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु ॥

कृष्णव्रीहिचरौ पुरोनुवाक्यामाह—

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च
मृडय। त्वामवस्युरा चके।, इति।

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु। श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृडय सुखय। अहं चावस्युः पालनेच्छुस्त्वामाचक आ समन्ताच्छब्दयामि प्रार्थयामि ॥

तत्रैव याज्यामाह—

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा
शास्ते यजमानो हविर्भिः। अहे-
डमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस
मा न आयुः प्र मोषीः॥, इति॥

तत्तस्मै [1]रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां प्राप्नोमि। अयं यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते। हे वरुणाहेडमानः क्रोधरहित इह कर्मणि बोधि अस्मद्विज्ञापनां बुध्यस्व। हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा प्रमोषीर्मा विनाशय ॥

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता। केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं विशेषं विधत्ते—

"यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्ति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

---

१ क. घ. ङ. च. वरुणाय।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इममित्यादिनिर्वापमन्त्रोऽत्रैवोत्पाद्यते। अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्यास्तदीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं व्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि। किमर्थम्। अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम्। अनेन मन्त्रेण निर्वापे सत्यादित्याः स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ॥

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

"यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्त मध्यमेषायामुप हन्यादिदमहमादित्यान्बध्नाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव गमयन्ति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः। अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽवगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि। इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम्। अनेन मन्त्रेणाश्वत्थजन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलप्रक्षेपेण बध्नीयात्। तथा सत्यादित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सन्तः स्वकीयान्भृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ॥[1]

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

"यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्त्सं नह्येदनपरुध्यमेवाव गच्छति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कवः कीलिताः। इदानीमिध्मेऽपि शङ्कुबन्धनं विशेषः ॥

तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

"आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

शङ्कुसंख्यां विधत्ते—

"सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति।" [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

---

१ क. घ. ङ. 'कीयवीर्या(रा)न्भृ'।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्वावेति मारुते ।
भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रैयंगवे चरौ ॥ १ ॥
अग्निर्वसुमदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।
यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्वयम् ॥ २ ॥
यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।
त्यान्वुत्रयं शुक्रचराविमं कृष्णचरौ तथा ॥
एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥ ३ ॥ " ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः।)

हरिः ॐ।

*प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहतां सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाघुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नमेकादशकपालमपश्यत्तं निरवपत्तावस्मै प्रजाः प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामप गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्राग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः सङ्ग्राममु-

* एतदाद्येकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पृथग्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता। किं त्वेतत्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण पद्यरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम्। किं चैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क्व कृतमित्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम्।

पप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निः (२) वपे-
त्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निंद्राग्नी एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
तꣳ सङ्ग्रामं वि वा एष इंन्द्रियेण वीर्येण-
र्ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
(३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा
एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
मैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेष्यन्निं-
न्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूषा वा इं-
न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४)
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षैत्रपत्यं चरुं
निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
मेव प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्टा-

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

न्निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्टा-
दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पूषणं-
मेवैकान्नचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । असृजत । ताः । सृष्टाः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । अपेति । अगूहताम् । सः । अचायत् । प्रजापति-रिति प्रजा—पतिः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । वै । मे । प्रजा इति प्र—जाः । अपेति । अघुक्षताम् । इति । सः । एतम् । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । एका-दशकपालमित्येकादश—कपालम् । अपश्यत् । तम् । निरिति । अवपत् । तौ । अस्मै । प्रजा इति प्र—जाः । प्रेति । असाधयताम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । वै । एतस्य । प्रजामिति प्र—जाम् । अपेति । गूहतः । यः । अलम् । प्रजाया इति प्र—जायै ।

सन् । प्रजामिति प्र—जाम् । न । विन्दते । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी (१) । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रेति । साधयतः । विन्दते । प्रजामिति प्र—जाम् । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । स्पर्धमानः । क्षेत्रे । वा । सजातेष्विति स—जातेषु । वा । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ताभ्याम् । एव । इन्द्रियम् । वीर्यम् । भ्रातृव्यस्य । वृङ्क्ते । वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । जयते । अपेति । वै । एतस्मात् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । क्रामति । यः । सङ्ग्राममिति सम्—ग्रामम् । उपप्रयातीत्युप—प्रयाति । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति (२) । वपेत् । सङ्ग्राममिति सम्—ग्रामम् । उपप्रयास्यन्नित्युप—प्रयास्यन् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धे-

येन। उपेति। धावति। तौ। एव। अस्मिन्। इन्द्रियम्। वीर्यम्। धत्तः। सह। इन्द्रियेण। वीर्येण। उप। प्रेति। याति। जयति। तम्। सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम्। वीति। वै। एषः। इन्द्रियेण। वीर्येण। ऋध्यते। यः। सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम्। जयति। ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम्। जित्वा। इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी। एव। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। तौ। एव। अस्मिन्। इन्द्रियम्। वीर्यम् (३)। धत्तः। न। इन्द्रियेण। वीर्येण। वीति। ऋध्यते। अपेति। वै। एतस्मात्। इन्द्रियम्। वीर्यम्। क्रामति। यः। एति। जनताम्। ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। जनताम्। एष्यन्। इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी। एव। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। तौ। एव। अस्मिन्। इन्द्रियम्। वीर्यम्। धत्तः। सह। इन्द्रियेण। वीर्येण। जनताम्। एति। पौष्णम्। चरुम्। अनु। निरिति। वपेत्। पूषा। वै।

इन्द्रियस्य । वीर्यस्य । अनुप्रदातेत्यनु—प्रदाता । पूषणम् । एव (४) । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अनु । प्रेति । यच्छति । क्षेत्रपत्यमिति क्षेत्र—पत्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । जनताम् । आगत्येत्या—गत्य । इयम् । वै । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । ऐन्द्राग्नमित्यैन्द्र—अग्नम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । उपरिष्टात् । निरिति । वपेत् । अस्याम् । एव । प्रतिष्ठायेति प्रति—स्थाय । इन्द्रियम् । वीर्यम् । उपरिष्टात् । आत्मन् । धत्ते (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्पथो वा एषोऽध्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिकृतꣳ

(दर्शाद्यतिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीष्टिविधिः)

स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवैनमपथात्प-
न्थामपिं नयत्यनड्वान्दक्षिंणा वही ह्येष
समृंद्ध्या अग्नयें व्रतपंतये (१) पुरोडाशंम-
ष्टाकंपालं निर्वंपेद्य आहिंताग्निः सन्नंव्रत्यमिंव
चरेंदग्निमेव व्रतपंतिꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं
धावति स एवैनं व्रतमा लंम्भयति व्रत्यों
भवत्यग्नयें रक्षोघ्ने पुंरोडाशंमष्टाकंपालं निर्वं-
पेद्यꣳ रक्षाꣳसि सचेंरन्नग्निमेव रंक्षोहणꣳ स्वेनं
भागधेयेनोपं धावति स एवास्माद्रक्षाꣳस्यपं
हन्ति निशिंतायां निर्वंपेत् (२) निशिंता-
याꣳ हि रक्षाꣳसि प्रेरतें संप्रेर्णान्येवैनांनि
हन्ति परिश्रिते याजयेद्रक्षंसामनंन्ववचाराय
रक्षोघ्नी यांज्यानुवाक्यें भवतो रक्षंसाꣳ स्तृत्यां
अग्नयें रुद्रवंते पुरोडाशंमष्टाकंपालं निर्वंपेदभि-
चरंन्नेषा वा अंस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मां एवै-
नमा वृंश्चति ताजगार्तिमार्च्छंत्यग्नयें सुरभिमतें
पुरोडाशंमष्टाकंपालं निर्वंपेद्यस्य गावों वा
पुरुंषाः (३) वा प्रमीयेंरन्यो वां बिभीया-
देषा वा अंस्य भेषज्यां तनूर्यत्सुंरभिमती
तयैवास्मैं भेषजं कंरोति सुरभिमतें भवति

पूतीगन्धस्यापंहत्या अग्नये क्षामंवते पुरोडाशं-
मष्टाकंपालं निर्वंपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेयें-
नैवैनꣳ शमयित्वा परांनभि निर्दिशति यमवं-
रेषां विध्यंन्ति जीवंति स यं परेंषां प्र स
मींयते जयंति तꣳ सङ्ग्रामम् (४) अभि
वा एष एतानुंच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
प्रमीयंन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतंमाऽग्नये क्षामं-
वते पुरोडाशंमष्टाकंपालं निर्वंपेद्भागधेयेंनैवैनꣳ
शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपंरः प्र मींयतेऽभि
वा एष एतस्यं गृहानुंच्यति यस्यं गृहान्दहं-
त्यग्नये क्षामंवते पुरोडाशंमष्टाकंपालं निर्वं-
पेद्भागधेयेंनैवैनꣳ शमयति नास्यापंरं गृहा-
न्दंहति (५) ॥

(व्रतपंतये निशिंतायां निर्वंपेत्पुरुंषाः सङ्ग्रामं न चत्वारिं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

अग्नयें । पथिकृत इतिं पथि—कृतें । पुरोडा-
शंम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । निरि-

(दर्शाद्यतिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीष्टिविधिः)

तिं । वपेत् । यः । दर्शपूर्णमासयाजीतिं दर्शपूर्णमास—याजी । सन् । अमावास्यामित्यं-मा—वास्याम् । वा । पौर्णमासीमितिं पौर्ण—मासीम् । वा । अतिपादयेदित्यंति—पादयेंत् । पथः । वै । एषः । अधीतिं । अपंथेन । एति । यः । दर्शपूर्णमासयाजीतिं दर्शपूर्णमास—याजी । सन् । अमावास्यामित्यंमा—वास्याम् । वा । पौर्णमासीमितिं पौर्ण—मासीम् । वा । अतिपादयतीत्यंति—पाद-यंति । अग्निम् । एव । पथिकृतमितिं पथि—कृतम् । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धाव-ति । सः । एव । एनम् । अपंथात् । पन्थाम् । अपीतिं । नयति । अनड्वान् । दक्षिणा । वही । हि । एषः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । अग्नयें । व्रतपंतय इतिं व्रत—पतये (१) । पुरोडाशम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । निरितिं । वपेत् । यः । आहिताग्निरित्याहिंत—अग्निः । सन् । अव्र-त्यम् । इव । चरेंत् । अग्निम् । एव । व्रतपंतिमितिं व्रत—पतिम् । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धावति । सः । एव । एनम् । व्रतम् । एतिं । लम्भयति । व्रत्यंः । भवति । अग्नयें ।

रक्षोघ्न इति रक्षः—घ्ने । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । रक्षांसि । सचेरन् । अग्निम् । एव । रक्षोहणमिति रक्षः—हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । रक्षांसि । अपेति । हन्ति । निशितायामिति नि—शितायाम् । निरिति । वपेत् (२) । निशितायामिति नि—शितायाम् । हि । रक्षांसि । प्रेरत इति प्र—ईरते । संप्रेर्णानीति सं—प्रेर्णानि । एव । एनानि । हन्ति । परिश्रित इति परि—श्रिते । याजयेत् । रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यनन्—अवचाराय । रक्षोघ्नी इति रक्षः—घ्नी । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । रक्षसाम् । स्तृत्यै । अग्नये । रुद्रवत इति रुद्र—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । अभिचरन्नित्यभि—चरन् । एषा । वै । अस्य । घोरा । तनूः । यत् । रुद्रः । तस्मै । एव । एनम् । एति । वृश्चति । ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अग्नये । सुरभिमत इति सुरभि—मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् ।

यस्यं । गावः । वा । पुरुषाः (३) । वा । प्रमीयेरन्निति प्र—मीयेरन् । यः । वा । बिभीयात् । एषा । वै । अस्य । भेषज्या । तनूः । यत् । सुरभिमतीति सुरभि—मती । तया । एव । अस्मै । भेषजम् । करोति । सुरभिमत इति सुरभि—मते । भवति । पूतीगन्धस्येति पूति—गन्धस्य । अपहत्या इत्यप—हत्यै । अग्नये । क्षामवत इति क्षाम—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । सङ्ग्राम इति सं—ग्रामे । संयत्त इति सं—यत्ते । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनम् । शमयित्वा । परान् । अभि । निरिति । दिशति । यम् । अवरेषाम् । विध्यन्ति । जीवति । सः । यम् । परेषाम् । प्रेति । सः । मीयते । जयति । तम् । सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम् (४) । अभीति । वै । एषः । एतान् । उच्यति । येषाम् । पूर्वापरा इति पूर्व—अपराः । अन्वञ्चः । प्रमीयन्त इति प्र—मीयन्ते । पुरुषाहुतिरिति पुरुष—आहुतिः । हि । अस्य । प्रियतमेति प्रिय—तमा । अग्नये । क्षामवत इति क्षाम—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधेयेनेति

भाग—धेयेन । एव । एनम् । शमयति । न । एषाम् । पुरा । आयुषः । अपरः । प्रेति । मीयते । अभीति । वै । एषः । एतस्य । गृहान् । उच्यति । यस्य । गृहान् । दहंति । अग्नये । क्षामवत इति क्षाम—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनम् । शमयति । न । अस्य । अपरम् । गृहान् । दहति । (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव कामꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वाऽग्निमेव यविष्ठꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१) युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये

(कामुकादीष्टिविधिः)

यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठꣳ स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्माद्रक्षांꣳसि यवयति नैनम-
भिचरन्स्तृणुतेऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
ग्निमेवाऽऽयुष्मन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
द्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदसꣳ स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्रु-
क्कामोऽग्निमेव रुक्मन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्रुचं दधाति रोचत एवा-
ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तꣳ स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति
तेजस्व्येव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्यꣳ
स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यꣳ
सीक्षते (४)॥

१८५

(भ्रातृव्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

अग्नये । कामाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । कामः । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । अग्निम् । एव । कामम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । कामेन । समिति । अर्धयति । उपेति । एनम् । कामः । नमति । अग्नये । यविष्ठाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । स्पर्धमानः । क्षेत्रे । वा । सजातेष्विति स—जातेषु । वा । अग्निम् । एव । यविष्ठम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तेन । एव । इन्द्रियम् । वीर्यम् । भ्रातृव्यस्य (१) । युवते । वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । जयते । अग्नये । यविष्ठाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । अभिचर्यमाण इत्यभि—

(कामुकादीष्टिविधिः)

चर्यमाणः। अग्निम्। एव। यविष्ठम्। स्वेन। भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मात्। रक्षांसि। यवयति। न। एनम्। अभिचरन्नित्यभि—चरन्। स्तृणुते। अग्नये। आयुष्मते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति। वपेत्। यः। कामयेत। सर्वम्। आयुः। इयाम्। इति। अग्निम्। एव। आयुष्मन्तम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मिन् (२)। आयुः। दधाति। सर्वम्। आयुः। एति। अग्नये। जातवेदस इति जात—वेदसे। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति। वपेत्। भूतिकाम इति भूति—कामः। अग्निम्। एव। जातवेदसमिति जात—वेदसम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। एनम्। भूतिम्। गमयति। भवति। एव। अग्नये। रुक्मते। पुरो-डाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति। वपेत्। रुक्काम इति रुक्—कामः। अग्निम्। एव। रुक्मन्तम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मिन्। रुचम्।

दधाति । रोचंते । एव । अग्नयें । तेजंस्वते । पुरोडा-
शंम् (३) । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् ।
निरिति । वपेत् । तेजंस्काम इति तेजंः—कामः ।
अग्निम् । एव । तेजंस्वन्तम् । स्वेनं । भागधेयेनेति
भाग—धेयेंन । उपेति । धावति । सः । एव ।
अस्मिन् । तेजंः । दधाति । तेजस्वी । एव । भवति ।
अग्नयें । साहन्त्याय । पुरोडाशंम् । अष्टाकंपाल-
मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । सीक्षंमाणः ।
अग्निम् । एव । साहन्त्यम् । स्वेनं । भागधेयेनेति
भाग—धेयेंन । उपेति । धावति । तेनं । एव । सहते ।
यम् । सीक्षंते । (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अग्नयेऽन्नंवते पुरोडाशंमष्टाकंपालं निर्वंपेद्यः
कामयेतान्नंवान्त्स्यामित्यग्निमेवान्नंवन्तꣳ स्वेनं
भागधेयेनोपं धावति स एवैनमन्नंवन्तं करोत्य-
न्नंवानेव भंवत्यग्नयेंऽन्नादाय पुरोडाशंमष्टाकंपालं
निर्वंपेद्यः कामयेंतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-

न्नादꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एव भवत्यग्नयेऽन्न-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामये-
तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिꣳ स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करो-
त्यन्नपतिरेव भवत्यग्नये पवमानाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
ज्योगामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति
प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
शुचय आयुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येवैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
ग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
त्यग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
न्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
प्र यच्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः

कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ रसवन्तं करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-मन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-सृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते वाजम् (५) वा एष सिसीर्षति यः सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाज-सृदग्निमेव वाजसृतꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाजꣳ हन्ति वृत्रं जयति तꣳ सङ्ग्रामम-थो अग्निरिव न प्रतिधृषे भवत्यग्नयेऽग्निवते पुरो-डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरे-युर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽ-न्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (६) अभि संभ-वतः स ईश्वर आर्तिमार्तोर्यदग्नयेऽग्निवते निर्व-पति भागधेयेनैवेनौ शमयति नाऽऽर्तिमा-र्छति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-

मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आदीप्यानूद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किमपरोऽभ्युत् (७) ह्रियेतेति तान्येवावक्षाणानि संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः। स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति छन्दोभिरेवैनꣳ स्वाद्योनेः प्र जनयत्येष वाव सोऽग्निरित्याहुर्ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः परापतितं तदेवावरुन्धे (८)॥

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन दधाति करोति वाजं यजमानमुदेवास्य षट् च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः।)

अग्नये। अन्नवत इत्यन्न—वते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति। वपेत्। यः। कामयेत। अन्नवानित्यन्न—वान्। स्याम्।

इतिं । अग्निम् । एव । अन्नंवन्तमित्यन्नं—वन्तम् । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धावति । सः । एव । एनम् । अन्नंवन्तमित्यन्नं—वन्तम् । करोति । अन्नंवानित्यन्नं—वान् । एव । भवति । अग्नये । अन्नादायेत्यंन्न—अदाय । पुरोडाशम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । निरितिं । वपेत् । यः । कामयेंत । अन्नाद इत्यंन्न—अदः । स्याम् । इतिं । अग्निम् । एव । अन्नादमित्यंन्न—अदम् । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धावति । सः । एव । एनम् । अन्नादमित्यंन्न—अदम् । करोति । अन्नाद इत्यंन्न—अदः (१) । एव । भवति । अग्नये । अन्नंपतय इत्यन्नं—पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । निरितिं । वपेत् । यः । कामयेंत । अन्नंपतिरित्यन्नं—पतिः । स्याम् । इतिं । अग्निम् । एव । अन्नंपतिमित्यन्नं—पतिम् । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन । उपेतिं । धावति । सः । एव । एनम् । अन्नंपतिमित्यन्नं—पतिम् । करोति । अन्नंपतिरित्यन्नं—पतिः । एव । भवति । अग्नये । पवंमानाय । पुरोडाशम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । निरितिं । वपेत् । अग्नये । पावकाय । अग्नये ।

शुचये। ज्योगामयावीति ज्योक्—आमयावी। यत्।
अग्नये। पवमानाय। निर्वपतीति निः—वपति।
प्राणमिति प्र—अनम्। एव। अस्मिन्। तेन।
दधाति। यत्। अग्नये (२)। पावकाय।
वाचम्। एव। अस्मिन्। तेन। दधाति। यत्।
अग्नये। शुचये। आयुः। एव। अस्मिन्। तेन।
दधाति। उत। यदि। इतासुरितीत—असुः। भवति।
जीवति। एव। एताम्। एव। निरिति। वपेत्।
चक्षुष्काम इति चक्षुः—कामः। यत्। अग्नये। पव-
मानाय। निर्वपतीति निः—वपति। प्राणमिति प्र—
अनम्। एव। अस्मिन्। तेन। दधाति। यत्।
अग्नये। पावकाय। वाचम्। एव। अस्मिन्। तेन।
दधाति। यत्। अग्नये। शुचये। चक्षुः। एव।
अस्मिन्। तेन। दधाति (३)। उत। यदि।
अन्धः। भवति। प्रेति। एव। पश्यति। अग्नये।
पुत्रवत इति पुत्र—वते। पुरोडाशम्। अष्टाकपाल-
मित्यष्टा—कपालम्। निरिति। वपेत्। इन्द्राय।
पुत्रिणे। पुरोडाशम्। एकादशकपालमित्येकादश—
कपालम्। प्रजाकाम इति प्रजा—कामः। अग्निः।
एव। अस्मै। प्रजामिति प्र—जाम्। प्रजनयतीति

प्र—जनयति । वृद्धाम् । इन्द्रः । प्रेति । यच्छति । अग्नये । रसवत इति रस—वते । अजक्षीर इत्यज—क्षीरे । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । रसवानिति रस—वान् । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । रसवन्तमिति रस—वन्तम् । स्वेन । भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । रसवन्तमिति रस—वन्तम् । करोति (४)। रसवानिति रस—वान् । एव । भवति । अजक्षीर इत्यज—क्षीरे । भवति । आग्नेयी । वै । एषा । यत् । अजा । साक्षादिति स—अक्षात् । एव । रसम् । अवेति । रुन्धे । अग्नये । वसुमत इति वसु—मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । नि-रिति । वपेत् । यः । कामयेत । वसुमानिति वसु—मान् । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । वसुमन्त-मिति वसु—मन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । वसु-मन्तमिति वसु—मन्तम् । करोति । वसुमानिति वसु—मान् । एव । भवति । अग्नये । वाजसृत इति वाज—सृते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । संग्राम इति सं—ग्रामे । संयत्त

इति सं—यत्ते। वाजम् (५)। वै। एषः। सिसी-
र्षति। यः। संग्राममिति सं—ग्रामम्। जिगीषति।
अग्निः। खलु। वै। देवानाम्। वाजसृदिति
वाज—सृत्। अग्निम्। एव। वाजसृतमिति वाज—
सृतम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति।
धावति। धावति। वाजम्। हन्ति। वृत्रम्।
जयति। तम्। संग्राममिति सं—ग्रामम्। अथो इति।
अग्निः। इव। न। प्रतिधृष इति प्रति—धृषे।
भवति। अग्नये। अग्निवत इत्यग्नि—वते। पुरोडा-
शम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति।
वपेत्। यस्य। अग्नौ। अग्निम्। अभ्युद्धरेयुरि-
त्यभि—उद्धरेयुः। निर्दिष्टभाग इति निर्दिष्ट—भागः।
वै। एतयोः। अन्यः। अनिर्दिष्टभाग इत्यनिर्दिष्ट—
भागः। अन्यः। तौ। संभवन्ताविति सं—भवन्तौ।
यजमानम् (६)। अभि। समिति। भवतः। सः।
ईश्वरः। आर्तिम्। आर्तोरित्या—अर्तोः। यत्।
अग्नये। अग्निवत इत्यग्नि—वते। निर्वपतीति निः—
वपति। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। एव। एनौ।
शमयति। न। आर्तिम्। एति। ऋच्छति। यज-

मानः । अग्नये । ज्योतिष्मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । यस्य । अग्निः । उद्धृत इत्युत्—हृतः । अहुते । अग्निहोत्र इत्यग्नि—होत्रे । उद्वायेदित्युत्—वायेत् । अपरः । आदीप्येत्या—दीप्य । अनूद्धृत्य इत्यनु—उद्धृत्य । इति । आहुः । तत् । तथा । न । कार्यम् । यत् । भागधेयमिति भाग—धेयम् । अभीति । पूर्वः । उद्ध्रियत इत्युत्—ह्रियते । किम् । अपरः । अभि । उदिति (७) । ह्रियेत । इति । तानि । एव । अवक्षाणानीत्यव—क्षाणानि । संनिधायेति सं—नि-धाय । मन्थेत् । इतः । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । स्वात् । योनेः । अधीति । जातवेदा इति जात—वेदाः । सः । गायत्रिया । त्रिष्टुभा । जगत्या । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन्निति प्र—जानन् । इति । छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । एव । एनम् । स्वात् । योनेः । प्रेति । जनयति । एषः । वाव । सः । अग्निः । इति । आहुः । ज्योतिः । तु । वै । अस्य । परापतितमिति परा—पतितम् । इति । यत् । अग्नये । ज्योतिष्मते । निर्वपतीति निः—वपति । यत् । एव ।

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

अस्य। ज्योतिः। परापतितमिति परा—पतितम्। तत्। एव। अवेति। रुन्धे। (८)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः।)

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्वारुणं चरुं दधिक्राव्णे चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनꣳ स्वदयत्यप पापं वर्णꣳ हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै

हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूतः (३) एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवत्यव वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४) अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

द्वासयिष्यन्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५) एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताꣳश्च्यावयति मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति (७) ॥

(प्रजाकामः संवत्सरः पुनात्यैवैनं पूतः समष्टै तादृङ्मारुतो भवत्येकान्नत्रिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । वारुणम् । चरुम् । दधिक्राव्ण इति दधि—क्राव्णे । चरुम् । अभिशस्यमान इत्यभि—शस्यमानः । यत् । वैश्वानरः । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । भवति । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरेणेति सं—वत्सरेण । एव । एनम् । स्वदयति । अपेति । पापम् । वर्णम् । हते । वारुणेन । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति । दधिक्राव्णेति दधि—क्राव्णा । पुनाति । हिरण्यम् । दक्षिणा । पवित्रम् । वै । हिरण्यम् । पुनाति । एव । एनम् । आद्यम् । अस्य । अन्नम् । भवति । एताम् । एव । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । संवत्सर इति सं—वत्सरः (१) । वै । एतस्य । अशान्तः । योनिम् । प्रजाया इति प्र—जायै । पशूनाम् । निरिति । दहति । यः । अलम् । प्रजाया इति प्र—जायै । सन् । प्रजामिति प्र—जाम् । न । विन्दते । यत् । वैश्वा-

नरः। द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः। भवति। संवत्सर इति सं—वत्सरः। वै। अग्निः। वैश्वानरः। संवत्सरमिति सं—वत्सरम्। एव। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। शमयति। सः। अस्मै। शान्तः। स्वात्। योनेः। प्रजामिति प्र—जाम्। प्रेति। जनयति। वारुणेन। एव। एनम्। वरुणपाशादिति वरुण—पाशात्। मुञ्चति। दधिक्राव्णेति दधि—क्राव्णा। पुनाति। हिरण्यम्। दक्षिणा। पवित्रम्। वै। हिरण्यम्। पुनाति। एव। एनम् (२)। विन्दते। प्रजामिति प्र—जाम्। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। पुत्रे। जाते। यत्। अष्टाकपाल इत्यष्टा—कपालः। भवति। गायत्रिया। एव। एनम्। ब्रह्मवर्चसेनेति ब्रह्म—वर्चसेन। पुनाति। यत्। नवकपाल इति नव—कपालः। त्रिवृतेति त्रि—वृता। एव। अस्मिन्। तेजः। दधाति। यत्। दशकपाल इति दश—कपालः। विराजेति वि—राजा। एव। अस्मिन्। अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम्। दधाति। यत्। एकादशकपाल इत्येकादश—कपालः। त्रिष्टुभा। एव। अस्मिन्।

इन्द्रियम् । दधाति । यत् । द्वादंशकपाल इति द्वादं-श—कपालः । जगंत्या । एव । अस्मिन् । पशून् । दधाति । यस्मिंन् । जाते । एताम् । इष्टिम् । निर्वपतीर्ति निः—वपंति । पूतः (३) । एव । तेजस्वी । अन्नाद इत्यंन्न—अदः । इन्द्रियावी । पशुमानिर्ति पशु—मान् । भवति । अवेति । वै । एषः । सुवर्गादिर्ति सुवः—गात् । लोकात् । छिद्यते । यः । दर्शपूर्णमासयाजीर्ति दर्शपूर्णमास—याजी । सन् । अमावास्यांमित्यंमा—वास्यांम् । वा । पौर्णमासीमिर्ति पौर्ण—मासीम् । वा । अतिपादयतीत्यंति—पादयंति । सुवर्गायेर्ति सुवः—गायं । हि । लोकायं । दर्शपूर्णमासाविर्ति दर्श—पूर्णमासौ । इज्येते इर्ति । वैश्वानरम् । द्वादंशकपालमिति द्वादंश—कपालम् । निरिर्ति । वपेत् । अमावास्यांमित्यंमा—वास्यांम् । वा । पौर्णमासीमिर्ति पौर्ण—मासीम् । वा । अतिपाद्येत्यंति—पाद्यं । संवत्सर इर्ति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरमिर्ति सं—वत्सरम् । एव । प्रीणाति । अथो इर्ति । संवत्सरमिर्ति सं—वत्सरम् । एव । अस्मै । उपेर्ति । दधाति । सुवर्गस्येर्ति सुवः—गस्यं । लोकस्यं । समंष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै (४) ।

अथो इति । देवताः । एव । अन्वारभ्येत्यनु—आरभ्य । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । एति । वीरहेति वीर—हा । वै । एषः । देवानाम् । यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्—वासयते । न । वै । एतस्य । ब्राह्मणाः । ऋतायव इत्यृत—यवः । पुरा । अन्नम् । अक्षन् । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । अग्निम् । उद्वासयिष्यन्नित्युत्—वासयिष्यन् । यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा—कपालः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गायत्री । गायत्रः । अग्निः । यावान् । एव । अग्निः । तस्मै । आतिथ्यम् । करोति । अथो इति । यथा । जनम् । यते । अवसम् । करोति । तादृक् (९)। एव । तत् । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । वैश्वानरः । भवति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । खलु । वै । अग्नेः । योनिः । स्वाम् । एव । एनम् । योनिम् । गमयति । आद्यम् । अस्य । अन्नम् । भवति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त—कपालम् ।

ग्रामंकाम इति ग्राम—कामः । आहवनीय इत्या—हवनीये । वैश्वानरम् । अधीति । श्रयति । गार्हपत्य इति गार्ह—पत्ये । मारुतम् । पापवस्यसस्येति पाप—वस्यसस्यं । विधृत्या इति वि—धृत्यै । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । वैश्वानरः । भवति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । संवत्सरेणेति सं—वत्सरेण । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । च्यावयति । मारुतः । भवति (६) । मरुतः । वै । देवानाम् । विशः । देवविशेनेति देव—विशेन । एव । अस्मै । मनुष्यविशमिति मनुष्य—विशम् । अवेति । रुन्धे । सप्तकपाल इति सप्त—कपालः । भवति । सप्तगणा इति सप्त—गणाः । वै । मरुतः । गणश इति गण—शः । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । अवेति । रुन्धे । अनूच्यमान इत्यनु—उच्यमाने । एति । सादयति । विशम् । एव । अस्मै । अनुवर्त्मानमित्यनु—वर्त्मानम् । करोति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

———

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः।)

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्य-
न्नियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रतितिष्ठन्ति
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै
देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
रानजयन्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
वानामेवाऽऽयतने यतते जयति तꣳ सङ्ग्राममे-
तस्मिन्वा एतौ मृजाते (१) यो विद्विषाण-
योरन्नमत्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-
षाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
राय वा एतौ समंमाते यौ संममाते तयोर्यः
पूर्वोऽभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य
संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
निर्वरुणम् (२) परस्तादभि द्रुह्यति नैनं वरुणो
गृह्णात्याव्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽविं प्रति-
गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदविं
प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-

दितामेव प्रतिं गृह्णाति नाऽऽत्यं प्रतिं गृह्णात्या-
त्मनो वा एष मात्रांमाप्नोति य उंभयादंत्प्रति-
गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादंशकपालं
निर्वंपेदुभयादंत् (३) प्रतिगृह्यं संवत्सरो वा
अग्निर्वैंश्वानरः संवत्सरस्वंदितमेव प्रतिंगृह्णाति
नाऽऽत्मनो मात्रांमाप्नोति वैश्वानरं द्वादंशकपालं
निर्वंपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैंश्वानरो
यदा खलु वै संवत्सरं जनतांयां चरत्यथ स
धंनार्घो भंवति यद्वैंश्वानरं द्वादंशकपालं निर्वं-
पंति संवत्सरसांतामेव सनिमभि प्रच्यंवते
दानंकामा अस्मै प्रजा भंवन्ति यो वै संवत्स-
रम् (४) प्रयुज्य न विंमुञ्चत्यंप्रतिष्ठानो वै
स भंवत्येतमेव वैंश्वानरं पुनंरागत्य निर्वंपेद्य-
मेव प्रंयुङ्क्ते तं भांगधेयेंन विमुंञ्चति प्रतिं-
ष्ठित्यै यया रज्ज्वोंत्तमां गामाजेत्तां भ्रातृंव्याय
प्रहिंणुयान्निर्ऋंतिमेवास्मै प्रहिंणोति (५) ॥

(मृजाते निर्वरुणं वंपेदुभयादद्यो वै संवत्सरं षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(आदित्यचर्वादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम् । उपप्रयास्यन्नित्युप—प्रयास्यन् । इयम् । वै । अदितिः । अस्याम् । एव । पूर्वे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । आयतनमित्या—यतनम् । गत्वा । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । खलु । वै । देवानाम् । आयतनमित्या—यतनम् । एतस्मात् । वै । आयतनादित्या—यतनात् । देवाः । असुरान् । अजयन् । यत् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निर्वपतीति निः—वपति । देवानाम् । एव । आयतन इत्या—यतने । यतते । जयति । तम् । सङ्ग्राममिति सं—ग्रामम् । एतस्मिन् । वै । एतौ । मृजाते इति (१) । यः । विद्विषाणयोरिति वि—द्विषाणयोः । अन्नम् । अत्ति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । विद्विषाणयोरिति वि—द्विषाणयोः । अन्नम् । जग्ध्वा । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्स-

रस्वंदितमिति संवत्सर—स्वदितम् । एव । अत्ति । न । अस्मिन् । मृजाते इति । संवत्सरायेति सं—वत्सराय । वै । एतौ । समिति । अमाते इति । यौ । सममाते इति सम्—अमाते । तयोः । यः । पूर्वः । अभिद्रुह्यतीत्यभि—द्रुह्यति । तम् । वरुणः । गृह्णाति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । सममानयोरिति सम्—अमानयोः । पूर्वः । अभिद्रुह्येत्यभि—द्रुह्य । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । आप्त्वा । निर्वरुणमिति निः—वरुणम् (२) । परस्तात् । अभीति । द्रुह्यति । न । एनम् । वरुणः । गृह्णाति । आव्यम् । वै । एषः । प्रतीति । गृह्णाति । यः । अविम् । प्रतिगृह्णातीति प्रति—गृह्णाति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । अविम् । प्रतिगृह्येति प्रति—गृह्य । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरस्वदितामिति संवत्सर—स्वदिताम् । एव । प्रतीति । गृह्णाति । न । आव्यम् । प्रतीति । गृह्णाति । आत्मनः । वै । एषः । मात्राम् । आप्नोति । यः ।

उभयादत्। प्रतिगृह्णातीति प्रति—गृह्णाति। अश्वम्। वा। पुरुषम्। वा। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। उभयादत् (३)। प्रतिगृह्येति प्रति—गृह्य। संवत्सर इति सं—वत्सरः। वै। अग्निः। वैश्वानरः। संवत्सरस्वदितमिति संवत्सर—स्वदितम्। एव। प्रतीति। गृह्णाति। न। आत्मनः। मात्राम्। आप्नोति। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। सनिम्। एष्यन्। संवत्सर इति सं—वत्सरः। वै। अग्निः। वैश्वानरः। यदा। खलु। वै। संवत्सरमिति सं—वत्सरम्। जनतायाम्। चरति। अथ। सः। धनार्घ इति धन—अर्घः। भवति। यत्। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम्। निर्वपतीति निः—वपति। संवत्सरसातामिति संवत्सर—साताम्। एव। सनिम्। अभि। प्रेति। च्यवते। दानकामा इति दान—कामाः। अस्मै। प्रजा इति प्र—जाः। भवन्ति। यः। वै। संवत्सरमिति सं—वत्सरम् (४)। प्रयुज्येति प्र—युज्य। न। विमुञ्चतीति वि—मुञ्चति। अप्रतिष्ठान इत्यप्रति—स्थानः। वै। सः। भवति। एतम्। एव। वैश्वानरम्। पुनः।

आगत्येत्यां—गत्यं । निरिति । वपेत् । यम् । एव । प्रयुङ्क्त इति प्र—युङ्क्ते । तम् । आगधेयेनेति भाग—धेयेन । वीति । मुञ्चति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । यया । रज्ज्वा । उत्तमामित्युत्—तमाम् । गाम् । आजेदित्या—अजेत् । ताम् । भ्रातृंव्याय । प्रेति । हिनुयात् । निर्ऋतिमिति निः—ऋतिम् । एव । अस्मै । प्रेति । हिणोति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनेः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इन्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-

र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तꣳ
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवतीन्द्रायार्कवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै
देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तꣳ स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-
त्यन्नाद एव भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रा-
यार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति
शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत
आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्क-
वते भूत एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भव-
त्येवेन्द्राय (३) अꣳहोमुचे पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः
स्यात्पाप्मा वा अꣳह इन्द्रमेवाꣳहोमुचꣳ
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽ-
ꣳहसो मुञ्चतीन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकाद-
शकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि प्रवेपेरन्राष्ट्राणि
वाऽभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधꣳ स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मान्मृधः (४) अप

हन्तीन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायत इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनू यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवार्काश्वमेधवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति (५) ॥

(इन्द्रियावन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तꣳ स्वेन भागधेयेनैवेन्द्रायास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

ऐन्द्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । पशुकाम इति पशु—कामः । ऐन्द्राः । वै । पशवः । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । यच्छति । पशुमानिति पशु—मान् । एव । भवति । चरुः । भवति । स्वात् । एव । अस्मै । योनेः । पशून् ।

प्रेति। जनयति। इन्द्राय। इन्द्रियावत इतीन्द्रिय—वते। पुरोडाशम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। पशुकाम इति पशु—कामः। इन्द्रियम्। वै। पशवः। इन्द्रम्। एव। इन्द्रियावन्तमितीन्द्रिय—वन्तम्। स्वेन। भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः (१)। एव। अस्मै। इन्द्रियम्। पशून्। प्रेति। यच्छति। पशुमानिति पशु—मान्। एव। भवति। इन्द्राय। घर्मवत इति घर्म—वते। पुरोडाशम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। व-पेत्। ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः। ब्रह्म-वर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। वै। घर्मः। इन्द्रम्। एव। घर्मवन्तमिति घर्म—वन्तम्। स्वेन। भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मिन्। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। दधाति। ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी। एव। भवति। इन्द्राय। अर्कवत इत्यर्क—वते। पुरोडाशम्। एका-दशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। अन्नकाम इत्यन्न—कामः। अर्कः। वै। देवानाम्। अन्नम्। इन्द्रम्। एव। अर्कवन्तमित्यर्क—वन्तम्।

स्वेन॑। भागधेये॒नेति॑ भाग—धेये॑न (२) । उपेति॑ । धावति । सः । एव । अस्मै । अन्न॑म् । प्रेति॑ । यच्छति । अन्नाद इत्य॑न्न-अदः । एव । भवति । इन्द्रा॑य । घर्मव॑त इति॑ घर्म—वते । पुरोडाश॑म् । एका॑दशकपालमित्ये॑का॑दश—कपालम् । निरिति॑ । वपेत् । इन्द्रा॑य । इन्द्रियाव॑त इती॑न्द्रिय—वते । इन्द्रा॑य । अर्कव॑त इत्य॑र्क—वते । भूति॑काम इति भूति॑—कामः । यत् । इन्द्रा॑य । घर्म-व॑त इति॑ घर्म—वते । निर्वपतीति॑ निः—वप॑ति । शिर॑ः । एव । अस्य । तेन॑ । करोति । यत् । इन्द्रा॑य । इन्द्रियाव॑त इती॑न्द्रिय—वते । आत्मान॑म् । एव । अस्य । तेन॑ । करोति । यत् । इन्द्रा॑य । अर्कव॑त इत्य॑र्क—वते । भूतः । एव । अन्नाद्य इत्य॑न्न—अद्ये॑ । प्रतीति॑ । तिष्ठति । भव॑ति । एव । इन्द्रा॑य (३) । अꣳहोमुच इत्य॑ꣳहः—मुचे॑ । पुरोडाश॑म् । एका॑दश-कपालमित्ये॑का॑दश—कपालम् । निरिति॑ । वपेत् । यः । पाप्मना॑ । गृहीतः । स्यात् । पाप्मा । वै । अꣳहः । इन्द्र॑म् । एव । अꣳहोमुचमित्य॑ꣳहः—मुच॑म् । स्वेन॑ । भागधेये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धावति । सः । एव । एनम् । पाप्मन॑ः । अꣳह॑सः । मुञ्चति । इन्द्रा॑य । वैमृधाय॑ । पुरोडाश॑म् । एका॑दश-

कपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । मृधः । अभीति । प्रवेपेरन्निति प्र—वेपेरन् । राष्ट्राणि । वा । अभीति । समियुरिति सम्—इयुः । इन्द्रम् । एव । वैमृधम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । मृधः (४) । अपेति । हन्ति । इन्द्राय । त्रात्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । बद्धः । वा । परियत्त इति परि—यत्तः । वा । इन्द्रम् । एव । त्रातारम् । स्वेन । भाग-धेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । त्रायते । इन्द्राय । अर्काश्वमेधवत इत्यर्काश्वमेध—वते । पुरोडाशम् । एकादशकपाल-मित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । महायज्ञ इति महा—यज्ञः । न । उपनमेदित्युप—नमेत् । एते इति । वै । महायज्ञस्येति महा—य-ज्ञस्य । अन्त्ये इति । तनू इति । यत् । अर्काश्वमे-धावित्यर्क—अश्वमेधौ । इन्द्रम् । एव । अर्काश्वमेध-वन्तमित्यर्काश्वमेध—वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भागधेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । अन्ततः । महायज्ञमिति महा—यज्ञम् । च्याव-

यति । उपेति । एनम् । महायज्ञ इति महा—यज्ञः । नमति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्करोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसꣳशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्य सेनाꣳ सꣳ श्यति बल्बजानपि (१) इध्मे सं नह्येद्गौर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेहत्ततो बल्बजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति

जयंति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो हतमंनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादपंक्रान्तान्यथैष हतमंनाः स्वयंपाप इन्द्रंमेव मन्युमन्तं मनंस्वन्तꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मिंन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति न हतमंनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकांदशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानंकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्रंमेव दातारꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै दानंकामाः प्रजाः करोति दानंकामा अस्मै प्रजा भंवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकांदशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रंमेव प्रदातारꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै प्र दापयतीन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकांदशकपालं निर्वपेदपंरुद्धो वा (४) अपरुध्यमानो वेन्द्रंमेव सुत्रामाणꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भंवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृतंमगच्छत्स प्रजापंतिमुपांधावत्तस्मा एतमैन्द्रमेकांदशकपालं निरंवपत्तेनैवास्मिंन्निन्द्रियमंद-

धाच्छक्करी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै शक्करी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सोऽभवत्सोऽबिभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्कर्या अधि रेवतीं निरमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽलं श्रियै सन्त्सदृङ्समानैः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अप्रदाहाय शक्करी याज्या वज्रो वै शक्करी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तं स्युर्वैन्ध भवति चतुर्दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

इन्द्राय । अन्वृजव इत्यनु—ऋजवे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । इन्द्रम् । एव । अन्वृजुमित्यनु—ऋजुम् । स्वेन । भागधेयेनेति भा-

ग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । अनुकानित्यनु—कान् । करोति । ग्रामी । एव । भवति । इन्द्राण्यै । चरुम् । निरिति । वपेत् । यस्य । सेना । असंᳫशितेत्यसं—शिता । इव । स्यात् । इन्द्राणी । वै । सेनायै । देवता । इन्द्राणीम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सा । एव । अस्य । सेनाम् । समिति । श्यति । बल्बजान् । अपीति (१) । इध्मे । समिति । नह्येत् । गौः । यत्र । अधिष्कन्नेत्यधि—स्कन्ना । न्यमेहदिति नि—अमेहत् । ततः । बल्बजाः । उदिति । अतिष्ठन् । गवाम् । एव । एनम् । न्यायमिति नि—आयम् । अपिनीयेत्यपि—नीय । गाः । वेदयति । इन्द्राय । मन्युमत इति मन्यु—मते । मनस्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । संग्राम इति सं—ग्रामे । संयत्त इति सं—यत्ते । इन्द्रियेण । वै । मन्युना । मनसा । संग्राममिति सं—ग्रामम् । जयति । इन्द्रम् । एव । मन्युमन्तमिति मन्यु—मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः ।

एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मनः । दधाति । जयति । तम् (२) । संग्राममिति सं—ग्रामम् । एताम् । एव । निरिति । वपेत् । यः । हतमना इति हत—मनाः । स्वयंपाप इति स्वयं—पापः । इव । स्यात् । एतानि । हि । वै । एतस्मात् । अपक्रान्तानीत्यप—क्रान्तानि । अथ । एषः । हतमना इति हत—मनाः । स्वयंपाप इति स्वयं—पापः । इन्द्रम् । एव । मन्युमन्तमिति मन्यु—मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मनः । दधाति । न । हतमना इति हत—मनाः । स्वयंपाप इति स्वयं—पापः । भवति । इन्द्राय । दात्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । दानकामा इति दान—कामाः । मे । प्रजा इति प्र—जाः । स्युः (३) । इति । इन्द्रम् । एव । दातारम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । दानकामा इति दान—कामाः । प्रजा इति प्र—जाः । करोति । दानकामा इति दान—कामाः । अस्मै । प्रजा इति

(ग्रामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

प्र—जाः। भवन्ति। इन्द्राय। प्रदात्र इति प्र—दात्रे। पुरोडाशम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। यस्मै। प्रत्तम्। इव। सत्। न। प्रदीयेतेति प्र—दीयेत। इन्द्रम्। एव। प्रदातारमिति प्र—दातारम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मै। प्रेति। दापयति। इन्द्राय। सुत्राम्ण इति सु—त्राम्णे। पुरोडाशम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। अपरुद्ध इत्यप—रुद्धः। वा (४)। अपरुध्यमान इत्यप—रुध्यमानः। वा। इन्द्रम्। एव। सुत्रामाणमिति सु—त्रामाणम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। एनम्। त्रायते। अनपरुध्य इत्यनप—रुध्यः। भवति। इन्द्रः। वै। सदृङ्ङिति स—दृङ्। देवताभिः। आसीत्। सः। न। व्यावृतमिति वि—आवृतम्। अगच्छत्। सः। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम्। उपेति। अधावत्। तस्मै। एतम्। ऐन्द्रम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। निरिति। अवपत्। तेन। एव। अस्मिन्। इन्द्रियम्। अदधात्। शक्वरी इति।

याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । अक-
रोत् । वज्रः । वै । शक्वरी । सः । एनम् । वज्रः ।
भूत्यै । ऐन्ध (५) । सः । अभवत् । सः । अबि-
भेत् । भूतः । प्रेति । मा । धक्ष्यति । इति । सः ।
प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । पुनः । उपेति । अधा-
वत् । सः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । शक्वर्याः ।
अधीति । रेवतीम् । निरिति । अमिमीत । शान्त्यै ।
अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । यः । अलम् । श्रियै ।
सन् । सदृङ्ङिति स—दृङ् । समानैः । स्यात् ।
तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकाद-
श—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्रम् । एव ।
स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति ।
रेवती । पुरोनुवाक्येति पुरः—अनुवाक्या । भवति ।
शान्त्यै । अप्रदाहायेत्यप्र—दाहाय । शक्वरी । याज्या ।
वज्रः । वै । शक्वरी । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै ।
इन्धे । भवति । एव (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदाग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमभि चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रयुक्त्या एतयैव यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिचरन्त्स्तृणुत आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो न (२) उपनमेदग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं यज्ञो नमत्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति

यज्ञस्यं देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेनं भागधेयेनोपं धावति तावेव (३) अस्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भंवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदाज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जंनयति घृते भंवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरवं रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृंव्यो यजंमानोऽयंजमानस्याध्वरकंल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृंव्ये यजंमाने नास्येन्द्रियम् (४) वीर्यं वृङ्क्ते पुरा वाचः प्रवंदितोर्निर्वपेद्यावंत्येव वाक्तामप्रोदितां भ्रातृंव्यस्य वृङ्क्ते तामंस्य वाचं प्रवदंन्तीमन्या वाचोऽनु प्र वंदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजंमाने दधत्याग्नावैष्णवमष्टाकंपालं निर्वपेत्प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरंस्वत्याज्यंभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदष्टाकंपालो भवंत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति (५) आग्नावैष्णवमेकांदशकपालं निर्वपेन्माध्यंदिनस्य सवंनस्याऽऽकाले सरंस्वत्याज्यंभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्यदेकांदशकपालो भवत्येकांदशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुंभं माध्यंदि-

नः सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्या-
ग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवन-
स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्य-
श्चरुर्यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
कपालैरेव छन्दांꣳस्याप्नोति पुरोडाशैः सव-
नानि मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्वशायै काले
यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवै-
षैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुम-
र्हत्याप्तुम् (७) ॥

(ब्रह्मणैवैनमभि चरति यज्ञो न तावेवास्येन्द्रियमाप्नोति
देवताः सप्तत्रिꣳशच्च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः।)

आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम्। एकादशकपाल-
मित्येकादश—कपालम्। निरिति। वपेत्। अभि-
चरन्नित्यभि—चरन्। सरस्वती। आज्यभागेत्या-

ज्यं—भागा । स्यात् । बार्हस्पत्यः । चरुः । यत् । आग्नावैष्णव इत्याग्ना—वैष्णवः । एकादशकपाल इत्येकादश—कपालः । भवति । अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताभिः । च । एव । एनम् । यज्ञेन । च । अभीति । चरति । सरस्वती । आज्यभागेत्याज्यं—भागा । भवति । वाक् । वै । सरस्वती । वाचा । एव । एनम् । अभीति । चरति । बार्हस्पत्यः । चरुः । भवति । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । एनम् । अभीति । चरति (१) । प्रतीति । वै । परस्तात् । अभिचरन्तमित्यभि—चरन्तम् । अभीति । चरन्ति । द्वेद्वे इति द्वे—द्वे । पुरोनुवाक्ये इति पुरः—अनुवाक्ये । कुर्यात् । अतीति । प्रयुक्त्या इति प्र—युक्त्यै । एतया । एव । यजेत । अभिचर्यमाण इत्यभि—चर्यमाणः । देवताभिः । एव । देवताः । प्रतिचरतीति प्रति—चरति । यज्ञेन । यज्ञम् । वाचा । वाचम् । ब्रह्मणा । ब्रह्म । सः । देवताः । च । एव । यज्ञम् । च । मध्यतः । व्यवसर्पतीति वि—अवसर्पति । तस्य । न । कुतः । चन । उपाव्याध इत्युप—आव्याधः । भवति । न । एनम् । अभिचरन्नित्यभि—

चरंन् । स्तृणुते । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । यज्ञः । न (२) । उपनमेदित्युप—नमेत् । अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । अग्निम् । च । एव । विष्णुम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । यज्ञम् । प्रेति । यच्छतः । उपेति । एनम् । यज्ञः । नमति । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । घृते । चरुम् । निरिति । वपेत् । चक्षुष्काम इति चक्षुः—कामः । अग्नेः । वै । चक्षुषा । मनुष्याः । वीति । पश्यन्ति । यज्ञस्य । देवाः । अग्निम् । च । एव । विष्णुम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव (३) । अस्मिन् । चक्षुः । धत्तः । चक्षुष्मान् । एव । भवति । धेन्वै । वै । एतत् । रेतः । यत् । आज्यम् । अनडुहः । तण्डुलाः । मिथुनात् । एव । अस्मै । चक्षुः । प्रेति । जनयति । घृते । भवति । तेजः । वै । घृतम् । तेजः । चक्षुः । तेजसा । एव । अस्मै । तेजः । चक्षुः । अवेति । रुन्धे । इन्द्रियम् । वै । वीर्यम् । वृङ्क्ते । भ्रातृव्यः । यजमानः ।

अयंजमानस्य । अध्वरकंल्पामित्यंध्वर—कल्पाम् । प्रतिं । निरितिं । वपेत् । भ्रातृंव्ये । यजंमाने । न । अस्य । इन्द्रियम् (४) । वीर्यंम् । वृङ्क्ते । पुरा । वाचः । प्रवंदितोरिति प्र—वदितोः । निरितिं । वपेत् । यावंती । एव । वाक् । ताम् । अप्रोदितामित्यप्र—उदिताम् । भ्रातृंव्यस्य । वृङ्क्ते । ताम् । अस्य । वाचंम् । प्रवदंन्तीमितिं प्र—वदंन्तीम् । अन्याः । वाचंः । अनुं । प्रेतिं । वदन्ति । ताः । इन्द्रियम् । वीर्यंम् । यजंमाने । दधति । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । निरितिं । वपेत् । प्रातःसवनस्येतिं प्रातः—सवनस्यं । आकाल इत्यां—काले । सरंस्वती । आज्यभागेत्याज्यं—भागा । स्यात् । बार्हस्पत्यः । चरुः । यत् । अष्टाकंपाल इत्यष्टा—कपालः । भवंति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गायत्री । गायत्रम् । प्रातःसवनमितिं प्रातः—सवनम् । प्रातःसवनमितिं प्रातः—सवनम् । एव । तेनं । आप्नोति (५) । आग्नावैष्णवमित्यांग्ना—वैष्णवम् । एकांदशकपालमित्येकांदश—कपालम् । निरितिं । वपेत् । माध्यंदिनस्य । सवंनस्य । आकाल इत्यां—काले । सरंस्वती ।

आज्यंभागेत्याज्यं—भागा। स्यात्। बार्हस्पत्यः। चरुः। यत्। एकांदशकपाल इत्येकांदश—कपालः। भवंति। एकांदशाक्षरेत्येकांदश—अक्षरा। त्रिष्टुप्। त्रैष्टुंभम्। माध्यंदिनम्। सवंनम्। माध्यंदिनम्। एव। सवंनम्। तेनं। आप्नोति। आग्नावैष्णवमित्यांग्ना—वैष्णवम्। द्वादंशकपालमिति द्वादंश—कपालम्। निरिति। वपेत्। तृतीयसवनस्येतिं तृतीय—सवनस्यं। आकाल इत्यां—काले। सरंस्वती। आज्यंभागेत्याज्यं—भागा। स्यात्। बार्हस्पत्यः। चरुः। यत्। द्वादंशकपाल इति द्वादंश—कपालः। भवंति। द्वादंशाक्षरेति द्वादंश—अक्षरा। जगंती। जागंतम्। तृतीयसवनमितिं तृतीय—सवनम्। तृतीयसवनामितिं तृतीय—सवनम्। एव। तेनं। आप्नोति। देवताभिः। एव। देवताः (६)। प्रतिचरतीतिं प्रति—चरंति। यज्ञेनं। यज्ञम्। वाचा। वाचंम्। ब्रह्मंणा। ब्रह्मं। कपालैः। एव। छन्दांꣳसि। आप्नोतिं। पुरोडाशैः। सवंनानि। मैत्रावरुणमितिं मैत्रा—वरुणम्। एककपालमित्येकं—कपालम्। निरितिं। वपेत्। वशायैं। काले। या। एव। असौ। भ्रातृंव्यस्य। वशा। अनूबन्ध्येत्यंनु—ब-

न्ध्यां । सो इति । एव । एषा । एतस्यं । एकंकपाल इत्येकं—कपालः । भवति । न । हि । कपालैः । पशुम् । अर्हति । आप्तुम् (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

असावांदित्यो न व्यंरोचत तस्मैं देवाः प्रायंश्चित्तिमैच्छन्तस्मां एतꣳ सोमारौद्रं चरुं निरंवपन्तेनैवास्मिन्रुचंमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मां एतꣳ सोमारौद्रं चरुं निर्वंपेत्सोमं चैव रुद्रं च स्वेनं भागधेयेनोपं धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धंत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भंवति तिष्यापूर्णमासे निर्वंपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमवं रुन्धे परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिंगृहीत्यै श्वेतायैं श्वेतवंत्सायै दुग्धं मंथितमाज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावंदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्यांहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी

ऋचौ धाय्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेष-
जम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि बिभी-
याद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजन-
यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र
जनयति विन्दते (३) प्रजाꣳ सोमारौद्रं चरुं
निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष
रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्छति सोमारौद्रं
चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
रसो गच्छत्यग्निꣳ शरीरं यस्य ज्योगामयति
सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
यदि (४) इतासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
योर्वा एतं ग्रसितꣳ होता निष्खिदति स ईश्वर
आर्तिमार्तोरनड्वान्होत्रा देयो वह्निर्वा अनड्वा-
न्वह्निर्होता वह्निनैव वह्निमात्मानꣳ स्पृणोति
सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा

आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
ह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं बर्हिषः स्तृणीयादर्धं
नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा
आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ॥

(रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्धं द्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत ।
तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
एतम् । सोमारौद्रमिति सोमा—रौद्रम् । चरुम् ।
निरिति । अवपन् । तेन । एव । अस्मिन् । रुचम् ।
अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—
कामः । स्यात् । तस्मै । एतम् । सोमारौद्रमिति
सोमा—रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । सोमम् ।
च । एव । रुद्रम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—
धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् ।
ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । धत्तः । ब्रह्मवर्च-
सीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । तिष्यापूर्ण-
मास इति तिष्या—पूर्णमासे । निरिति । वपेत् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

रुद्रः (१)। वै। तिष्यः। सोमः। पूर्णमास इति पूर्ण—मासः। साक्षादिति स—अक्षात्। एव। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। अवेति। रुन्धे। परिश्रित इति परि—श्रिते। याजयति। ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म—वर्चसस्य। परिगृहीत्या इति परि—गृहीत्यै। श्वेतायै। श्वेतवत्साया इति श्वेत—वत्सायै। दुग्धम्। मथितम्। आज्यम्। भवति। आज्यम्। प्रोक्षणमिति प्र—उक्षणम्। आज्येन। मार्जयन्ते। यावत्। एव। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। तत्। सर्वम्। करोति। अतीति। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। क्रियते। इति। आहुः। ईश्वरः। दुश्चर्मेति दुः—चर्मा। भवितोः। इति। मानवी इति। ऋचौ। धाय्ये इति। कुर्यात्। यत्। वै। किम्। च। मनुः। अवदत्। तत्। भेषजम् (२)। भेषजम्। एव। अस्मै। करोति। यदि। बिभीयात्। दुश्चर्मेति दुः—चर्मा। भविष्यामि। इति। सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम्। चरुम्। निरिति। वपेत्। सौम्यः। वै। देवतया। पुरुषः। पौष्णाः। पशवः। स्वया। एव। अस्मै। देवतया। पशुभिरिति पशु—भिः। त्वचम्। करोति। न। दुश्चर्मेति दुः—चर्मा।

भवति । सोमारौद्रमिति सोमा—रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा—कामः । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः—धाः । अग्निः । प्रजानामिति प्र—जानाम् । प्रजनयितेति प्र—जनयिता । सोमः । एव । अस्मै । रेतः । दधाति । अग्निः । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रेति । जनयति । विन्दते (३) । प्रजामिति प्र—जाम् । सोमारौद्रमिति सोमा—रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । अभिचरन्नित्यभि—चरन् । सौम्यः । वै । देवतया । पुरुषः । एषः । रुद्रः । यत् । अग्निः । स्वायाः । एव । एनम् । देवतायै । निष्क्रीयेति निः—क्रीय । रुद्राय । अपीति । दधाति । ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । सोमारौद्रमिति सोमा—रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । ज्योगामयावीति ज्योक्—आमयावी । सोमम् । वै । एतस्य । रसः । गच्छति । अग्निम् । शरीरम् । यस्य । ज्योक् । आमयति । सोमात् । एव । अस्य । रसम् । निष्क्रीणातीति निः—क्रीणाति । अग्नेः । शरीरम् । उत । यदि (४) । इतासुरितीत—असुः । भवति । जीवति । एव । सोमारुद्रयोरिति सोमा—रुद्रयोः । वै । एतम् ।

ग्रसितम्। होता। निरिति। खिदति। सः। ईश्वरः। आर्तिम्। आर्तोरित्या—अर्तोः। अनड्वान्। होत्रा। देयः। वह्निः। वै। अनड्वान्। वह्निः। होता। वह्निना। एव। वह्निम्। आत्मानम्। स्पृणोति। सोमारौद्रमिति सोमा—रौद्रम्। चरुम्। निरिति। वपेत्। यः। कामयेत। स्वे। अस्मै। आयतन इत्या—यतने। भ्रातृव्यम्। जनयेयम्। इति। वेदिम्। परिगृह्येति परि—गृह्य। अर्धम्। उद्धन्यादित्युत्—हन्यात्। अर्धम्। न। अर्धम्। बर्हिषः। स्तृणीयात्। अर्धम्। न। अर्धम्। इध्मस्य। अभ्यादध्यादित्यभि—आदध्यात्। अर्धम्। न। स्वे। एव। अस्मै। आयतन इत्या—यतने। भ्रातृव्यम्। जनयति (५)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥ १०॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः।)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छ-

न्ति ग्राम्येव भवत्याहवनीय ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ सादयति विशमेव (१) अस्मा अनुवर्त्मानं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति वितृꣳहाणास्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाꣳश्च देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-

य्यंपूर्वंयं वासो दक्षिणा सजातानामुपंहित्यै पृश्निंयै दुग्धे प्रैयंगवं चरुं निर्वंपेन्मरुभ्द्यो ग्रामंकामः पृश्निंयै वै पयंसो मरुतो जाताः पृश्निंयै प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतंया सजाता मरुतं एव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति त एवास्मैं सजातान्प्र यंच्छन्ति ग्राम्येंव भंवति प्रियवंती याज्यानुवाक्यै (४) भवतः प्रियमेवैनंꣳ समानानां करोति द्विपदां पुरोनुवाक्यां भवति द्विपदं एवावं रुन्धे चतुंष्पदा याज्यां चतुंष्पद एव पशूनवं रुन्धे देवासुराः संयंत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽ१ऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिंष्ठमानाश्चतुर्धा व्यंक्रामन्नग्निर्वसुंभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापंतिमुपांधावत्तम् (५) एतयां संज्ञान्याऽयाजयदग्नये वसुंमते पुरोडाशंमष्टाकंपालं निरंवपत्सोमांय रुद्रवंते चरुमिन्द्रांय मरुत्वंते पुरोडाशमेकांदशकपालं वरुंणायाऽऽदित्यवंते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यांयाभि समंजानत यः संमानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतयां संज्ञान्यां याजयेदग्नये वसुंमते पुरोडाशं-

मष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति ॥ ६ ॥

(विशमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाके तं वरुणाय चतुर्दश च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त—कपालम् । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । इन्द्रम् । च । एव । मरुतः । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । आहवनीय इत्या—हवनीये । ऐन्द्रम् । अधीति । श्रयति । गार्हपत्य इति गार्ह—पत्ये । मारुतम् । पापवस्यसस्येति पाप—वस्यसस्य । विधृत्या इति वि—धृत्यै । सप्तकपाल इति सप्त—कपालः । मारुतः । भवति । सप्तगणा इति सप्त—गणाः । वै ।

मरुतः । गणश इति गण—शः । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । अवेति । रुन्धे । अनूच्यमान इत्यनु—उच्यमाने । एति । सादयति । विशम् । एव (१) । अस्मै । अनुवर्त्मानमित्यनु—वर्त्मानम् । करोति । एताम् । एव । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । क्षत्राय । च । विशे । च । समदमिति स—मदम् । दध्याम् । इति । ऐन्द्रस्य । अवद्यन्नित्यव—द्यन् । ब्रूयात् । इन्द्राय । अन्विति । ब्रूहि । इति । आश्राव्येत्या—श्राव्य । ब्रूयात् । मरुतः । यज । इति । मारुतस्य । अवद्यन्नित्यव—द्यन् । ब्रूयात् । मरुभ्द्य इति मरुत्—भ्यः । अन्विति । ब्रूहि । इति । आश्राव्येत्या—श्राव्य । ब्रूयात् । इन्द्रम् । यज । इति । स्वे । एव । एभ्यः । भागधेय इति भाग—धेये । समदमिति स—मदम् । दधाति । वितृꣳहाणा इति वि—तृꣳहाणाः । तिष्ठन्ति । एताम् । एव (२) । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत कल्पेरन् । इति । यथादेवतमिति यथा—देवतम् । अवदायेत्यव—दाय । यथादेवतमिति यथा—देवतम् । यजेत् । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनान् । यथायथमिति यथा—यथम् । कल्पयति । कल्पन्ते ।

एव । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । इन्द्रम् । च । एव । विश्वान् । च । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । ऐन्द्रस्य । अवदायेत्यव—दाय । वैश्वदेवस्येति वैश्व—देवस्य । अवेति । द्येत् । अथ । ऐन्द्रस्य (३) । उपरिष्टात् । इन्द्रियेण । एव । अस्मै । उभयतः । सजातानिति स—जातान् । परीति । गृह्णाति । उपाधाय्यपूर्वयमित्युपाधाय्य—पूर्वयम् । वासः । दक्षिणा । सजातानामिति स—जातानाम् । उपहित्या इत्युप—हित्यै । पृश्नियै । दुग्धे । प्रैयंगवम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । मरुद्भ्य इति मरुत्—भ्यः । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । पृश्नियै । वै । पयसः । मरुतः । जाताः । पृश्नियै । प्रियंगवः । मारुताः । खलु । वै । देवतया । सजाता इति स—जाताः । मरुतः । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति

स—जातान्। प्रेति। यच्छन्ति। ग्रामी। एव। भवति। प्रियवती इति प्रिय—वती। याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये (४)। भवतः। प्रियम्। एव। एनम्। समानानाम्। करोति। द्विपदेति द्वि—पदा। पुरोनुवाक्येति पुरः—अनुवाक्या। भवति। द्विपद इति द्वि—पदः। एव। अवेति। रुन्धे। चतुष्पदेति चतुः—पदा। याज्या। चतुष्पद इति चतुः—पदः। एव। पशून्। अवेति। रुन्धे। देवासुरा इति देव—असुराः। संयत्ता इति सं—यत्ताः। आसन्। ते। देवाः। मिथः। विप्रिया इति वि—प्रियाः। आसन्। ते। अन्यः। अन्यस्मै। ज्यैष्ठ्याय। अतिष्ठमानाः। चतुर्धेति चतुः—धा। वीति। अक्रामन्। अग्निः। वसुभिरिति वसु—भिः। सोमः। रुद्रैः। इन्द्रः। मरुद्भिरिति मरुत्—भिः। वरुणः। आदित्यैः। सः। इन्द्रः। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम्। उपेति। अधावत्। तम् (५)। एतया। संज्ञान्येति सं—ज्ञान्या। अयाजयत्। अग्नये। वसुमत इति वसु—मते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति। अवपत्। सोमाय। रुद्रवत इति रुद्र—वते। चरुम्। इन्द्राय।

मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकाद-श—कपालम् । वरुणाय । आदित्यवत इत्यादित्य—वते । चरुम् । ततः । वै । इन्द्रम् । देवाः । ज्यैष्ठ्याय । अभि । समितिं । अजानत । यः । समानैः । मिथः । विप्रिय इति वि—प्रियः । स्यात् । तम् । एतया । संज्ञान्येति सं—ज्ञान्या । याजयेत् । अग्नये । वसुमत इति वसु—मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । सोमाय । रुद्रवत इति रुद्र—वते । चरुम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । वरुणाय । आदित्यवत इत्यादित्य—वते । चरुम् । इन्द्रम् । एव । एनम् । भूतम् । ज्यैष्ठ्याय । समानाः । अभि । समितिं । जानते । वसिष्ठः । समानानाम् । भवति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वेद पुत्रः पितरꣳ स मातरꣳ स सूनुर्भुवत्स भुवत्पु-

नर्मघः । स द्यामौर्णोदन्तरिक्षꣳ स सुवः स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्यं चित्रम् । स प्रत्नवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत्ततन्थ भानुना । नि काव्या वेधसः शश्वतस्करहस्ते दधानः (१) नर्या पुरूणि । अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाꣳ सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम । बडित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति मह्ना जिनोषि (२) महिनि । स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः । अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छ । आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाꣳ ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र

(३) सुवानः सोमं ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शवसस्तुरस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त्रं दृꣳह । सबाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् । अर्को वा यत्तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्याम् । वषट्ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शꣳसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतवीयान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके । किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ (५)। अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः । दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजꣳ श्रुत्या अपावृधि । प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्ण शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः । अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रा सनोति । अग्निर्दिवि

हव्यमा तंतानाग्नेर्धामानि विभृंता पुरुत्रा । मा (६) नो मर्धीरा तू भंर । घृतं न पूतं तनूरं-रेपाः शुचि हिरंण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः । उभे सुंश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पुंपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भंर । वायो शतं हरीणां युवस्व पोष्याणाम् । उत वां ते सहस्रिणो रथ आ यांतु पाजंसा । प्र याभिः (७) यासि दाश्वांसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे । नि नो रयिं सुभोजंसं युवेह नि वीरवद्गव्यमश्विंयं च राधः । रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुवि-वाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । रेवां इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावंतो मघोनंः । प्रेदुं हरिवः श्रुतस्य (८) ॥

(दधानो जिनोषि देभुः प्र हव्यं बभूथ मा याभिश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

प्रजापतिस्ताः सृष्टा अग्नये पथिकृतेऽग्नये कामायाग्नयेऽन्नवते वैश्वानरमादित्यं चरुमैन्द्रं चरुमिन्द्रायान्वृंजव आग्नावैष्णवमसौ सोमारौद्रमैन्द्रमेकादशकपालं हिरण्यगर्भो द्वादंश (१२) ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रजापतिरग्नये कामायाभि सं भवतो यो विद्विषाणयोरिध्मे सं नह्येदाग्ना-
वैष्णवमुपरिष्टाद्यासि दाश्वाꣳसमेकसप्ततिः ॥ ७१ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

हिरण्यगर्भ इति हिरण्य—गर्भः । आपः । ह । यत् । प्रजापत इति प्रजा—पते । सः । वेद । पुत्रः । पितरम् । सः । मातरम् । सः । सूनुः । भुवत् । सः । भुवत् । पुनर्मघ इति पुनः—मघः । सः । द्याम् । और्णोत् । अन्तरिक्षम् । सः । सुवः । सः । विश्वाः । भुवः । अभवत् । सः । एति । अभवत् । उदिति । उ । त्यम् । चित्रम् । सः । प्रत्नवदिति प्रत्न—वत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । संयतेति सं—यता । बृहत् । ततन्थ । भानुना । नीति । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः (१) । नर्या । पुरूणि । अग्निः । भुवत् । रयिपतिरिति रयि—पतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा । हिरण्यपाणिमिति हिरण्य—पाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उपेति । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् । वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । उ । श्वः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दिवेदिव इति दिवे—दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्य-
स्म—भ्यम् । सावीः । वामस्य । हि । क्षयस्य ।
देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाज इति वाम—
भाजः । स्याम । बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्र-
म् । बिभर्षि । पृथिवि । प्रेति । या । भूमि । प्रव-
त्वति । मह्ना । जिनोषि (२)। महिनि । स्तोमा-
सः । त्वा । विचारिणीति वि—चारिणि । प्रतीति ।
स्तोभन्ति । अक्तुभिरित्यक्तु—भिः । प्रेति । या ।
वाजम् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ।
ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्ये-
त् । हर्यश्वेति हरि—अश्व । पीतः । अयम् । यः ।
सोमः । न्यधायीति नि—अधायि । अस्मे इति ।
तस्मै । इन्द्रम् । प्रतिरमिति प्र—तिरम् । एमि ।
अच्छ । आपान्तमन्युरित्यापान्त—मन्युः । तृपल-
प्रभर्मेति तृपल—प्रभर्मा । धुनिः । शिमीवान् । शरु-
मानिति शरु—मान् । ऋजीषी । सोमः । विश्वानि ।
अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमाना-
नीति प्रति—मानानि । देभुः । प्रेति (३)। सुवानः ।
सोमः । ऋतयुरित्यृत—युः । चिकेत । इन्द्राय ।
ब्रह्म । जमदग्निः । अर्चन् । वृषा । यन्ता । असि ।

शवसः । तुरस्य । अन्तः । यच्छ । गृणते । धर्त्रम् । दृꣳह । सबाध इति स—बाधः । ते । मदम् । च । शुष्मयम् । च । ब्रह्म । नरः । ब्रह्मकृत इति ब्रह्म—कृतः । सपर्यन् । अर्कः । वा । यत् । तुरते । सोम-चक्षा इति सोम—चक्षाः । तत्र । इव । इन्द्रः । दधते । प्रत्स्विति प्रत्—सु । तुर्याम् । वषट् । ते । विष्णो । आसः । एति । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिविष्टेति शिपि—विष्ट । हव्यम् (४) । वर्धन्तु । त्वा । सुष्टुतय इति सु—स्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरिति स्वस्ति—भिः । सदा । नः । प्रेति । तत् । ते । अद्य । शिपिविष्टेति शिपि—विष्ट । नाम । अर्यः । शꣳसामि । वयुनानि । विद्वान् । तम् । त्वा । गृणामि । तवसम् । अतवीयान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके । किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिचक्ष्यमिति परि—चक्ष्यम् । भूत् । प्रेति । यत् । ववक्षे । शिपिविष्ट इति शिपि—विष्टः । अस्मि । मा । वर्पः । अस्मत् । अपेति । गूहः । एतत् । यत् । अन्यरूप इत्यन्य—रूपः । समिथ इति सम्—इथे । बभूथ (५) । अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तमिति वीर—वन्तम् । परीण-

समिति परि—नसम्। शिशीहि। नः। सूनुमत इति सूनु—मतः। दाः। नः। अग्ने। शतिनः। दाः। सहस्रिणः। दुरः। न। वाजम्। श्रुत्यै। अपेति। वृधि। प्राची इति। द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी। ब्रह्मणा। कृधि। सुवः। न। शुक्रम्। उषसः। वीति। दिद्युतुः। अग्निः। दाः। द्रविणम्। वीरपेशा इति वीर—पेशाः। अग्निः। ऋषिम्। यः। सहस्रा। सनोति। अग्निः। दिवि। हव्यम्। एति। ततान। अग्नेः। धामानि। विभृतेति वि—भृता। पुरुत्रेति पुरु—त्रा। मा (६)। नः। मर्धीः। एति। तु। भर। घृतम्। न। पूतम्। तनूः। अरेपाः। शुचि। हिरण्यम्। तत्। ते। रुक्मः। न। रोचत। स्वधाव इति स्वधा—वः। उभे इति। सुश्चन्द्रेति सु—चन्द्र। सर्पिषः। दर्वी इति। श्रीणीषे। आसनि। उतो इति। नः। उदिति। पुपूर्याः। उक्थेषु। शवसः। पते। इषम्। स्तोतृभ्य इति स्तोतृ—भ्यः। एति। भर। वायो इति। शतम्। हरीणाम्। युवस्व। पोष्याणाम्। उत। वा। ते। सहस्रिणः। रथः। एति। यातु। पाजसा। प्रेति। याभिः। (७)। यासि। दाश्वांसम्। अच्छ। नियुद्भिरिति

नियुत्—भिः । वायो । इष्टये । दुरोण इति दुः—ओने । नीति । नः । रयिम् । सुभोजसमिति सु—भोजसम् । युव । इह । नीति । वीरवदिति वीर—वत् । गव्यम् । अश्वियम् । च । राधः । रेवतीः । नः । सधमाद इति सध—मादः । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजा इति तुवि—वाजाः । क्षुमन्तः । याभिः । मदेम । रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वावत इति त्व—वतः । मघोनः । प्रेति । इत् । उ । हरिव इति हरि—वः । श्रुतस्य (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आद्ये प्रपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।
द्वितीयादित्रये काम्या वक्तव्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।
प्रजाकामः स्पर्धकामो (मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥
सभामेष्यति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।
ऐन्द्राग्नं पञ्चमं पौष्णं चरुमेषोऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥
सभां प्राप्य क्षैत्रपत्यं चरुं कृत्वोर्ध्वमाचरेत् ।
ऐन्द्राग्नयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥
दर्शाद्यतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतेऽग्नये ।
अव्रत्याचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥
एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।
पिशाचग्रहबाधे तु यजेद्राक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥
अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।
शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्याद्रुद्रवते हविः ॥ ८ ॥
कुर्यात्सुरभिमद्यागं नरगोमृतितद्भये ।
युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥
एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।
अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥
कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।
स्पर्धमानो यविष्ठाय वह्नये हविराचरेत् ॥ ११ ॥
तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।
कृत्स्नायुःप्राप्तये कुर्याद्धविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥
भूतिकामो हविः कुर्याद्वह्नये जातवेदसे ।
कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्रुक्मतेऽग्नये ॥ १३ ॥
आज्ञां कर्तुमभीप्सुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥
अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्ट्यादयः श्रुताः ।
यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥
वाञ्छन्नन्नादके(ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।
प्रभूतान्नस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥
पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।
युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥

---

१ ख. °ध्यभिमे कुर्युरेका° । २ क. ख. घ. ङ. °न्द्राग्ने पञ्चमे पौ° । ३ ख. च. °मेवानु ।

चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।
रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥
त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।
प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥
इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।
क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥
धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।
युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसृतेऽग्नये ॥ २१ ॥
द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नयेऽग्निवते हविः ।
ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्यादुद्धृताग्निविनाशने ॥ २२ ॥
अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।
अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥
पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।
यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥
वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।
दधिक्राव्णे चरुं कुर्यादभिशस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥
त्रिहविष्कामिमामेव प्रजार्थ्यपि समाचरेत् ।
एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥
दर्शादिकमतिक्रम्य तद्वद्वैश्वानरं चरेत् ।
अग्निमुद्वासयिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ॥ २७ ॥
उक्तं वैश्वानरं चोभे निर्वपेद्धविषी अथ ।
वैश्वानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्धविः ॥ २८ ॥
अभिशस्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।
निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥
युद्धभूमिं गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं हविः ।
मारणोद्यतयोरन्नं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ॥ ३० ॥
कृत्वा यः शपथं पूर्वं द्रुह्येद्देषोऽपि तं चरेत् ।
अविं तूभयतोदन्तं वा स्त्रीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥
तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।
षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥
वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।
पश्वर्थी निर्वपेदैन्द्रं चरुं यद्वेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्घर्मवते चरेत्।
अन्नार्थ्यर्कवते कुर्याद्भूत्यर्थी तु हविस्त्रयम् ॥ ३४ ॥
घर्मेन्द्रियार्कैर्युक्तेभ्य इन्द्रेभ्यस्तद्यथाक्रमम्।
अंहोमुचे पापघाती वैमृधायान्यपीडितः ॥ ३५ ॥
बद्धो वा परियत्तो वा त्रात्र इन्द्राय निर्वपेत्।
अर्काश्वमेधयुक्ताय महायज्ञेच्छुराचरेत् ॥ ३६ ॥
ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे।
इन्द्रं व इत्यत्र सर्वस्तदर्थ उपवर्णितः ॥ ३७ ॥
ग्रामार्थ्यन्वृजवे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः।
युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्मन्युमते हविः ॥ ३८ ॥
दात्रेऽन्यदीयदानार्थी प्रदात्रे तूत्तमर्णकः।
राज्यभ्रष्टो भ्रश्यमानो वा सुत्राम्णे चरेद्धविः ॥ ३९ ॥
संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ये सत्यैन्द्रे(न्द्रं) संपदे चरेत्।
अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नन्वृजुमुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥
तदर्थोऽन्वह मासा इत्यत्र सम्यङ्निरूपितः।
आग्नावैष्णव आद्यः स्यादाज्यं सारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥
बार्हस्पत्यचरुश्चैतत्कुर्यादभिचरंस्त्रयम्।
यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्धविस्त्रयम् ॥ ४२ ॥
पीडितोऽन्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत्।
यज्ञोपनतिकामः सन्नाग्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥
घृते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेद्धविः।
अन्यानुबन्ध्यकालेऽयं मैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥
अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः।
ब्रह्मवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥
चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत्।
प्रजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥
परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत्।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥
अग्नाविष्णू महीत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः।
ग्रामार्थ्यैन्द्रं मारुतं च कुर्यादेतद्धविर्द्वयम् ॥ ४८ ॥

---

१ ख. °त्यैन्द्रसं°।

विद्वाङ्गोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।
कलहं तं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमूम् ॥ ४९ ॥
ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चरेद्धविः ।
प्रैयंगवं मरुद्भ्यस्तु ग्रामकामश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥
समानैरप्रिये जाते संज्ञानीं तां समाचरेत् ।
एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽखिलाः ॥ ५१ ॥
पूर्वप्रपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थ उदीरितः ।
द्वादशेऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥
व्याख्यास्यन्ते तदर्थेष्टीरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

" देवा वै मृत्योरबिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्या शतकृष्णलां निरवपत्तयैवैष्वमृतमदधात् " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तयैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् ॥

विधत्ते—

" यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्या शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विघ्नेन विना प्राप्नोति ॥

शतसंख्यां प्रशंसति—

" शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

पाकाय घृतद्रव्यं विधत्ते—

" घृते भवत्यायुर्वै घृतममृत हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुष्प्रदत्वाद्घृतस्याऽऽयुष्ट्वम् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढबद्धतया निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानुकूले ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अवदानपरिमाणं विधत्ते—

" चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति।

पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिघारणेन चतुरवत्तं संपद्यते। अत्र त्वेकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते। तत्र प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यमिडार्थमपि चतुष्टयम्। अनेनाभिप्रायेण वीप्सा। तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—" तानि पवित्रवत्याज्य आवपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राशित्रेऽष्टाविडायां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशित्रे समोप्यैकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षापनय इतरेषाम् " इति॥

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे प्रदानं विधत्ते—

" एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते। उपहरति दद्यादित्यर्थः। अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति॥

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्षु तिसृणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते।, इति।

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्येका। आपो ह यन्महतीर्विश्वमायन्निति द्वितीया। ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके समाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्येते। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया। सा तु प्रथमकाण्डस्याष्टमप्रपाठके व्याख्याता॥

अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेद पुत्रः पितरꣳ स मातरꣳ स सूनुर्भुवत्स
भुवत्पुनर्मघः। स द्यामौर्णोदन्तरिक्षꣳ स सुवः
स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत्॥, इति।

द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरितिमन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽधस्तनकपा-

---

१ क. घ. ङ. च. °लमात्रं द्यौः।

लरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सूनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किं च, स प्रजापतिः सर्वव्यापी विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंचात एव विश्वा भुव इमं लोकमारभ्याधस्तनाः सर्वा भूमीरभवत्प्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किं च सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्तरेण परिमितोऽभवत् ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

"असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन्रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति, तदेतद्विधत्ते—

" उभयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन्रुचं दधाति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

उभयत उपरिष्टादधस्ताच्चेत्यर्थः ॥

प्रयाजार्थं आज्ये कृष्णलं प्रक्षिप्य होमं विधत्ते—

" प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

पञ्चसु प्रयाजेषु हूयमानैस्तैजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसाख्यस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति ॥

अत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यं चित्रम् । , इति ।

उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ॥

हिरण्यार्थिनस्त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

" आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत

१ क. °व्यापि वि° । २ ख. किं च स ए° । ३ क. ख. घ. ङ. °र्चसस्य ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैनद्विन्दत उपैनꣳ हिरण्यं नमति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं वृद्ध्यादिरूपेणाधिकं स्वयमेव मां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः ॥

फलान्तराय त्रिहविष्कां तां विधत्ते—

"वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्वपेद्धिरण्यं वित्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्यृद्धिः ॥

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

" *एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दति " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

मार्गपातनस्थानाविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लाभार्थमियमिष्टिः॥

एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्नवन्नवीयसाऽग्ने द्युम्नेन सं-
यता । बृहत्ततन्थ भानुना ।, इति ।

हेऽग्ने स त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्ततन्थ महदैश्वर्यं विस्तारय । किंवत्[1], प्रत्नवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति तद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन, नवीयसाऽत्यन्तनूतनेन पितृपितामहाद्युपार्जितव्यतिरिक्तेनेदानीमेवार्ज्यमानेन, संयताऽस्मान्प्राप्नुवता, भानुना कालुष्याभावादत्यन्तं भासमानेन ॥

तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो

---

* सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्यृध्यत इत्यन्तमग्रिमावतरणानन्तरमेव गृहीतं दृश्यते, तथाऽपि प्रमादमूलकमेवैतत्पूर्ववाक्यपूर्तेरभावादिति बोध्यम् ।

---

१ ख. च. किं तत् ।

नर्या पुरूणि । अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाꣳ
सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ।, इति ।

कविः पण्डितस्तस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्ध्यतिशयः । अयमग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्ध्यतिशयेन यजमानाञ्शश्वतो निरन्तरानुष्ठानशाश्वतिकान्वेधसो विधातृसदृशान्निकर्नितरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नर्या मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहुधनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विश्वा सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं ददातु ॥

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये ।
स चेत्ता देवता पदम् ।, इति ।

अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिस्तादृशं सवितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता देवतारूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ॥

अत्रैव याज्यामाह—

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव
भूरेरया धिया वामभाजः स्याम ।, इति ।

हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । श्वोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्ध्येऽयाऽनया धिया श्रद्धायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठायिनः स्याम ॥

तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

बडित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि
पृथिवि । प्र या भूमिं प्रवत्वति
मह्ना जिनोषि महिनि ।, इति ।

हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संबन्धिनं खिद्रं खेदजनकं भारमित्था बड्बिभर्षि ।

इत्थमिति हस्तेनाभिनयः। बट्, बाढं दृढमित्यर्थः। हे भूमि त्वं मह्ना त्वदीयेन महिम्ना या प्रजिनोपि यान्पर्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद्रमिति पूर्वत्रान्वयः। प्रवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्ध्यन्तस्य भूमिपदस्य विशेषणम्। प्रवत्वति प्रवणवति महिनि महत्त्वयुक्ते पूजायुक्ते वा। अत्र प्रवणवत्त्वेन जलसमृद्धिः सूच्यते। तया च जलसमृद्ध्या यान्प्राणिनः प्रीणयसि तानपि बाढं बिभर्षीत्यपि योजनीयम्॥

तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति
ष्टोभन्त्यक्तुभिः। प्र या वाजं न
हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि।, इति।

विविधश्चारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचारिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अक्तुभिरभिव्यक्तैर्नानाविधसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्टोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते। हेऽर्जुनि धवले निर्मले पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेणास्यसि भोगाय प्रेरयासि। कमिव, हेषन्तं वाजं न वाजिनमिव। यथा लोके वाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेषाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्वं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत्॥

सोमवामिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति—

"इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्व्यार्छत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्ध्यत स यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथमदधात्" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रा[1] स्वयमनाहूतः सन्कुपितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्य[2] सोममपिबदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते। तदत्र संगृह्योच्यते। अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः। सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नानादिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान्। पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वास्थ्यकरेण सोमपानेन व्यृद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं[3] मुखेन वमनं कृतवान्, तद्भूमौ पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम्। ततः स इन्द्रः प्रजापत्युपदेशेन[4] सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियप्रदं सोमपानं प्राप्तवान्॥

---

१ क. घ. ङ. च. 'ष्ट्रा यः स्व'। २ ख. 'ह्य तदीयं सो'। ३ ख. 'मूर्ध्वमु'। ४ ख. 'त्युद्देशे'।

अथ विधत्ते—

" वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात्तस्मा एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादिन्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन व्यृद्धो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमानस्यायं चरुः ॥

द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशंसति—

" यत्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोमपीथमव रुन्धे " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्ये-
द्धर्यश्व पीतः । अयं यः सोमो न्यधा-
य्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छ ।, इति ।

हे हर्यश्वेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मां न हिंस्यात्तादृशेन सख्या सखिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन सोमेन, ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मृदुत्वं स्वास्थ्यमापन्नं[1] मुदरं यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे[2] अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः। तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं प्रतिरं प्रकर्षेण वमनापदं तारयितारमिन्द्रमच्छैम्याभिमुख्येन प्राप्नोमि भजामीत्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
ञ्छरुमाꣳ ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ।, इति ।

अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽपगत आपान्तः सर्वात्मना विनष्टो मन्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमन्युः । बहुभिर्ग्रावभिर-

---

१ ख. 'न्नमस्मदुद' । २ ख. ङ. 'स्मे मदी' ।

भिषूयमाणोऽपि न क्रुध्यतीत्यर्थः। त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमासादिता उपलास्तूपलास्तेषां प्रभर्म प्रहारो यस्य सोमस्य सोऽयं तूपलप्रभर्मा। धुनिः कम्पमानः प्रहारैरितस्ततः कम्पते। शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्यो बहुविधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान्। शरवोऽभिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान्। रसनिष्पीडनेन यदवशिष्टं नीरसं तदृजीषं तदस्यास्तीत्यृजीषी। ईदृशः सोमो विश्वानि वनानि वर्धयतीति शेषः। "सोमो वा ओषधीनाꣳ राजा"। "सोमो वनस्पतीनाम्"। "वनस्पतिगते सोमे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्शनाच्च वर्धयितृत्वम्। कीदृशानि वनानि। अतसा सर्वत्र संततानीत्यर्थः। अर्वागर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देभुर्न हिंसन्ति। नीचैरुपमानैः स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा, तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः॥

तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

प्र सुवानः सोम ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन्। वृषा यन्ताऽसि शवसस्तुरस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त्रं दृꣳह।, इति।

ऋतयुर्यज्ञमिच्छुर्यजमानः सोमः सुवानः सोममभिषुण्वन्निन्द्राय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति। कीदृशो यजमानः। जमदग्निरेतन्नामकमुनिसदृशः। किं कुर्वन्, अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन्। हे इन्द्र त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामकोऽसि। कीदृशस्य, शवसो बलवतः, उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः। तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य। अन्तर्यच्छ नियन्तृत्वादुदरमध्ये तं सोमं जरयितुं नियच्छ। गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय धर्त्रं दृंह सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

सबाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन्। अर्को वा यत्तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्याम्।, इति।

हे सोम नरो मनुष्या ऋत्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरुरूपं परिवृढं हविः

---

१ क. ख. घ. ङ. °त्तमाऽस्य।

सपर्यन्पूजयन्ति समर्पयन्ति । कीदृशस्य ते, सबाधः । धकारान्तो बाध्शब्दोऽभिषवकृतमुपद्रवं ब्रूते, तेनोपद्रवेण सह वर्तत इति सबाध्, इति प्रातिपदिकं, तस्य षष्ठी सबाध इति । अभिषवपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं ब्रह्म, मदं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः, ब्रह्मकृत इष्टिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीति ब्रह्मकृतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्देनाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वान्नास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्यभिप्रायः । यद्यत्रास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तत्रेत्तत्रैवोदरेऽयमिन्द्रः पृत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय संभ्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमित्युक्तं यत्तृतीयं हविस्तत्रानन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिंश्च त्रये पुरोनुवाक्यां दर्शयति—

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि
तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ।, इति ।

अस्यते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेर्यत इत्यासो यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽ समन्ताद्वषट्कृणोमि हविर्दानं करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः । "यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः" इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक विष्णो मे मदीयं तद्धव्यं जुषस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपा मे गिरस्त्वां वर्धन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नपि विष्णौ यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । पूज्या यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत ॥

तत्रैव याज्यामाह—

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शꣳसामि
वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ।, इति ।

हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्यज्ञे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । "यज्ञो वै विष्णुः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

पशवः शिपिः। यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति" इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः। अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गृणामि तथाविधं त्वां स्तौमि। किंविधम्। अस्य रजसः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम्। कीदृशोऽहम्। अतवीयानतपस्वी। यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात्स्तोतुं शक्त इत्यर्थः॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे
शिपिविष्टो अस्मि। मा वर्पो अस्मदप
गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ।, इति।

हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण ववक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूत्किमिदं गर्हणीयमभूत्, नैतद्गर्हणीयं वृथैव तत्र लज्जेत्यभिप्रायः। यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरोगिण्युत्पाटितगुह्यत्वचि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यत्रयवार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम्। तस्मादेतद्वर्पो वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूहः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु। यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव समिथे युद्धे कवचशीर्षकाभ्यां गूढोऽन्यरूपो वभूथ बभूविथ, तदन्यथा यथा तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः॥

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

"अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति॥

पञ्चद्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

"दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैव पशूनव रुन्धे" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंबन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम्॥

अस्मिन्हविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

"पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः समृद्ध्यै" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति।

---

१ क. °न्तरङ्गिण्यु°। २ ख. °ण्युद्धाटि°। ३ ख. °र्षण्याभ्यां।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाश्वादिरूपेण पशूनां बहुरूपत्वम् ॥

द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

" प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयति" [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ॥

घृतं न पूतमुभे सुश्चन्द्रेत्येते ऋचौ विधत्ते—

" आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे " [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वप्राणिसुलभत्वं नास्ति, आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्साम्यान्मधुनः पुरुषत्वं, मधुहोमेन वह्नौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्क्रयो भवति ॥

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमतः ।, इति ।

हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि । तथा वीरवन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परीणसं परितः शोभना नासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाविधम् । सूनुमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्तान्नोऽस्माञ्शिशीहि सर्वेषु कार्येषु तीक्ष्णी कुरु ॥

तत्रैव याज्यामाह—

दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजꣳ श्रुत्या अपावृधि । प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्ण शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः ।,इति ।

हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून्देहि । तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । दुरो न द्वाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* " वायव्यꣳ श्वेतमालभेत " " सरस्वत्याज्यभागा स्यात् " इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं वाजमन्नं

* सर्वपुस्तकेषु हीत्यस्य स्थाने देहीति वर्तते, तत्त्वयुक्तम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनादिजन्यकीर्तयेऽप्यत्र्यधि विघ्नमपनीय वर्धय। प्रकर्षेणाऽऽनुकूल्यमञ्चतो गच्छत इति प्राच्यौ, ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा तुष्टः सन्द्यावापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु। उपस उषःकालाः सुवर्ण स्वर्ग इवास्मद्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतुर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्त्वित्यर्थः॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः
सहस्रा सनोति। अग्निर्दिवि हव्यमा
ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा।, इति।

अयमग्निर्द्रविणं दा ददातु। वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां पालको योऽग्निरसाव्र्षिमृषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु। सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमाततान समन्ताद्विस्तारितवान्। तादृशस्याग्नेः पुरुत्रा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विभृता विशेषेण संपादितानि॥

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धीरा तू भर।, इति।

मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्न इति पुरोनुवाक्या। आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठादिति याज्या। तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके व्याख्यातम्॥

तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम्।
तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः।, इति।

हे स्वधावोऽन्नवन्प्रजापते तनूररेपास्त्वदीयं शरीरं पापरहितम्। किमिव, पूतं घृतं न घृतमिव। नेत्युत्तरत्रानुवर्तते। शुचि हिरण्यं न शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आभरणमिव। ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो रोचताम्॥

तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष
आसनि। उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु
शवसस्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आ भर।, इति।

हे सुश्चन्द्र सुष्ठ्वाह्लादनकर, आसनि त्वदीय आस्ये सर्पिषः संबन्धिन्यावुभे दर्वीसदृशे हनू श्रीणीषे सेवसे हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीतमित्यर्थः।

उतापि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पुपूर्या उत्कर्षेण पूरय प्रापयेत्यर्थः। स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर संपादय॥

अथान्यत्र वायव्यां यवागूं निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां[१] पुरोनुवाक्यामाह—

वायो शतꣳ हरीणां युवस्व पोष्याणाम्। उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा।, इति।

हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामश्वानां शतं युवस्वास्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय। उत वा ते सहस्रिणः, अथ वा ते सहस्रसंख्याका अश्वा रथे युज्यन्तामिति शेषः। स च रथो पाजसा बलेन शीघ्रमायातु॥

तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिर्यासि दाश्वाꣳसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे। नि नो रयिꣳ सुभोजसं युवेह नि वीरवद्गव्यमश्वियं च राधः।, इति।

हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्ध्यर्थं नियुत्संज्ञकाभिर्याभिर्वडवाभिर्दाश्वांसमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं प्राप्तुं प्रकर्षेण यासि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः। इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभोजसं रयिं सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय। किं च, राधोऽन्नं नियुव। कीदृशं राधः, वीरवद्गव्यमश्वियं पुत्रैर्गोभिरश्वैर्युक्तमित्यर्थः॥

अथ काप्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आम्नायेते। तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः। क्षुमन्तो याभिर्मदेम।, इति।

रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय(द्य)न्त्यो हर्षयुक्तास्तुविवाजो बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्वसमत्सुखाय[३] तिष्ठन्तु। याभिरद्भिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हृष्यास्म[४]॥

---

१ क. घ. ङ. °त्कर्षणेमां पु°। २ ख. च. °णीयम्। पु°। ३ ख. °य समीपस्थाय ति°। ४ ख. हृष्याम।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

तत्रैव याज्यामाह—

रेवाꣳ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ।, इति ।

हे हरिव इन्द्रायं यजमानो रेवाꣳ इद्धनवानेव सन्रेवतो धनवतो देवस्य प्रेदु अ[1]त्यन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य, त्वावतस्त्वत्सदृशस्य [2]मघोनो धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्वा स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" हिरण्याऽऽपः प्रजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।
उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥ १ ॥
हिर सावित्रके तद्वद्वडित्था भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र ऋदूचत्वारः शिपिविष्टे वषट्त्रयम् ॥ २ ॥
अग्ने तिस्रो दातृयुक्ते मा न आ तू प्रदातृके ।
घृतं द[3]ध्यादिगणके वायो वायव्यके क्वचित् ॥
[4]काप्यैन्द्रे रेवतीर्लिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ॥ " इति ॥ ३ ॥

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" कृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजो[5]युतेर्भवेत् ।
घृतस्य मैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ "

" प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम् " इत्यत्र कृष्णलेषूपांशुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसा[6]म्यादिति चेन्न । सुवर्णशकलव्रीह्योर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्याविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुश[7]ब्दस्त्वौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्य[8]मान औषधधर्मान्प्रापयति । तस्माद्व्रीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ "

---

१ ख. च °त्यन्तं प्र° । २ क घ. ङ. °नोऽन्नव° । ख. च. °नोऽन्नध° । ३ क. ख. घ. ङ. °दिगुण° । ४ ख. °प्यैन्द्री रेवती लिङ्गा° । घ. ङ. °प्यैन्द्री रे° । ५ क. घ. ङ. °युतिर्भ° । ६ क. ख. घ. ङ. °ठिन्यवि° । ७ ख. °ब्दश्चौषधिद्र° । ८ क. घ. ङ. च. °मानानौष° । ख. °मानानोषधिधर्मा° ।

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—"प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः" इति। कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची। प्रकृतौ व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः। सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः। अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा। वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः। लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम्। लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु। घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः। अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी।
अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत्॥"

घृते श्रपयतीतिप्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः। दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः। अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत्।
अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थं नेति लुप्यते॥"

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणं चेत्येतदुभयं पाकवददृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः। न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति। चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते। प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात्। सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते। कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति। अतस्तन्निवारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः।
चुश्चुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत्॥"

यथा पुरोडाशे प्राशित्रादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति, प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः। चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्ध-

१ ख. पठ्यते। २ ख. घ. ङ. च 'क्तिर्दृष्टा'।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमाम्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुश्चुपेति। घृते निरुप्तेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यं तदन्तर्नेतुमिव बालाश्चुश्चुपां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः। अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानं तद्वदभक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत्।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्त्यमेव वा।
एकं नियामकाभावादबाधादन्त्यमेव हि ॥ " इति ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—"एकधा ब्रह्मण उपहरति" इति। तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते। उपहारो भक्षणाय समर्पणम्। एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः। नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरदिति पूर्वः पक्षः। अबाधोऽत्र नियामकः। प्रकृताविडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशंयुवाककालेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः। अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः। तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन्। सहत्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः। तस्मादन्त्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता।
अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥
सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते।
स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ "

कृष्णलभक्षण एवेदमपरं श्रूयते—" सर्वं ब्रह्मणे परिहरति " इति। परिहारः समर्पणम्। ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणभागाश्चोदकप्राप्ताः। तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागविषया, उतेतरसंबन्धिभागचतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः। अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः। तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं " यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति, यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् " इति। उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः। सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते। यत्प-

रिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः। तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति। तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

" युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम्।
अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम्॥ "

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः। तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्ये न वाऽग्रिमः।
प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः॥ "

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति। फलं स्वर्गः। नियमो यावज्जीवकत्वम्। कर्ता स्वर्गकामः। संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम्। त एते चत्वारः सौर्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न। वैषम्यात्। प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते। विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः। सौर्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात्। अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येत। तस्मात्प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्संबद्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात्।
अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते॥ "

" चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य " इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम्। कुतः, तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेन्मैवम्। क्रत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम्। अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः।
प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात्॥ "

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाम्नातम्—"चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्याँयाम्" इति। पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता। अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता। तदुभयं सौर्यादौ चोदकमाप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम्। कुतः। प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न। प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात्। शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात्। तस्मादुभयं विकृताविच्छया विकल्प्यते।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"षट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्रिमो यतः।
अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः॥"

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न। देवतैक्यस्य नियामकत्वात्। सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वादेवतैक्यमनिश्चितमिति चेन्न। विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशात्। आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽध्रियतेत्येकवचनं व्यपादिष्टम्। अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः। यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति तथाऽप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते। तस्मात्तस्यैव विध्यन्तः।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ।
स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ॥"

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—"स्रुवेण पार्वणौ जुहोति" इति। तत्र पर्वशब्दः कालविशेषवाची। ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्मैवम्। पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघपरत्वात्। दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः। स च प्रीय-(पूर्य)ते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे। भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह। तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति। "ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे" इत्येको मन्त्रः। "अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना" इत्यपरो मन्त्रः।

---

१ क. घ. ङ. च. 'स्थितं म'। २ ख. 'मासीम'। ३ ख. 'स्याम्'।

तत्राग्नीषोमवत्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः । किं त्वाग्नेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तितः ।
स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥
विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तितः ।
योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥ "

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदनमिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्वदेशीयस्वस्वभाषाप्रसिद्ध्या यत्किंचिद्रकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकाराश्चोखा स्थाली चरुरित्येताञ्शब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति । यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भूत्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति, श्रपणयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदितिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूद्यते । यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविप्लुते तात्पर्यवन्तोऽनवस्रावितान्तरूष्मपक्वे जीवतण्डुले विशदसिक्थ ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमिति देवतात×द्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वा उचितेऽथवा ।
कपाले चोदकप्राप्तेरनपूपत्वतः क्वचित् ॥
स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।
चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् ॥ "

× अत्र ' तद्धित ' इति पदं विरुद्धम् ।

---

१ क. घ. ङ. यागत्वेन । २ क. घ ङ. च. वा पिठरेऽथ' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धं स्पष्टार्थम्। यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकस्तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः। पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः। अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राद्धान्तः। पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम्। न ह्योदने पेषणादिरस्ति। अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम्। तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते।

पेषणादीन्यनुक्रामति—

" पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा।
मार्जनाध्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम्॥ "

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम्, प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम्। अध्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनं, ज्वाला दर्भपुञ्जीलैः प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्तर्वेद्यवस्थापनम्। ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

" एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः।
अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम्॥ "

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा।
चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥ "

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः। स चार्थ आदित्यख्यादिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते। वैधस्तु सूर्यशब्दश्च[1]रुयाग एवान्वितः, न त्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः। तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते[2] ब्रूमः—अत्र सौर्यं चरुं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा। कारकविभक्तिर्हि द्वितीया। सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते न नाम्ना। सति च

१ ख. °रुयाग। २ ख. सौर्यश्चरुरिति।

प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः। प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि। तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति। तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्यान्न प्रयोगवत्।
क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत्॥ "

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम्। आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था। क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि। ततः प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या। न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये वर्णितत्वात्। अतो नोक्तरक्षोघ्नन्यायोऽत्र प्रसरति। तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः।

तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः।
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः॥
अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः।
जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः॥ "

इदमाम्नायते—" सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिनः " इति। तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः। कुतः, " वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण (सोमपीथेन) र्ध्यते यः सोमं वमिति " इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेन्मैवम्। लोके धातुसाम्यार्थिनो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषाहेतुत्वात्। वेदे तु " हिन्व मे गात्रा हरिवः " इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते। तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" ऋत्विजां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात्।
विशेषस्याग्रिमो मैवं कर्तुरेव निरूपितः॥ "

---

१ ख. च. 'न्तरे वै'। २ क. घ. ङ. 'षमापन्नस्य।

ईशस्य[1] सोमेवमने[2] चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च[3] वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेन्मैवम्। यो वमति[4] स निर्वपतीति निर्वप्तुर्वमनं चरुनिमित्तं, निर्वप्ता च यजमानः। ऋत्विजो निर्वप्तृत्वेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात्। तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्रिमो यतः।
द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्वर्णाच्च संभवात्॥"

चित्रायागे[5] श्रूयते—"दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्" इति। तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सांनाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत्। न। घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभवात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुयाजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः॥ १—१२॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः॥ २॥

---

१ ख. च. ईदृश°। २ ख. च. °मस्य व°। ३ क. ख. घ. ङ. वा। ४ क. ख. घ. ङ. वमिति। ५ ख. च. °यागग°।

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवंद्वभ्यश्चरुं निर्वंपेद्भूतिंकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रतिं नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं न प्राप्नोत्यांदित्यानेव भुवंद्वतः स्वेनं भागधेयेनोपं धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवंत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयंद्वभ्यश्चरुं निर्वंपेदपंरुद्धो वाऽपरुध्यमांनो वाऽऽदित्या वा अंपरोद्धारं आदित्या अंवगमयितारं आदित्यानेव धारयंद्वतः (१) स्वेनं भागधेयेनोपं धावति त एवैनं विशि दांध्रत्यनपरुध्यो भंवत्यदितेऽनुं मन्यस्वेत्यंपरुध्यमांनोऽस्य पदमा दंदीतेयं वा अदिंतिरियमेवास्मैं राज्यमनुं मन्यते सत्याऽऽशीरित्यांह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुत इह मन इत्यांह प्रजा एवास्मै समंनसः करोत्युप प्रेतं मरुतः (२) सुदानव एना विश्पतिंनाऽभ्यंमुꣳ राजांनमित्यांह मारुती वै विड्ज्येष्ठो विश्पतिंर्विशैवैनꣳ राष्ट्रेण समंर्धयति

यः प॒रस्ता॑द्ग्रा॒म्यवा॒दी स्यात्तस्य॑ गृ॒हाद्व्री॒हीना ह॑रेच्छुक्लाꣳश्च॑ कृ॒ष्णाꣳश्च॒ वि चि॑नुया॒द्ये शुक्लाः स्युस्तमा॑दि॒त्यं च॒रुं निर्व॑पेदादि॒त्या वै दे॒वत॑या॒ विड्विश॑मे॒वाव॑ गच्छति (३) अव॑गताऽस्य॒ विडन॑वगतꣳ रा॒ष्ट्रमित्या॑हु॒र्ये कृ॒ष्णाः स्युस्तं वा॑रु॒णं च॒रुं निर्व॑पेद्वारु॒णं वै रा॒ष्ट्रमु॒भे ए॒व विश॑ं च रा॒ष्ट्रं चाव॑ गच्छ॒ति॒ यदि॒ नाव॒गच्छे॑दि॒मम॒हमा॑दि॒त्येभ्यो॑ भा॒गं निर्व॑पा॒म्याऽमुष्मा॑द॒मुष्यै॑ वि॒शोऽव॑गन्तो॒रिति॒ निर्व॑पेदादि॒त्या ए॒वैन॑ं भाग॒धेय॑ं प्रे॒प्सन्तो॒ वि॒शमव॑ (४) ग॒मय॒न्ति॒ यदि॒ नाव॒गच्छे॑दाश्व॑त्था॒न्मयू॒खान्त्सप्त म॑ध्यमे॒षाया॒मुप॑ हन्यादि॒दम॒हमा॑दि॒त्यान्ब॑ध्ना॒म्याऽमुष्मा॑द॒मुष्यै॑ वि॒शोऽव॑गन्तो॒रित्या॑दि॒त्या ए॒वैन॑ं ब॒द्धवी॑रा॒ वि॒शमव॑ गमय॒न्ति॒ यदि॒ नाव॒गच्छे॑दे॒तमे॒वाऽऽदि॒त्यं च॒रुं निर्व॑पेदि॒ध्मेऽपि॑ म॒यू॒खान्त्सं न॑ह्येदनप॒रुध्य॑मे॒वाव॑ गच्छ॒त्याश्व॑त्था भवन्ति म॒रुता॑ं वा ए॒तदोजो॒ यद॑श्व॒त्थ ओज॑सै॒व वि॒शमव॑ गच्छति स॒प्त भ॑वन्ति स॒प्तग॑णा॒ वै म॒रुतो॑ ग॒ण॒श ए॒व वि॒शमव॑ गच्छति (५)॥

(धारयद्वतो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यः । भुवंद्वभ्य इति भुवंद्वत्—भ्यः । चरुम् । निरिति । वपेत् । भूतिकाम इति भूति—कामः । आदित्याः । वै । एतम् । भूत्यै । प्रतीति । नुदन्ते । यः । अलम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् । न । प्राप्नोतीति प्र—आप्नोति । आदित्यान् । एव । भुवंद्वत इति भुवंत्—वतः । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । एनम् । भूतिम् । गमयन्ति । भवति । एव । आदित्येभ्यः । धारयंद्वभ्य इति धारयंद्वत्—भ्यः । चरुम् । निरिति । वपेत् । अपरुद्ध इत्यपं—रुद्धः । वा । अपरुध्यमान इत्यप—रुध्यमानः । वा । आदित्याः । वै । अपरोद्धार इत्यं-प—रोद्धारः । आदित्याः । अवगमयितार इत्यव—गमयितारः । आदित्यान् । एव । धारयद्वत इति

धारयंत्–वतः (१)। स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग–धेयेन । उपेतिं । धावति । ते । एव । एनम् । विशि । दाध्रति । अनपरुध्य इत्यंनप–रुध्यः । भवति । अदिते । अन्विति । मन्यस्व । इतिं । अपरुध्यमान इत्यंप–रुध्यमानः । अस्य । पदम् । एतिं । ददीत । इयम् । वै । अदिंतिः । इयम् । एव । अस्मै । राज्यम् । अन्विति । मन्यते । सत्या । आशीरित्या–शीः । इतिं । आह । सत्याम् । एव । आशिषमित्या–शिषम् । कुरुते । इह । मनः । इतिं । आह । प्रजा इति प्र–जाः । एव । अस्मै । समनस इति स–मनसः । करोति । उपं । प्रेतिं । इत । मरुतः (२)। सुदानव इतिं सु–दानवः । एना । विश्पतिना । अभीतिं । अमुम् । राजानम् । इतिं । आह । मारुती । वै । विट् । ज्येष्ठः । विश्पतिः । विशा । एव । एनम् । राष्ट्रेणं । समितिं । अर्धयति । यः । परस्तात् । ग्राम्यवादीतिं ग्राम्य–वादी । स्यात् । तस्यं । गृहात् । व्रीहीन् । एतिं । हरेत् । शुक्लान् । च । कृष्णान् । च । वीतिं । चिनुयात् । ये । शुक्लाः । स्युः । तम् । आदित्यम् । चरुम् । निरितिं । वपेत् । आदित्या । वै । देवतंया ।

विट् । विशम् । एव । अवेति । गच्छति (३)। अवगतेत्यव—गता । अस्य । विट् । अनवगतमित्यनव—गतम् । राष्ट्रम् । इति । आहुः । ये । कृष्णाः । स्युः । तम् । वारुणम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । वारुणम् । वै । राष्ट्रम् । उभे इति । एव । विशम् । च । राष्ट्रम् । च । अवेति । गच्छति । यदि । न । अवगच्छेदित्यव—गच्छेत् । इमम् । अहम् । आदित्येभ्यः । भागम् । निरिति । वपामि । एति । अमुष्मात् । अमुष्यै । विशः । अवगन्तोरित्यव—गन्तोः । इति । निरिति । वपेत् । आदित्याः । एव । एनम् । भागधेयमिति भाग—धेयम् । प्रेप्सन्त इति प्र—ईप्सन्तः । विशम् । अवेति (४)। गमयन्ति । यदि । न । अवगच्छेदित्यव—गच्छेत् । आश्वत्थान् । मयूखान् । सप्त । मध्यमेषायामिति मध्यम—ईषायाम् । उपेति । हन्यात् । इदम् । अहम् । आदित्यान् । बध्नामि । एति । अमुष्मात् । अमुष्यै । विशः । अवगन्तोरित्यव—गन्तोः । इति । आदित्याः । एव । एनम् । बद्धवीरा इति बद्ध—वीराः । विशम् । अवेति । गमयन्ति । यदि । न । अवगच्छेदित्यव—गच्छेत् । एतम् । एव । आदित्यम् । चरुम् ।

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

निरिति। वपेत्। इध्मे। अपीति। मयूखान्। समिति। नह्येत्। अनपरुध्यमित्यनप—रुध्यम्। एव। अवेति। गच्छति। आश्वत्थाः। भवन्ति। मरुताम्। वै। एतत्। ओजः। यत्। अश्वत्थः। ओजसा। एव। विशम्। अवेति। गच्छति। सप्त। भवन्ति। सप्तगणा इति सप्त—गणाः। वै। मरुतः। गणश इति गण—शः। एव। विशम्। अवेति। गच्छति (५)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः।)

देवा वै मृत्योरबिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्याꣳ शतकृष्णलां निरवपत्तयैवैष्वमृतमदधाद्यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याꣳ शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये (१) प्रति तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै

घृतममृतꣳ हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीचीं दधाति चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यवं द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यां एकधा ब्रह्मण उपं हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधात्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्त-स्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन्न् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतꣳ सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवत्युभयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन्रुचं दधाति प्रयाजे-प्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्म-वर्चसमवं रुन्ध आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सा-वित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोपं नमे-दिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दते सावित्रो भवति सवि-तृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवै-नद्विन्दत उपैनꣳ हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यो हिरण्यं विन्दते

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

एताम् (४) एव निर्वपेद्धिरण्यं विर्त्वा ने-
न्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यत एतामेव निर्वपेद्यस्य
हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं
यस्यैव हिरण्यं तेनैवैनद्विन्दति सावित्रो भवति
सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां
वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दतीन्द्रः
(५) त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्-
व्यार्छत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्यार्ध्यत स
यदूर्ध्वमुदवमीत्ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजाप-
तिमुपाधावत्तस्मा एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं
चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथमद-
धाद्वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ध्यते यः
सोमं वमिति यः सोमवामी स्यात्तस्मै (६)
एतꣳ सोमेन्द्रꣳ श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं
चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मिन्निन्द्रियꣳ सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण
सोमपीथेन व्यृध्यते यत्सौम्यो भवति सोम-
पीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको
भवत्येष वाव स सोमः (७) साक्षादेव

सोमपीथमव रुन्धेऽग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशून्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनाꣳ रूपꣳ रूपेणैव पशूनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः (८) समृद्ध्यै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशून्प्र जनयत्यात्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे (९) ॥

इन्द्रियेऽस्मिन्भूम्यां एतामिन्द्रः स्यात्तस्मै सोमो बहुरूपा हि पशव एकचत्वारिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । मृत्योः । अबिभयुः । ते । प्रजा-

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

पतिमिति प्रजा—पतिम्। उपेति। अधावन्। तेभ्यः। एताम्। प्राजापत्यामिति प्राजा—पत्याम्। शतकृष्णलामिति शत—कृष्णलाम्। निरिति। अवपत्। तया। एव। एषु। अमृतम्। अदधात्। यः। मृत्योः। बिभीयात्। तस्मै। एताम्। प्राजापत्यामिति प्राजा—पत्याम्। शतकृष्णलामिति शत—कृष्णलाम्। निरिति। वपेत्। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम्। एव। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मिन्। आयुः। दधाति। सर्वम्। आयुः। एति। शतकृष्णलेति शत—कृष्णला। भवति। शतायुरिति शत—आयुः। पुरुषः। शतेन्द्रिय इति शत—इन्द्रियः। आयुषि। एव। इन्द्रिये (१)। प्रतीति। तिष्ठति। घृते। भवति। आयुः। वै। घृतम्। अमृतम्। हिरण्यम्। आयुः। च। एव। अस्मै। अमृतम्। च। समीची इति। दधाति। चत्वारिचत्वारीति चत्वारि—चत्वारि। कृष्णलानि। अवेति। द्यति। चतुरवत्तस्येति चतुः—अवत्तस्य। आप्त्यै। एकधेत्येक—धा। ब्रह्मणे। उपेति। हरति। एकधेत्येक—धा। एव। यजमाने। आयुः। दधाति।

असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत । तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै । एतम् । सौर्यम् । चरुम् । निरिति । अवपन् । तेन । एव । अस्मिन् (२) । रुचम् । अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस—कामः । स्यात् । तस्मै । एतम् । सौर्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव । भवति । उभयतः । रुक्मौ । भवतः । उभयतः । एव । अस्मिन् । रुचम् । दधाति । प्रयाजेप्रयाज इति प्रयाजे—प्रयाजे । कृष्णलम् । जुहोति । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । सावित्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । भूम्यै (३) । चरुम् । यः । कामयेत । हिरण्यम् । विन्देय । हिरण्यम् । मा । उपेति । नमेत् । इति । यत् । आग्नेयः । भवति । आग्नेयम् । वै । हिरण्यम् । यस्य । एव । हिरण्यम् ।

तेन॑। एव। एनत्। विन्दते। सावित्रः। भवति। सवितृप्रसूत इति॑ सवितृ—प्रसूतः। एव। एनत्। विन्दते। भूम्यै॑। चरुः। भवति। अस्याम्। एव। एनत्। विन्दते। उपेति॑। एनम्। हिर॑ण्यम्। नमति। वीति॑। वै। एषः। इन्द्रियेण॑। वीर्ये॑ण। ऋध्यते। यः। हिर॑ण्यम्। विन्दते॑। एताम् (४)। एव। निरिति॑। वपेत्। हिर॑ण्यम्। वित्त्वा। न। इन्द्रियेण॑। वीर्ये॑ण। वीति॑। ऋध्यते। एताम्। एव। निरिति॑। वपेत्। यस्य॑। हिर॑ण्यम्। नश्ये॑त्। यत्। आग्नेयः। भव॑ति। आग्नेयम्। वै। हिर॑ण्यम्। यस्य॑। एव। हिर॑ण्यम्। तेन॑। एव। एनत्। विन्दति। सावित्रः। भवति। सवितृप्रसूत इति॑ सवितृ—प्रसूतः। एव। एनत्। विन्दति। भूम्यै॑। चरुः। भवति। अस्याम्। वै। एतत्। नश्यति। यत्। नश्य॑ति। अस्याम्। एव। एनत्। विन्दति। इन्द्रः (५)। त्वष्टुः। सोम॑म्। अभीषहेत्य॑भि—सहा॑। अपिबत्। सः। विष्व॑ङ्। वीति॑। आर्छत्। सः। इन्द्रियेण॑। सोमपीथेनेति॑ सोम—पीथेन॑। वीति॑। आर्ध्यत। सः। यत्। ऊर्ध्वम्। उदवमीदि-त्युत्—अव॑मीत्। ते। श्यामाकाः। अभवन्। सः।

प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् । सोमेन्द्रम् । श्यामाकम् । चरुम् । निरिति । अवपत् । तेन । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । अदधात् । वीति । वै । एषः । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम—पीथेन । ऋध्यते । यः । सोमम् । वमिति । यः । सोमवामीति सोम—वामी । स्यात् । तस्मै (६) । एतम् । सोमेन्द्रम् । श्यामाकम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । सोमम् । च । एव । इन्द्रम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । धत्तः । न । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम—पीथेन । वीति । ऋध्यते । यत् । सौम्यः । भवति । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । एव । अवेति । रुन्धे । यत् । ऐन्द्रः । भवति । इन्द्रियम् । वै । सोमपीथ इति सोम—पीथः । इन्द्रियम् । एव । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । अवेति । रुन्धे । श्यामाकः । भवति । एषः । वाव । सः । सोमः । (७) । साक्षादिति स—अक्षात् । एव । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । अवेति । रुन्धे । अग्नये ।

दात्रे। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। निरिति। वपेत्। इन्द्राय। प्रदात्र इति प्र—दात्रे। पुरोडाशम्। एकादशकपालमित्येकादश—कपालम्। पशुकाम इति पशु—कामः। अग्निः। एव। अस्मै। पशून्। प्रजनयतीति प्र—जनयति। वृद्धान्। इन्द्रः। प्रेति। यच्छति। दधि। मधु। घृतम्। आपः। धानाः। भवन्ति। एतत्। वै। पशूनाम्। रूपम्। रूपेण। एव। पशून्। अवेति। रुन्धे। पञ्चगृहीतमिति पञ्च—गृहीतम्। भवति। पाङ्क्ताः। हि। पशवः। बहुरूपमिति बहु—रूपम्। भवति। बहुरूपा इति बहु—रूपाः। हि। पशवः (८)। समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै। प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम्। भवति। प्राजापत्या इति प्राजा—पत्याः। वै। पशवः। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। एव। अस्मै। पशून्। प्रेति। जनयति। आत्मा। वै। पुरुषस्य। मधु। यत्। मधु। अग्नौ। जुहोति। आत्मानम्। एव। तत्। यजमानः। अग्नौ। प्रेति। दधाति। पङ्क्त्यौ। याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये। भवतः। पाङ्क्तः। पुरुषः। पाङ्क्ताः। पशवः। आत्मानम्। एव।

मृत्योः । निष्क्रीयेति निः—क्रीय । पशून् । अवेति । रुन्धे (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामास्तेषाꣳ सोमꣳ राजानं यश आर्छत्स गिरिमुदैत्तमग्निरनूदैत्तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावब्रवीद्याजयतं मेति तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालꣳ सौम्यं चरुं तयैवास्मिन्तेजः (१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्तां यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालꣳ सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाश्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची (२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-

पद्यं कामो नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवताꣳ स्वेनं भागधेयेनोपं धावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यग्नीषोमीयंमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नीषोमावेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव (३) भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छ्यामाकस्तेनं सौम्यः समृद्ध्यै सोमाय वाजिनें श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैब्याद्बिभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैब्याद्बिभाय सोममेव वाजिनꣳ स्वेनं भागधेयेनोपंधावति स एवास्मिन्रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामंकामः (४) ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मैं सजातान्प्र यंच्छति ग्राम्येव भवति गणवंती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नांशयेयमितिं मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मन्नेव विशं वि नांशयति (५) ॥

(तेजः समीचीं ब्रह्मवर्चस्येव ग्रामकामस्त्रिचंत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । सत्रम् । आसत । ऋद्धिंपरिमितमित्यृद्धिं—परिमितम् । यशंस्कामा इति यशः—कामाः । तेषांम् । सोमंम् । राजांनम् । यशः । आर्छत् । सः । गिरिम् । उदितिं । ऐत् । तम् । अग्निः । अनुं । उदितिं । ऐत् । तौ । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । समितिं । अभवताम् । तौ । इन्द्रः । यज्ञविंभ्रष्ट इतिं यज्ञ—विभ्रष्टः । अनुं । परेतिं । ऐत् । तौ । अब्रवीत् । याजयंतम् । मा । इतिं । तस्मैं । एताम् । इष्टिम् । निरितिं । अवपताम् । आग्नेयम् । अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम् । ऐन्द्रम् । एकांदशकपालमित्येकांदश—कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । तयां । एव । अस्मिन् । तेजः (१) । इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमितिं ब्रह्म—वर्चसम् । अधत्ताम् । यः । यज्ञविंभ्रष्ट इतिं यज्ञ—विभ्रष्टः । स्यात् । तस्मैं । एताम् । इष्टिम् । निरितिं । वपेत् । आग्नेयम् । अष्टाकंपाल-

मित्यष्टा—कपालम्। ऐन्द्रम्। एकांदशकपालमित्ये-कांदश—कपालम्। सौम्यम्। चरुम्। यत्। आग्नेयः। भवंति। तेजंः। एव। अस्मिन्। तेनं। दधाति। यत्। ऐन्द्रः। भवंति। इन्द्रियम्। एव। अस्मिन्। तेनं। दधाति। यत्। सौम्यः। ब्रह्म-वर्चसमितिं ब्रह्म—वर्चसम्। तेनं। आग्नेयस्यं। च। सौम्यस्यं। च। ऐन्द्रे। समाश्लेंषयेदितिं सम्—आश्लेंषयेत्। तेजंः। च। एव। अस्मिन्। ब्रह्म-वर्चसमितिं ब्रह्म—वर्चसम्। च। समीची इतिं। (२)। दधाति। अग्नीषोमीयमित्यंग्नी—सोमीयंम्। एकांदशकपालमित्येकांदश—कपालम्। निरितिं। वपेत्। यम्। कामंः। न। उपनमेदित्युंप—नमेंत्। आग्नेयः। वै। ब्राह्मणः। सः। सोमंम्। पिबति। स्वाम्। एव। देवताम्। स्वेनं। भागधेयेनेतिं भाग—धेयेंन। उपेतिं। धावति। सा। एव। एनम्। कामेंन। समितिं। अर्धयति। उपेतिं। एनम्। कामंः। नमति। अग्नीषोमीयमित्यंग्नी—सोमीयंम्। अष्टाकंपालमित्यष्टा—कपालम्। निरितिं। वपेत्। ब्रह्मवर्चसकाम इतिं ब्रह्मवर्चस—कामः। अग्नीषोमा-वित्यग्नी—सोमौं। एव। स्वेनं। भागधेयेनेतिं भाग—

धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । धत्तः । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म—वर्चसी । एव (३) । भवति । यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा—कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् । श्यामाकः । तेन । सौम्यः । समृद्ध्या इति सम्-ऋद्ध्यै । सोमाय । वाजिने । श्यामाकम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । क्लैब्यात् । बिभीयात् । रेतः । हि । वै । एतस्मात् । वाजिनम् । अपक्रामतीत्यप—क्रामति । अथ । एषः । क्लैब्यात् । बिभाय । सोमम् । एव । वाजिनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । रेतः । वाजिनम् । दधाति । न । क्लीबः । भवति । ब्राह्मणस्पत्यमिति ब्राह्मणः—पत्यम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः (४) । ब्रह्मणः । पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छति । ग्रामी । एव । भवति । गणवती इति गण—वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । सजातैरिति स—जातैः ।

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

एव। एनम्। गणवन्तमिति गण—वन्तम्। करोति। एताम्। एव। निरिति। वपेत्। यः। कामयेत। ब्रह्मन्। विशम्। वीति। नाशयेयम्। इति। मारुती इति। याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये। कुर्यात्। ब्रह्मन्। एव। विशम्। वीति। नाशयति (५)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः।)

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥ १॥
काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद्द्वितीये तु प्रपाठके।
तृतीये तु विधास्यन्ते तत्तत्फलमभीप्सिनः॥ २॥
काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा।
प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम्॥ ३॥
चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके।
तदर्थास्तु क्रमेणेह वक्ष्यन्तेऽवसरे सति॥ ४॥
भूतिकामो भुवद्ब्रह्म आदित्येभ्यश्चरुं चरेत्।
रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्ब्रह्म आचरेत्॥ ५॥
शुक्लैर्व्रीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णैस्तु वारुणम्।
रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम्॥ ६॥
तद्बन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत्।

---

१ क. घ. ङ. च. °ताऽभिधा। प्र°।

आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥
इन्द्रं वो विश्व इत्यत्राक्षरार्थस्तूपवर्णितः ।
मृत्योर्भीतो ह्यायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥ ८ ॥
ब्रह्मवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
हिरण्यकामः कुर्वीत ह्याग्नेयादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।
सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥
पश्वर्थं ह्यग्नये दात्र इत्यादित्रयमाचरेत् ।
अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥
हिरण्यगर्भ इत्यत्राक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टयो विधातव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञविभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामास्तेषाꣳ सोमꣳ राजानं यश आर्छत्स गिरिमुदैत्तमग्निरनूदैत्तावग्नीषोमौ समभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावब्रवीद्याजयतं मेति तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालꣳ सौम्यं चरुं तयैवास्मिन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमधत्ताम् , इति ।

ऋद्ध्या काम्यमानेन यशोलक्षणेन फलेन परिमितं सत्रमनुष्ठितवन्तः । सन्ति सहस्रं[1] सत्राणि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् । तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं प्राप्नोत् । स च सोमोऽन्येषां यशो मा भूदिति मन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कंचिद्दुर्गं पर्वतमारोहत् । अग्निश्च सहसा तस्य पृष्ठत एवाऽऽरोहत् । तौ द्वावग्नीषोमौ परस्परमैकमत्यं गतौ । ततस्तावुभावनु फलरहित इन्द्रश्चिरकालेन गत्वा मां फलाय याजयतमिति अवोचत्[2] । तौ च तस्मै त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपताम् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजआदिकं त्रयं लब्धम् ॥

अथ विधत्ते—

यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदा-

---

१ ख. च. 'हस्रं' । २ ख. प्रार्थयामास ।

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

ग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालꣳ सौम्यं
चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन्तेन
दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन, इति।

इष्टिपशुसोमानां स्वस्वकालेष्वननुष्ठानं भ्रेषस्तं भ्रेषं प्राप्तस्येयमिष्टिः ॥

अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

आग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समाश्लेषयेत्तेजश्चै-
वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं च समीची दधाति, इति।

तेन समाश्लेषणेनास्मिन्यजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णे स्थापयति ॥

कामितार्थसिद्ध्यर्थमिष्ट्यन्तरं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो
नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति
स्वामेव देवताꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति
सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति, इति।

अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता ॥

ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते—

अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च-
सकामोऽग्नीषोमावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्म-
वर्चस्येव भवति यदष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो
यच्छ्यामाकस्तेन सौम्यः समृद्ध्यै, इति।

कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्तद्वारेण हविष आग्नेयत्वम्, "अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः" इति श्रुत्यन्तरात्। तथा "सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा" इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम्। अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुन्नेयम् ॥

---

१ क. घ. ङ. च. हविषा।

क्लीबत्वपरिहारायेष्टिं विधत्ते—

सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैब्याद्बिभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैष क्लैब्याद्बिभाय सोममेव वाजिनꣳ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति, इति ।

प्रजननसमर्थोऽन्नरसो वाजस्तद्वते वाजिने । यदा वाजिनं प्रजननसमर्थान्नरसरूपं रेतोऽस्मात्पुरुषादपक्रामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तत्सामर्थ्यं प्रतिबध्यते तदानीमस्य क्लीबत्वं संपद्यते तस्मात्क्लीबत्वाद्बिभाय बिभेति ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकामो ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान्प्र यच्छति ग्राम्येव भवति, इति ॥

अत्र गणानां त्वा, स इज्जनेनेत्येते ऋचावन्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने विधत्ते—

गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैनं गणवन्तं करोति , इति ।

गणशब्दो ययोर्ऋचोरस्ति ते गणवत्यौ ॥

यदा वैश्यजातिर्धनिकत्वगर्वेण ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे तां जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाशयेयमिति, इति ।

ब्रह्मन्ब्राह्मणे विनाशयेयं गर्वविनाशनेनाऽऽत्मसात्कुर्याम् । मरुतो यद्ध वो दिवो या वः शर्मेत्येते ऋचौ वैश्वानरो न ऊत्येत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाते अत्रापि प्रतीकेन ग्रहीष्येते ॥

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

तदुभयमत्र विधत्ते—

मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्म-
न्नेव विशं वि नाशयति ॥, इति ॥

मरुतां संबन्धिन्यौ मारुत्यौ। मरुतो वै देवानां विश इति श्रुतेस्तदनुग्रहेण मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः।)

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयत्यर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एव (१) अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्यर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्गमयति यत्र जिगमिषतीन्द्रो वै देवानामानुजा-

वर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निः (२) अवपत्तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद्बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादेवैनमग्रं पर्यणयद्यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रम् (३) परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै (४) ॥

(एव निरग्रमेतस्य चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अर्यम्णे । चरुम् । निरिति । वपेत् । सुवर्गकाम इति सुवर्ग—कामः । असौ । वै । आदित्यः । अर्यमा । अर्यमणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । गमयति । अर्यम्णे । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । दानकामा इति दान—कामाः । मे । प्रजा इति प्र—जाः । स्युः । इति । असौ । वै । आदित्यः । अर्यमा । यः । खलु । वै । ददाति । सः । अर्यमा । अर्यमणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव (१) । अस्मै । दानकामा इति दान—कामाः । प्रजा इति प्र—जाः । करोति । दानकामा इति दान—कामाः । अस्मै । प्रजा इति प्र—जाः । भवन्ति । अर्यम्णे । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । स्वस्ति । जनताम् । इयाम् । इति । असौ । वै । आदित्यः । अर्यमा । अर्यमणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । तत् । गमयति । यत्र । जिगमिषति । इन्द्रः । वै ।

देवानाम् । आनुजावर इत्यानु—जावरः । आसीत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधाव‍त् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । आनुषूकमित्यानु—सूकम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति (२) । अवपत् । तेन । एव । एनम् । अग्रम् । देवतानाम् । परीति । अनयत् । बुध्नवती इति बुध्न—वती । अग्रवती इत्यग्र—वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । अकरोत् । बुध्नाव‍त् । एव । एनम् । अग्रम् । परीति । अनयत् । यः । राजन्यः । आनुजावर इत्यानु—जावरः । स्यात् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । आनुषूकमित्यानु—सूकम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अग्रम् । समानानाम् । परीति । नयति । बुध्नवती इति बुध्न—वती । अग्रवती इत्यग्र—वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । बुध्नात् । एव । एनम् । अग्रम् (३) । परीति । नयति । आनुषूक इत्यानु—सूकः । भवति । एषा । हि । एतस्य । देवता । यः । आनुजावर इत्यानु—जावरः । समृद्‌-

ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । यः । ब्राह्मणः । आनुजावर इत्यनु—जावरः । स्यात् । तस्मै । एतम् । बार्हस्पत्यम् । आनुषूकमित्यानु—सूकम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अग्रम् । समानानाम् । परीति । नयति । बुध्नवती इति बुध्न—वती । अग्रवती इत्यग्र—वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । बुध्नात् । एव । एनम् । अग्रम् । परीति । नयति । आनुषूक इत्यानु—सूकः । भवति । एषा । हि । एतस्य । देवता । यः । आनुजावर इत्यानु—जावरः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं प्राप्तुमिच्छति ।
ब्रह्मवर्चसकामो यः क्लीबत्वाद्यो बिभेति च ॥ १ ॥
ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।
एतेषामिष्टयः प्रोक्तास्तत्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विधातव्याः ।

तत्र स्वर्गार्थिन इष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ सुवर्गं लोकं गमयति, इति ॥

प्रतिग्रहार्थिनस्तामेवेष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः खलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति, इति ।

लोके यः कोऽपि द्रव्यं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भासमानत्वादर्यमेत्युपचर्यते । तं प्रेरयितुं मुख्यायार्यम्णे चरुर्युक्तः ॥

सभां जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्गमयति यत्र जिगमिषति, इति ।

स्वस्ति निर्विघ्नेन, जनतां जनसमूहम् ॥

यः समानानां मध्ये श्रैष्ठ्यमलभमानस्तदीयानुजादवरो निकृष्टो वर्तते तस्य श्रैष्ठ्यप्राप्त्यर्थमिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निरवपत्तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद्बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादेवैनमग्रं पर्यणयत्, इति ।

अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्वद्वर्तमान आनुजावरः, अत्यन्तनिकृष्ट इत्यर्थः । व्रीहिस्तम्बेषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते

(स्वर्गकामादीष्टिविधिः)
पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा व्रीहयोऽनुषूकाः, तेभ्यो निष्पन्नमानुषूकम् । तेन हविषा प्रजापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रैष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययोर्ऋचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रेणेत्येते अन्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमवसानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारभ्य यावज्जीवं श्रैष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः ॥

अथ विधत्ते—

यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै, इति ।

य आनुषूक आनुजावर एतस्येयमानुषूकधान्यभागिन्येव देवता युक्ता, सदृशत्वात् । तस्मादानुषूकपुरोडाशः समृद्ध्यै संपद्यते ॥

आनुजावरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते—

यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परि णयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्ध्यै ॥, इति ॥

अत्र प्र यो जज्ञे, महान्मही, इति द्वे याज्यानुवाक्ये । स बुध्नादाष्ट जनुषाऽभ्यग्रमिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतेस्त्रयंस्त्रिꣳशद्दुहितर आसन्ताः सोमाय राज्ञेऽददात्तासाꣳ रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीदृतमंमीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत्ता अस्मै पुनरददात्तासाꣳ रोहिणीमेवोप (१) ऐत्तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत्ता अब्रुवन्वरं वृणामहै समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एतम् (२) आदित्यं चरुं निरवपन्तेनैवैनं पापात्स्रामादमुञ्चन्यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं पापात्स्रामान्मुञ्चन्त्यमावास्यायां निर्वपेदमुमेवैनमाप्यायमानमन्वा प्यायवति नवोनवो भवति जायमान इति पुरोनुवाक्या

भवत्यायुरेवास्मिन्तया दधाति यमादित्या अंशुमाप्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया प्याययति (३) ॥

(एवोपैतमस्मिन्त्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशत् । दुहितरः । आसन् । ताः । सोमाय । राज्ञे । अददात् । तासाम् । रोहिणीम् । उपेति । ऐत् । ताः । ईर्ष्यन्तीः । पुनः । अगच्छन् । ताः । अन्विति । ऐत् । ताः । पुनः । अयाचत । ताः । अस्मै । न । पुनः । अददात् । सः । अब्रवीत् । ऋतम् । अमीष्व । यथा । समावच्छ इति समाव—शः । उपैष्यामीत्युप—एष्यामि । अथ । ते । पुनः । दास्यामि । इति । सः । ऋतम् । आमीत् । ताः । अस्मै । पुनः । अददात् । तासाम् । रोहिणीम् । एव । उपेति (१) । ऐत् । तम् । यक्ष्मः । आर्छत् । राजानम् । यक्ष्मः । आरत् । इति । तत् ।

राजयक्ष्मस्येति राज—यक्ष्मस्य । जन्म । यत् । पापीयान् । अभवत् । तत् । पापयक्ष्मस्येति पाप—यक्ष्मस्य । यत् । जायाभ्यः । अविन्दत् । तत् । जायेन्यस्य । यः । एवम् । एतेषाम् । यक्ष्माणाम् । जन्म । वेद । न । एनम् । एते । यक्ष्माः । विन्दन्ति । सः । एताः । एव । नमस्यन् । उपेति । अधावत् । ताः । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहै । समावच्छ इति समावत्—शः । एव । नः । उपेति । अयः । इति । तस्मै । एतम् (२)। आदित्यम् । चरुम् । निरिति। अवपन् । तेन । एव । एनम् । पापात् । स्रामात् । अमुञ्चन् । यः । पापयक्ष्मगृहीत इति पापयक्ष्म—गृहीतः । स्यात् । तस्मै । एतम् । आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । आदित्यान् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । एनम् । पापात् । स्रामात् । मुञ्चन्ति । अमा-वास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । निरिति । वपेत् । अमुम् । एव । एनम् । आप्यायमानमित्या—प्यायमानम् । अनु । एति । प्याययति । नवोनव इति नवः—नवः । भवति । जायमानः । इति । पुरोनु-वाक्येति पुरः—अनुवाक्या । भवति । आयुः ।

(राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

एव । अस्मिन् । तया । दधाति । यम् । आदित्याः । अंशुम् । आप्याययन्तीत्या—प्याययन्ति । इति । याज्या । एति । एव । एनम् । एतया । प्याययति । (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

स्वर्गकामो दानकामः सभां गन्तुं य इच्छति ।
राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्यातामानुजावरौ ॥
तुर्येऽनुवाक एतेषामाम्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर आसन्ताः सोमाय राज्ञेऽददात्तासाꣳ रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत्ता अस्मै पुनरददात्तासाꣳ रोहिणीमेवोपैत्तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत्ता

---

१ क. घ. ङ. तृतीयेऽनुवाक । ख. च. चतुर्थानुवाक ।

अब्रुवन्वरं वृणामहै समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एतमादित्यं चरुं निरवपन्तेनैवैनं पापात्स्रामादमुञ्चन् , इति ।

" अम्बा दुला नितत्निरभ्रयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणीका " इत्येवमाम्नाताः सप्त कृत्तिकाः । अवशिष्टा अश्विन्यादयः षड्विंशतिता(स्ता)रकाः । ता एतास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं सुखमसहमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचितवान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता उपैष्यामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्रोहिणीमेवोपैत् । ततः स यक्ष्मव्याधि[1]गृहीतोऽभूत् । ततो राजानं यक्ष्मः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्मनाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् । यस्मादयं सोमः पापीयांस्तस्मादेतत्प्राप्त्या पापयक्ष्मस्य जन्म संपन्नम् । यस्माज्जायाभ्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलभत तस्माज्जायेन्यनामकस्य व्याधेर्जन्म संपन्नम् । त एते [2]त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः । तज्जन्मवेदिनो व्याधेरलाभः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृताः सेविताश्चैताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं वृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं तस्मात्पापात्स्रामात्प्रबलाद्रोगादमोचयन् ॥

इदानीं विधत्ते—

यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं पापात्स्रामान्मुञ्चन्ति, इति ।

आदित्यानित्यर्थवादे श्रवणादस्य चरोरदितिर्देवता न भवति ॥

पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते—

अमावास्यायां निर्वपेदमुमेवैनमाप्यायमानमन्वा प्याययति , इति ।

अमावास्यायामतीतायां शुक्लप्रतिपदमारभ्य सोमस्य कलावृद्ध्याऽऽप्यायनं भवति ॥

---

१ ख. °धिग्रस्तो बभूव । त° । २ ख. घ. ङ. च. त्रयः क्षयन्या° ।

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्यमाने ऋचौ विधत्ते—

नवोनवो भवति जायमान इति पुरो-
नुवाक्यया भवत्यायुरेवास्मिन्तया दधा-
ति यमादित्या अꣳशुमाप्याययन्तीति
याज्ययैवैनमेतया प्याययति ॥, इति ॥

ते एते ऋचौ तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रथमायामृच्यन्ते दीर्घमायुस्तिरतीत्युक्तत्वात्तत्पाठेनाऽऽयुष्प्राप्तिः । अमावास्यायामादित्ये प्रविष्टानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवोत्कर्ष इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचराववैयधिकरण्यम् । द्वितीयस्यामृच्याप्याययन्तीति श्रवणात्तयर्चा यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽब्रवी-
द्यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यातै तन्ममासदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रꣳ राजानमिन्द्रम-
धिराजमिन्द्रꣳ स्वराजानं ततो वै स इमाँल्लो-
काꣳस्त्रेधाऽदुहत्तत्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यं कामये-
तान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
दिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) एकादशक-
पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वरा-

डिमानेव लोकान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवेमाँल्लोकान्प्रत्तान्काममन्नाद्यं दुह उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः समृद्ध्यै सर्वेषामभिगमयन्नवं द्यत्यच्छम्बट्कारं व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय (२) ॥

(पुरोडाशं त्रयः षड्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । देवेभ्यः । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । व्यादिशदिति वि—आदिशत् । सः । अब्रवीत् । यत् । इमान् । लोकान् । अभीति । अतिरिच्याता इत्यति—रिच्याते । तत् । मम । असत् । इति । तत् । इमान् । लोकान् । अभि । अतीति । अरिच्यत । इन्द्रम् । राजानम् । इन्द्रम् ।

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

अधिराजमित्यधि—राजम् । इन्द्रम् । स्वराजानमिति स्व—राजानम् । ततः । वै । सः । इमान् । लोकान् । त्रेधा । अदुहत् । तत् । त्रिधातोरिति त्रि—धातोः । त्रिधातुत्वमिति त्रिधातु—त्वम् । यम् । कामयेत । अन्नाद इत्यन्न—अदः । स्यात् । इति । तस्मै । एतम् । त्रिधातुमिति त्रि—धातुम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय । राज्ञे । पुरोडाशम् (१) । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । इन्द्राय । अधिराजायेत्यधि—राजाय । इन्द्राय । स्वराज्ञ इति स्व—राज्ञे । अयम् । वै । इन्द्रः । राजा । अयम् । इन्द्रः । अधिराज इत्यधि—राजः । असौ । इन्द्रः । स्वराडिति स्व—राट् । इमान् । एव । लोकान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न—अदः । एव । भवति । यथा । वत्सेन । प्रत्ताम् । गाम् । दुहे । एवम् । एव । इमान् । लोकान् । प्रत्तान् । कामम् । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । दुहे । उत्तानेष्वित्युत्—तानेषु । कपालेषु । अधीति । श्रयति । अयातयामत्वायेत्ययातयाम—त्वाय । त्रयः । पुरोडाशाः । भवन्ति । त्रयः । इमे ।

लोकाः । एषाम् । लोकानाम् । आप्त्यै । उत्तरउत्तर इत्युत्तरः—उत्तरः । ज्यायान् । भवति । एवम् । इव । हि । इमे । लोकाः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । सर्वेषाम् । अभिगमयन्नित्यभि—गमयन् । अवेति । द्यति । अछंम्बट्कारमित्यछंम्बट्—कारम् । व्यत्यासमिति वि—अत्यासम् । अन्विति । आह । अनिर्दाहायेत्यनिः—दाहाय (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इष्टिर्यक्ष्मगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ॥
षष्ठे त्वन्नादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत्सोऽब्रवीद्यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यातै तन्ममासदिति तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रꣳ राजानमिन्द्रमधिराजमिन्द्रꣳ स्वराजानं ततो वै स इमाँल्लोकाꣳस्त्रेधाऽदुहत्तत्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वम्, इति ।

प्रजापतिरत्तुं योग्यमन्नं देवेभ्यो विभज्य तवेदं तवेदमित्यादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमब्रवीद्यदन्नमिमाँल्लोकानभिव्याप्यातिरिक्तं भवति तन्ममास्त्विति । तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमाँल्लोकानभिव्याप्यातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते—इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवैमे लोका इन्द्रराजा-

---

१ क. घ. ङ. च. 'णमि' ।

(अन्नादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

दीनां पृथिव्यादिलोकत्रयपालकत्वात्। एवमुक्त्वा स प्रजापतिरिन्द्रराजादीँल्लोकांस्त्रेधाऽदुहत्। तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः। तदिदं सारं प्रजापतिः स्वप्रियत्वेन स्वीकृतवाँल्लोकातिरिक्तमन्नम्। यस्मात्त्रेधा दोहनमकरोत्तस्मात्त्रिधातुनाम्नो यागस्य त्रिधातुत्वं संपन्नम्। लोकेभ्यो दुग्धास्त्रयो धातवो भागा यस्मिन्यागे स यागस्त्रिधातुः॥

अथ विधत्ते—

यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाविन्द्रः स्वराडिमानेव लोकान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवेमाँल्लोकान्प्रत्तान्काममन्नाद्यं दुहे, इति।

यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतायं यजमानोऽन्नादः स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः। अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा। अयमन्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः। असौ स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट्। इमानेव लोकाँल्लोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्वेन भागधेयेन सेवते। यथा लोके वत्सेन वत्सचोषणेन प्रत्तां प्रस्नवनं प्रापितां गां जनो दोग्धि, एवमेवेमाँल्लोकान्प्रत्तान्देवैरभिवर्धितान्प्राप्य स्वाभीष्टमन्नाद्यं लभते॥

अत्र यदुक्तं सूत्रकारेण—"अथैनं त्रिधातुमेकादशसूत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रथमं पुरोडाशमधिश्रित्य परितपनान्तं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं ज्यायांसमधिश्रित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ज्यायांसमधिश्रयति प्रचरणकाले दक्षिणार्धात्प्रथमां देवतां यजेन्मध्याद्द्वितीयामुत्तरार्धात्तृतीयां सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति" इत्युक्तम् (ति)। "प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रेति तिस्र ऋचो व्यत्यासमन्वाह प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूच्योत्तमया यजेदुत्तमामनूच्य प्रथमया यजेदेवं सर्वा याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति" इति [च]।

तत्राधिश्रयणं विधत्ते—

उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय, इति।

प्रकृतावधोमुखानां कपालानामुपरि पुरोडाशावधिश्रयति। अत्रापि तथात्वे यातयामत्वं गतसारत्वं[1], तत्परिहारायोत्तानत्वम् ॥

पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे
लोका एषां लोकानामाप्त्यै, इति ॥

ज्यायस्त्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव
हीमे लोकाः समृद्ध्यै, इति।

भूलोकादन्तरिक्षं ज्यायस्तस्मादपि स्वर्गो ज्यायान् ॥

ऊर्ध्वाधोभावेन स्थितानां[2] सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिलक्ष्य यथा युगपदेव हस्तप्राप्तिर्भवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यच्छम्बट्कारम्, इति।

छम्बट्कारो वैयर्थ्यम्। एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैयर्थ्यं न भवति तथेत्यर्थः ॥

याज्यानुवाक्यासु विपर्यासं विधत्ते—

व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय ॥, इति[3] ॥

अविनाशायेत्यर्थः। व्यत्यासाभावे ह्यृचां त्रित्वाद्धवींषि विनश्येरन्नेकैकस्य हविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात्। सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन षडृचः संपद्यन्त इति नास्ति हविर्नाशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः।)

दे॒वा॒सु॒राः संयत्ता आस॒न्तान्दे॒वानसु॑रा अज-
य॒न्ते दे॒वाः परा॑जिग्या॒ना असु॑रा॒णां वैश्य॒मु-

---

१ ख. 'त्वं स्यात्, त'। २ ख. च. स्थापितानां। ३ ख. 'ति। हविरवि'।

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

पाऽऽयन्तेभ्यं इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत्तदिन्द्रोऽ-
चायत्तदन्वपाक्रामत्तदंवरुधं नाशंक्नोत्तदंस्माद-
भ्यर्धोऽचरत्स प्रजापंतिमुपाधावत्तमेतया सर्व-
पृष्ठयाऽयाजयत्तयैवास्मिंन्निन्द्रियं वीर्यमदधाद्य
इंन्द्रियकांमः (१) वीर्यकामः स्यात्तमेतया
सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेनं भाग-
धेयेनोपं धावति ता एवास्मिंन्निन्द्रियं वीर्यं
दधति यदिन्द्रांय राथंतराय निर्वपंति यदे-
वाग्नेस्तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्रांय बार्हताय
यदेवेन्द्रंस्य तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्रांय वैरू-
पाय यदेव संवितुस्तेजस्तत (२) एवावं
रुन्धे यदिन्द्रांय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदे-
वावं रुन्धे यदिन्द्रांय शाक्कराय यदेव मरुतां
तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्रांय रैवताय यदेव
बृहस्पतेस्तेजस्तदेवावं रुन्ध एतावंन्ति वै तेजा-
ꣳसि तान्येवावं रुन्ध उत्तानेषु कपालेष्वधिं
श्रयत्ययांतयामत्वाय द्वादंशकपालः पुरोडाशः
(३) भवति वैश्वदेवत्वायं समन्तं पर्यंवद्यति
समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यत्या-
समन्वाहानिर्दाहायाश्वं ऋषभो वृष्णिर्बस्तः सा

दक्षिणा वृषत्वायैतयैव यजेताभिशस्यमान एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्तत्पुरोडाशोऽष्टात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः । संयत्ता इति सं—यत्ताः । आसन् । तान् । देवान् । असुराः । अजयन् । ते । देवाः । पराजिग्याना इति परा—जिग्यानाः । असुराणाम् । वैश्यम् । उपेति । आयन् । तेभ्यः । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अपेति । अक्रामत् । तत् । इन्द्रः । अचायत् । तत् । अनु । अपेति । अक्रामत् । तत् । अवरुधमित्यव—रुधम् । न । अशक्नोत् । तत् । अस्मात् । अभ्यर्ध इत्यभि—अर्धः । अचरत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तम् । एतया । सर्वपृष्ठयेति सर्व—पृष्ठया । अयाजयत् । तया । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अदधात् । यः । इन्द्रियकाम इतीन्द्रिय—कामः (१) । वीर्यकाम इति वीर्य—

कामः । स्यात् । तम् । एतयां । सर्वपृष्ठयेति सर्व—पृष्ठया । याजयेत् । एताः । एव । देवताः । स्वेनं । भागधेयेनेतिं भाग—धेयेन । उपेतिं । धावति । ताः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । दधति । यत् । इन्द्राय । राथंतरायेति राथं—तराय । निर्वपतीतिं निः—वपति । यत् । एव । अग्नेः । तेजः । तत् । एव । अवेतिं । रुन्धे । यत् । इन्द्राय । बार्हताय । यत् । एव । इन्द्रस्य । तेजः । तत् । एव । अवेतिं । रुन्धे । यत् । इन्द्राय । वैरूपाय । यत् । एव । सवितुः । तेजः । तत् (२) । एव । अवेतिं । रुन्धे । यत् । इन्द्राय । वैराजाय । यत् । एव । धातुः । तेजः । तत् । एव । अवेतिं । रुन्धे । यत् । इन्द्राय । शाक्वराय । यत् । एव । मरुताम् । तेजः । तत् । एव । अवेतिं । रुन्धे । यत् । इन्द्राय । रैवताय । यत् । एव । बृहस्पतेः । तेजः । तत् । एव । अवेतिं । रुन्धे । एतावन्ति । वै । तेजांᳫसि । तानि । एव । अवेतिं । रुन्धे । उत्तानेष्वित्युत्—तानेषु । कपालेषु । अधीतिं । श्रयति । अयातयामत्वायेत्ययातयाम—त्वाय । द्वादंशकपाल इति द्वादंश—कपालः । पुरोडाशः (३) । भवति । वैश्वदेवत्वायेतिं

वैश्वदेव—त्वाय॑ । समन्तमिति॑ सम्—अन्तम् । पर्य॑वंद्यतीति॑ परि—अवंद्यति । समन्तमिति॑ सम्—अन्तम् । एव । इन्द्रियम् । वी॒र्य॑म् । यज॑माने । द॒धा॒ति । व्यत्यासमिति॑ वि—अत्यासम् । अन्विति॑ । आह । अनिर्दाहायेत्यनिः—दाहाय । अश्वः । ऋ॒ष॒भः । वृष्णिः । ब॒स्तः । सा । दक्षिणा । वृ॒ष॒त्वायेति॑ वृष—त्वाय॑ । ए॒तया॑ । ए॒व । य॒जे॒त । अ॒भि॒श॒स्यमान इत्य॒भि—श॒स्यमानः । ए॒ताः । च॒ । इत् । वै । अस्य । दे॒वताः॑ । अन्नम् । अ॒दन्ति॑ । अ॒दन्ति॑ । उ॒ । ए॒व । अ॒स्य । म॒नु॒ष्या॑ः (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽन्नादनकामस्य त्रिधातुर्याग ईरितः ॥

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुराः संयत्ता आसन्तान्देवानसुरा अजयन्ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपाऽऽयन्तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत्तदिन्द्रोऽचायत्तदन्वपाक्रामत्तदवरुधं नाशक्नोत्तदस्मादभ्यर्धोऽचरत्स प्रजापतिमुपाधावत्तमेतया सर्वपृष्ठयाऽयाजयत्तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधात् , इति ।

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां संबन्धि वैश्यं प्राप्ताः, विशो भावो वैश्यम्, असुरसेवकप्रजारूपत्वमित्यर्थः। तदानीं तेषां यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽपाक्रामत्। इन्द्रस्तद्विदित्वा तत्सामर्थ्यद्वयमनु स्वयमप्यवरोद्धुमपाक्रामत्। गत्वा च तदवरोद्धुं नाशक्नोत्। तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यद्वयादभिप्राप्तार्धः सन्नचरत्। तत इतरार्धप्राप्त्यर्थं प्रजापतिमुपसेव्य सर्वपृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्तवान्। रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामसाध्यानि सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक्त इन्द्रोऽत्र देवता। तस्मादियमिष्टिः सर्वपृष्ठा। नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोक्तव्यः, किं तु स्तोत्राभिज्ञत्वं देवताया विशेषणम्॥

इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया
सर्वपृष्ठया याजयेदेता एव देवताः स्वेन
भागधेयेनोप धावति ता एवास्मि-
न्निन्द्रियं वीर्यं दधति, इति।

राथंतरादिगुणविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव देवता इत्युच्यन्ते॥

तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

यदिन्द्राय राथंतराय निर्वपति यदेवाग्नेस्ते-
जस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय बार्हताय यदेवे-
न्द्रस्य तेजस्तदेवाव रुन्धे यदिन्द्राय वैरू-
पाय यदेव सवितुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे यदि-
न्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवाव रुन्धे
यदिन्द्राय शाक्वराय यदेव मरुतां तेजस्त-
देवाव रुन्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव
बृहस्पतेस्तेजस्तदेवाव रुन्ध एतावन्ति
वै तेजाꣳसि तान्येवाव रुन्धे, इति।

पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः। एवं बार्हतादिषु

---

१ ख. °मवरुधमव°।

योज्यम् । अग्नीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्राथंतरत्वादिविशेषणैस्तदीयतेजःप्राप्तिर्भवति ॥

पूर्वोक्तत्रिधाताविव विशेषं विधत्ते—

उत्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय, इति ॥

अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशषट्कप्राप्तेस्तदपवादायैकत्वं विधत्ते—

द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय, इति ।

अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादिविधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विश्वेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि यथोक्तगुणविशिष्टानां विश्वेषामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरायेति यथासमाम्नातं द्वादशसूत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयति प्रचरणकाले पूर्वार्धात्प्रथमां देवतां यजत्येवमितराः प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवद्यति " इत्युक्तम्(ति) । " अभि त्वा शूर नोनुम इति षड्ऋचो व्यत्यासमन्वाहेति(ह) कदा चन स्तरीरसीति चतुर्थं दधाति " इति च । तत्र पूर्वार्धादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते—

समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं
वीर्यं यजमाने दधाति , इति ।

चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्यमानानामभि त्वा शूर नोनुम इत्यादीनां पञ्चानामृचां चतुर्थीत्वेन[2] प्रक्षेप्यमाणायाः[3] कदा चन स्तरीरसीत्यस्याश्च पूर्वोक्तत्रिधातुन्यायेनैकैकस्याः पुरोनुवाक्यात्वं याज्यात्वं च विधत्ते—

व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय , इति ॥

चोदकप्राप्तामन्वाहार्यदक्षिणां बाधितुं विधत्ते—

अश्व ऋषभो वृष्णिर्बस्तः सा
दक्षिणा वृषत्वाय, इति ।

अविर्जातौ[4] पुमान्वृष्णिः । अजजातौ[5] पुमान्बस्तः । वृषत्वाय पुंस्त्वाधिक्याय ॥

---

१ क. घ, ङ. च. °त्वाद्रथं° । २ ख. च. °तुर्थत्वे° । ३ ख. प्रक्षिप्य° । ४ ख. °जातः पु° ।
५ ख. जातः पु° ।

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवेष्टिं विधत्ते—

एतयैव यजेताभिशस्यमान एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः॥, इति॥

एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्यान्नं पुरोडाशरूपं यद्यदन्ति तदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्तीत्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्टाचारेण निर्णय आम्नातः—" यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः " इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्तदा देवतानामाचारो नियामक इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यादन्त्येवेत्यवस्थापितम् ॥

अथ मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ।
पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥
भिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।
शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥ "

[य] इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—" इन्द्राय राथंतरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाक्करायेन्द्राय रैवताय " इति । तत्र स्वरूपेणैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथंतरादिसाम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते । तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—" द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय " इति । तस्मिन्पुरोडाश उक्तदेवताभ्यः पृथक्प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—" समन्तं पर्यवद्यति " इति । तत्र देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात्स्विष्टकृदिडादि शेषकार्यं षट्कृत्वः पृथक्कर्तव्यमिति चेन्मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासंभवात् । तस्मात्सकृदेव कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

---

१ ख. यथा। २ ख. 'स्तथा दे'। ३ ख. च. 'दन्त्युवेवे'। ४ क. घ. ङ. च. प्रधान'।

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

रजनो वै कौणेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात्तस्मा एतामिष्टिं निरवपदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालꣳ सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तयैवास्मिञ्चक्षुरदधाद्यश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालꣳ सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति यत्सौर्यो नासिका तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ भवतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समानꣳ हि चक्षुः समृद्ध्या उदु त्यं जातवेदसꣳ सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरेवास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

(वि ह्यष्टाविंशतिश्च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः।)

रजनः। वै। कौणेयः। क्रतुजितमिति क्रतु—जितम्। जानकिम्। चक्षुर्वन्यमिति चक्षुः—वन्यम्। अयात्। तस्मै। एताम्। इष्टिम्। निरिति। अव। पत्। अग्नये। भ्राजस्वते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। सौर्यम्। चरुम्। अग्नये। भ्राजस्वते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। तया। एव। अस्मिन्। चक्षुः। अदधात्। यः। चक्षुष्काम इति चक्षुः—कामः। स्यात्। तस्मै। एताम्। इष्टिम्। निरिति। वपेत्। अग्नये। भ्राजस्वते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। सौर्यम्। चरुम्। अग्नये। भ्राजस्वते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम्। अग्नेः। वै। चक्षुषा। मनुष्याः। वीति (१)। पश्यन्ति। सूर्यस्य। देवाः। अग्निम्। च। एव। सूर्यम्। च। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। तौ। एव। अस्मिन्। चक्षुः। धत्तः। चक्षुष्मान्। एव। भव-

ति । यत् । आग्नेयौ । भवतः । चक्षुषी इति । एव । अस्मिन् । तत् । प्रतीति । दधाति । यत् । सौर्यः । नासिकाम् । तेन । अभितः । सौर्यम् । आग्नेयौ । भवतः । तस्मात् । अभितः । नासिकाम् । चक्षुषी इति । तस्मात् । नासिकया । चक्षुषी इति । विधृते इति वि—धृते । समानी इति । याज्यानुवाक्ये इति याज्या—अनुवाक्ये । भवतः । समानम् । हि । चक्षुः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । उदिति । उ । त्यम् । जातवेदसमिति जात—वेदसम् । सप्त । त्वा । हरितः । रथे । चित्रम् । देवानाम् । उदिति । अगात् । अनीकम् । इति । पिण्डान् । प्रेति । यच्छति । चक्षुः । एव । अस्मै । प्रेति । यच्छति । यत् । एव । तस्य । तत् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे सर्वपृष्ठोक्ता वीर्यकामाभिशस्तयोः ॥

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

रजनो वै कौणेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात्तस्मा एतामिष्टिं निरवपदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालꣳ सौर्य

(चक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाक-
पालं तयैवास्मिञ्चक्षुरदधात् , इति।

रजननामकः कश्चित्पुरुषः क्रतुजिन्नामकं पुरुषमयात्प्राप्नोत् । रजनः कुणेरपत्यं, ऋतुजिज्जनकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्यश्चक्षुषो दृष्टेर्वननं संभजनं तदर्हतीति चक्षुर्वन्यः, रोगोपहतां दृष्टिं समाधातुं शक्त इत्यर्थः। अतो दृष्टिपाटवाय क्रतुजितं प्राप्य त्रिहविष्कयेष्ट्या तत्पाटवं प्राप्तवान् ॥

विधत्ते—

यश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालꣳ सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति , इति।

भ्राजस्वते दीप्त्याधिक्ययुक्ताय । उन्मेषनिमेषसद्भावान्मनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च कदाचिज्ज्वलति कदाचिदुपशाम्यति[1] । तस्मादनित्यत्वसाम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरग्नेश्च संबन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वात्सूर्यप्रकाशवन्नित्या तदीया दृष्टिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः ॥

आग्नेयद्वयमध्यवर्ति सौर्यं चक्षुर्द्वयमध्यवर्तिनासिकासाम्येन प्रशंसति—

यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ भवतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते,इति।

तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्यजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । तेन सौर्येण नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधृते परस्परामिश्रणाभावाय विविधत्वेन स्थापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इति पुरोनुवाक्या, वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरिति याज्या ॥

---

१ क. ख. घ. ङ. च. 'म्यतीति ।

चरमस्य मन्त्रान्तरशङ्कां वारयितुं विधत्ते—

समानी याज्यानुवाक्ये भवतः समा-
नꣳ हि चक्षुः समृद्ध्यै , इति।

समानी एकविधे ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चतुर्धाकरणकाले सौर्यात्त्रीन्पिण्डानुद्धृत्योदु त्यं जातवेदसꣳ सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान्यजमानाय प्रयच्छति तान्यजमानः प्राश्नाति ” इति, तत्र त्रिभिर्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु त्यं जातवेदसꣳ सप्त त्वा हरितो
रथे चित्रं देवानामुदगादनीकमिति
पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरेवास्मै प्र
यच्छति यदेव तस्य तत् ॥, इति ॥

उदु त्यं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्यातम्। सप्त त्वा हरित इत्येषा तूपरितनस्य प्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते। तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव चक्षुः पाटवोपेतमासीत्तत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ संजातेषु भूयासं धीर-
श्चेत्ता वसुविद्ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ संजातेषु भूया-
समुग्रश्चेत्ता वसुविद्ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ संजातेषु
भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविदामनमस्यामनस्य
देवा ये संजाताः कुमाराः समनसस्तानहं

कामये हृदा ते मां कामयन्ताꣳ हृदा तान्म
आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
कामये हृदा ता मां कामयन्ताꣳ हृदा ता म
आमनसः कृधि स्वाहा वैश्वदेवीꣳ सांग्रहणीं
निर्वपेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वा-
नेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन
एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ध्रुवोऽसि
ध्रुवोऽहꣳ संजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
दधात्याशिषमेवैतामा शास्तेऽथो एतदेव
सर्वꣳ सजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते
परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै संजाता
ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव
रुन्धे त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽमनमसि सजातानाꣳ रुन्धे पञ्च च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । धीरः । चेत्ता । वसुविदिति वसु—वित् । ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । उग्रः । चेत्ता । वसुविदिति वसु—वित् । ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । अभिभूरित्यभि—भूः । चेत्ता । वसुविदिति वसु—वित् । आमनमित्या—मनम् । असि । आमनस्येत्या—मनस्य । देवाः । ये । सजाता इति स—जाताः । कुमाराः । समनस इति स—मनसः । तान् । अहम् । कामये । हृदा । ते । माम् । कामयन्ताम् । हृदा । तान् । मे । आमनस इत्या—मनसः । कृधि । स्वाहा । आमनमित्या—मनम् । असि (१) । आमनस्येत्या—मनस्य । देवाः । याः । स्त्रियः । समनस इति स—मनसः । ताः । अहम् । कामये । हृदा । ताः । माम् । कामयन्ताम् । हृदा । ताः । मे । आमनस इत्या—मनसः । कृधि । स्वाहा । वैश्वदेवीमिति वैश्व—देवीम् । सांग्रहणीमिति सां—ग्रहणीम् । निरिति ।

वपेत् । ग्रामकाम इति ग्राम—कामः । वैश्वदेवा इति वैश्व—देवाः । वै । सजाता इति स—जाताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति स—जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । सांग्रहणीति सां—ग्रहणी । भवति । मनोग्रहणमिति मनः—ग्रहणम् । वै । संग्रहणमिति सं—ग्रहणम् । मनः । एव । सजातानामिति स—जातानाम् (२) । गृह्णाति । ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स—जातेषु । भूयासम् । इति । परिधीनिति परि—धीन् । परीति । दधाति । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । अथो इति । एतत् । एव । सर्वम् । सजातेष्विति स—जातेषु । अधीति । भवति । यस्य । एवम् । विदुषः । एते । परिधय इति परि—धयः । परिधीयन्त इति परि—धीयन्ते । आमनमित्या—मनम् । असि । आमनस्येत्या—मनस्य । देवाः । इति । तिस्रः । आहुतीरित्या—हुतीः । जुहोति । एतावन्तः । वै । सजाता इति स—जाताः । ये । महान्तः । ये । क्षुल्लकाः । याः । स्त्रियः । तान् ।

एव । अवेति । रुन्धे । ते । एनम् । अवरुद्धा इत्यव-रुद्धाः । उपेति । तिष्ठन्ते (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ॥

अथ नवमे सांग्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्राप्तान्गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरित्यादिकान्परिधिमन्त्रानपवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुविद्ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुविद्ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुवित् , इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽसि त्वदीयस्थापनेनाहमपि ज्ञातिषु मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानभिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां प्रतिवादित्वराहित्यायांऽऽज्ञाधारित्वमुग्रत्वम् । आज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्कर्तृत्वमभिभूत्वम् ॥

परिधिमन्त्रानाम्नायोपहोममन्त्रान्पठति—

आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाताः कुमाराः समनसस्तानहं कामये हृदा ते मां कामयन्ताꣳ हृदा तान्म आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमस्यामनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मां कामयन्ताꣳ हृदा ता म आमनसः कृधि स्वाहा , इति ।

---

१ क. घ. ङ. 'याधरत्व' । २ ख. 'रस्कर्तृत्वम' ।

अत्र सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुषङ्गेण मन्त्रद्वयं द्रष्टव्यम्। सजातानाकामयितुं मनुत इत्यामनम्। हे हूयमानाज्य त्वं तादृशमसि। अत आमनस्य सजातानाकामयितुं मन्वानस्य यजमानस्य ये सजाता ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्सजातानहं हृदा चित्तेन कामये। ते च मां हृदा कामयन्ताम्। तान्सजातान्मे मदर्थमामनसो मामाकामयितुं मन्वानान्कुरु। इदमाज्यं स्वाहुतम्। एवं कुमारमन्त्रस्त्रीमन्त्रौ व्याख्येयौ॥

इदानीमिष्टिं विधत्ते—

वैश्वदेवीꣳ सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति, इति।

मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक्स्वीकारः संग्रहणम्। तद्यस्यामिष्टावस्ति सा सांग्रहणी॥

तदेतदभिप्रेत्येष्टिविशेषणं प्रशंसति—

सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन एव सजातानां गृह्णाति, इति।

ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ग्रहणं मनोग्रहणं, तदेव सम्यग्ग्रहणमित्युच्यते। ततः सांग्रहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति॥

आदावाम्नातान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि दधात्याशिषमेवैतामा शास्तेऽथो एतदेव सर्वꣳ सजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते परिधयः परिधीयन्ते, इति।

त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाशासनं गम्यते। किं चैवं विदुषस्तैर्मन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमधिकं संपद्यते॥

मन्त्रान्तराणि विनियुङ्क्ते—

आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहु-

१ क. घ. ङ. च. °कारयि°। २ ख. घ. हे आमन हू°। ३ क. घ. ङ. च. °कारयि°।
१ च. °सो मत्कार्यार्थं कारयि°।

तीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव रुन्धे त एनमवरुद्धा उप तिष्ठन्ते ॥, इति ॥

अत्र सजाता [१]इत्यन्ते मन्त्रभागे समनस इत्याद्युक्तभागोऽनुषञ्जनीयः। कुमारा इत्यादिके मन्त्रभाग आमनमसीत्यादिमन्त्रे[२]पूर्वभागोऽनुषञ्जनीयः। तथा सति त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते। स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वग्रामे च ये महान्तः पुरुषाः प्रौढा ये च क्षुल्लका बाला याश्च पत्नीभगिनीमात्रादयः स्त्रिय एतावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेष्ट्या स्वाधीनान्करोति। ते च जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"सांग्रहण्यां तु परिधीन्परिधत्ते ध्रुवस्त्रयात्।
आमनेति त्रिभिस्तत्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥
मन्त्रभेदः सजातेति कुमारेति पदद्वयात्" ॥ १ ॥

अत्र मीमांसा।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"आमनाहुतिभिर्बाध्या अनूयाजा न वाऽग्रिमः।
त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः" इति ॥

सांग्रहणीष्टौ श्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति" इति। एताभिस्तिसृभिराहुतिभिः प्राकृतास्त्रयोऽनूयाजा बाध्याः। कुतः, त्रित्वलिङ्गात्। पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपशुभावेन मा भूद्बाध्यत्वम्। इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्ताम्। यद्वा तदनुवादेन मन्त्रगुणविधानात्प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः। किं त्रित्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते, आहोस्वित्त्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः। आद्ये त्रित्व[३]मग्न्यादिष्वपि सत्त्वेन नानूयाजलिङ्गम्। द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत। तस्मात्कर्मान्तरविधानान्न बाधः, किं तु समुच्चयः। तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गम्। तथाचाऽऽम्नायते—"यत्प्रयाजानूयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति

१ क. घ. ङ. च. इत्यादिके। २ क. घ. ङ. 'न्त्रभा'। ३ ख. 'त्वस्य गार्हपत्यादि'।

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

मध्यत एव सजातानात्मन्धत्ते" इति। तस्मादामनहोमानामनूयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।

यन्नवमैत्तन्नवंनीतमभवद्यदसंर्पत्तत्सर्पिरंभवद्यदध्रियंत तद्घृतमंभवदश्विनोः प्राणोंऽसि तस्यं ते दत्तां ययोंः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य प्राणोंऽसि तस्यं ते ददातु यस्यं प्राणोऽसि स्वाहां मित्रावरुंणयोः प्राणोंऽसि तस्यं ते दत्तां ययोंः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेंषां देवानां प्राणोंऽसि (१) तस्यं ते ददतु येषां प्राणोऽसि स्वाहां घृतस्य धारांममृतस्य पन्थामिन्द्रेंण दत्तां प्रयंतां मरुद्भिः। तत्त्वा विष्णुः पर्यंपश्यत्तत्त्वेडा गव्यैरंयत्। पावमानेनं त्वा स्तोमेंन गायत्रस्यं वर्तन्योपांशोर्वीर्येण देवस्त्वां सवितोत्सृंजतु जीवातंवे जीवनस्यायै बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेंन त्रिष्टुभों वर्तन्या शुक्रस्यं वीर्येण देवस्त्वां सवितोत् (२) सृजतु जीवातंवे जीवनस्यायां अग्नेस्त्वा मात्रंया जगं-

त्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायां इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि प्रियꣳ रेतो वरुण सोम राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत् । अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेन पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि (३) ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सोम आयुष्मान्पञ्चविꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

यत् । नवम् । ऐत् । तत् । नवनीतमिति नव—नीतम् । अभवत् । यत् । असर्पत् । तत् । सर्पिः । अभवत् । यत् । अध्रियत । तत् । घृतम् । अभवत् । अश्विनोः । प्राण इति प्र—अनः । असि ।

तस्यं। ते। दत्ताम्। ययोः। प्राण इति प्र—अनः। असि। स्वाहा। इन्द्रस्य। प्राण इति प्र—अनः। असि। तस्यं। ते। ददातु। यस्यं। प्राण इति प्र—अनः। असि। स्वाहा। मित्रावरुणयोरिति मित्रा—वरुणयोः। प्राण इति प्र—अनः। असि। तस्यं। ते। दत्ताम्। ययोः। प्राण इति प्र—अनः। असि। स्वाहा। विश्वेषाम्। देवानाम्। प्राण इति प्र—अनः। असि (१)। तस्यं। ते। ददतु। येषाम्। प्राण इति प्र—अनः। असि। स्वाहा। घृतस्यं। धाराम्। अमृतस्य। पन्थाम्। इन्द्रेण। दत्ताम्। प्रयंतामिति प्र—यताम्। मरुद्भिरिति मरुत्—भिः। तत्। त्वा। विष्णुः। परीति। अपश्यत्। तत्। त्वा। इडा। गवि। ऐरयत्। पावमानेन। त्वा। स्तोमेन। गायत्रस्यं। वर्तन्या। उपांशोरित्युप—अंशोः। वीर्येण। देवः। त्वा। सविता। उदिति। सृजतु। जीवातवे। जीवनस्यायै। बृहद्रथंतरयोरिति बृहत्—रथंतरयोः। त्वा। स्तोमेन। त्रिष्टुभः। वर्तन्या। शुक्रस्यं। वीर्येण। देवः। त्वा। सविता। उदिति (२)। सृजतु। जीवातवे। जीवनस्यायै। अग्नेः। त्वा। मात्रया। जगत्यै। वर्तन्या। आग्रय-

णस्यं । वीर्येण । देवः । त्वा । सविता । उदिति । सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यायै । इमम् । अग्ने । आयुंषे । वर्चसे । कृधि । प्रियम् । रेतः । वरुण । सोम । राजन् । माता । इव । अस्मै । अदिते । शर्म । यच्छ । विश्वे । देवाः । जरदष्टिरिति जरत्-अष्टिः । यथा । असत् । अग्निः । आयुष्मान् । सः । वनस्पतिभिरिति वनस्पति-भिः । आयुष्मान् । तेन । त्वा । आयुषा । आयुष्मन्तम् । करोमि । सोमः । आयुष्मान् । सः । ओषधीभिरित्योषधि-भिः । यज्ञः । आयुष्मान् । सः । दक्षिणाभिः । ब्रह्म । आयुष्मत् । तत् । ब्राह्मणैः । आयुष्मत् । देवाः । आयुष्मन्तः । ते । अमृतेन । पितरः । आयुष्मन्तः । ते । स्वधयेति स्व-धया । आयुष्मन्तः । तेन । त्वा । आयुषा । आयुष्मन्तम् । करोमि (३)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

इष्टिः सांग्रहणी प्रोक्ता नवमे ग्रामकामिनः(नः) ॥

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामेष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्पठति।

कल्पः—"यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्ष्य" इति।

अनेन प्राकृत आज्यमसीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः।

पाठस्तु—

यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत्तत्सर्पि-
रभवद्यदध्रियत तद्घृतमभवत्, इति।

यद्यस्मात्कारणाद्दध्न उद्ध्रियमाणं सन्नवमैन्नवं नूतनं रूपमभवत्तस्मान्नवं च[1] तन्नीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नम्। यद्यस्मात्कारणादग्निसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽसर्पत्प्रसृतोऽभूत्तस्मात्सर्पिरिति[2] नाम। यस्मात्प्रसृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तत्पुनरध्रियत तद्धनीभूतमभवत्तस्माद्घृतमिति नाम। घृ क्षरणदीप्त्योरिति धातोर्नैतद्रूपं किं तु घृतमित्यत्र धकारस्य घकारादेशः॥

कल्पः—"उपहोमकालेऽश्विनोः प्राणोऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं चतुर उपहोमाञ्जुहोति" इति।

पाठस्तु—

अश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः
प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते
ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा मित्रावरु-
णयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः
प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि
तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽसि स्वाहा, इति।

हे यजमान त्वमश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि, तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावश्विनौ तस्य ते प्रियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं प्राणं दत्ताम्। प्राणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यते। तयोरश्विनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु। एवमुत्तरेषु योज्यम्॥

कल्पः—"यत्खादिर आज्यं तदग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य[3] तेन दक्षि-

---

१ ख. च. 'तं च नवनीतं तेन चोद्धृ'। २ ख. 'तोऽभवत्त'। ३ ख. घ. 'त्य द'।

णस्यां वेदिश्रोण्यामासादयति तद्यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धारामममृतस्य पन्थामिति " इति ।

पाठस्तु—

घृतस्य धारामममृतस्य पन्थामिन्द्रेण
दत्तां प्रयतां मरुद्भिः । तत्त्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गव्यैरयत् ।, इति ।

घृतस्य धारामवेक्षेतेत्यध्याहारः । कीदृशीं धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादिपरम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैश्याधिपैः प्रयतां *क्रयणभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृत तत्त्वा तथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यपश्यत्परिपश्यति । इडा पश्वभिमानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्प्रेरयति गोषु स्थापयति ॥

कल्पः—" अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणे इतरे ऋत्विजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति " इति ।

पाठस्तु—

पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाꣳशोर्वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै,इति।

हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । वहिष्पवमानादीनां संवन्धिना त्रिवृदादिस्तोमसाध्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपादनेन, उपांशोर्वीर्येणोपांशुग्रहहोमसाध्यसामर्थ्येन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यभेदेनान्वेतुं

* विक्रयाय भाण्डेषु संचितामिति ख. पुस्तकस्थं पाठान्तरम् ।

१ क. घ. च. °श्रोण्यां सा° । २ ङ. °ण ऋ° । ३ च. °तरं महर्त्विजो । ४ क. घ. °रमहर्त्विजो ।

त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः। किमर्थमुत्सृजत्विति तदुच्यते। जीवातवे जीवनहेत्वौषधादिसंपादनाय। तदपि किमर्थमिति तदुच्यते। जीवनस्यायै चिरं जीवितुमिच्छा जीवनस्या तदर्थम्। एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योजनीयौ। अग्नेर्मात्रया मीयतेऽग्निर्यया गीत्या सा गीतिर्मात्रा यज्ञायाज्ञियस्य गानमित्यर्थः॥

कल्पः—"अथ यजमानो हिरण्याद्घृतं निष्पिवतीममग्न आयुषे वर्चसे कृधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयते" इति।

पाठस्तु—

इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि प्रियꣳ रेतो वरुण सोम राजन्। मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत्।, इति।

हेऽग्न इमं यजमानं दीर्घायुषे बलाय च कृधि समर्थं कुरु। हे वरुण हे सोम राजन्नस्य यजमानस्य प्रियं रेतः पुत्रोत्पादकं संपादय। हेऽदिते पृथिवि मातृवदस्मै सुखं प्रयच्छ। विश्वे देवा अयं यजमानो यथा जरदष्टिरसत्तथा कुर्वन्तु। जराया अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ जरदष्टिः। बाल्ये यौवने च मरणरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तां यथा व्याप्नोति तथा कुर्वन्त्वित्यर्थः॥

कल्पः—"अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याध्वर्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति" इति।

पाठस्तु—

अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेन पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि॥, इति॥

अग्निरायुष्मान्भवति। तत्कथमिति तदुच्यते, सोऽग्निर्वनस्पतिभिरायुष्मान्काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तूपशाम्यति। तेनाग्नेरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि। एवमुत्तरत्र योज्यम्। सोमः सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणासु वर्धते। यज्ञो दक्षिणाभिर्वशीकृतेष्वृत्विक्षु वर्धते। वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते। देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-

न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुषङ्गद्योतनाय तेन त्वाऽऽयुषेति पुनः पठ्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" ज्योगामयाविनस्त्विष्टौ यन्नवेत्याज्यमीक्षते ।
अश्विनोरुपहोमाः स्युर्घृत स्वाम्याज्यमीक्षते ॥ १ ॥
स्पृष्ट्वर्त्विजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिनं जगुः ।
इमं घृतं पिबन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत हि ॥ २ ॥
अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।
यथोचितानुषङ्गैस्तैर्गृह्णीते स्वामिहस्तकम् ।
दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ३ ॥ " इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्निं वा ए॒तस्य॒ शरी॑रं गच्छति॒ सोम॒ꣳ रसो॒ वरु॑ण ए॒नं वरुणपा॒शेन॑ गृह्णाति॒ सर॑स्वतीं॒ वाग॒ग्नाविष्णू॑ आ॒त्मा यस्य॒ ज्योगा॒मय॑ति॒ यो ज्योगा॑मयावी॒ स्याद्यो वा॑ का॒मये॑त॒ सर्व॒मायु॑रिया॒मिति॒ तस्मा॑ ए॒तामिष्टिं॒ निर्व॑पेदाग्ने॒यम॒ष्टाक॑पाल॒ꣳ सौ॒म्यं च॒रुं वा॑रु॒णं दश॑कपाल॒ꣳ सार॑स्व॒तं च॒रुमा॑ग्नावैष्ण॒वमेका॑दशकपाल॒मग्ने॒रेवा॒स्य॒ शरी॑रं निष्क्रीणाति॒ सोमा॒द्रस॑म् (१) वा॒रु॒णेनै॒वैनं॑ वरुणपा॒शान्मु॑ञ्चति॒ सारस्वते॒न

वाचं दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देव-
ताभिश्चैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
ज्यमवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टेऽ-
श्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानाम्
(२) भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोती-
न्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
वेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
धारामृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्पा-
वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-
वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
नेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्र-
येत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृत्विजः
पर्याहुर्यावन्त एवर्त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति
ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
आयुर्दधति यदेव तस्य तद्धिरण्यात् (४)
घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतꣳ हिरण्यममृता-
देवाऽऽयुर्निष्पिबति शतमानं भवति शतायुः

पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-त्यथो खलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत ताव-न्मानꣳ स्यात्समृद्ध्या इममग्न आयुषे वर्चसे कृधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसदित्याह जरदष्टिमेवैनं करो-त्यग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायु-रेति (५) ॥

(रसं देवानाꣳ स्तोमेनेति हिरण्यादसदिति द्वाविꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

अग्निम् । वै । एतस्य । शरीरम् । गच्छति । सोमम् । रसः । वरुणः । एनम् । वरुणपाशेनेति वरुण—पाशेन । गृह्णाति । सरस्वतीम् । वाक् । अग्नाविष्णू इत्यग्ना—विष्णू । आत्मा । यस्य । ज्योक् । आमयति । यः । ज्योगामयावीति ज्योक्—आमयावी । स्यात् । यः । वा । कामयेत । सर्वम् । आयुः । इयाम् । इति । तस्मै । एताम् । इष्टिम् ।

निरिति । वपेत् । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । वारुणम् । दशकपालमिति दश—कपालम् । सारस्वतम् । चरुम् । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । अग्नेः । एव । अस्य । शरीरम् । निष्क्रीणातीति निः—क्रीणाति । सोमात् । रसम् (१) । वारुणेन । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति । सारस्वतेन । वाचम् । दधाति । अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताभिः । च । एव । एनम् । यज्ञेन । च । भिषज्यति । उत । यदि । इतासुरितीत—असुः । भवति । जीवति । एव । यत् । नवम् । एत् । तत् । नवनीतमिति नव—नीतम् । अभवत् । इति । आज्यम् । अवेति । ईक्षते । रूपम् । एव । अस्य । एतत् । महिमानम् । व्याचष्ट इति वि—आचष्टे । अश्विनोः । प्राण इति प्र—अनः । असि । इति । आह । अश्विनौ । वै । देवानाम् (२) । भिषजौ । ताभ्याम् । एव । अस्मै । भेषजम् । करोति । इन्द्रस्य । प्राण इति प्र—अनः । असि । इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । मित्रा-

वरुणयोरिति मित्रा—वरुणयोः । प्राण इति प्र—अनः । असि । इति । आह । प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्राण इति प्र—अनः । असि । इति । आह । वीर्यम् । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । घृतस्य । धाराम् । अमृतस्य । पन्थाम् । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । पावमानेन । त्वा । स्तोमेन । इति (३) । आह । प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । बृहद्रथंतरयोरिति बृहत्—रथंतरयोः । त्वा । स्तोमेन । इति । आह । ओजः । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । अग्नेः । त्वा । मात्रया । इति । आह । आत्मानम् । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । ऋत्विजः । परीति । आहुः । यावन्तः । एव । ऋत्विजः । ते । एनम् । भिषज्यन्ति । ब्रह्मणः । हस्तम् । अन्वारभ्येत्यनु—आरभ्य । परीति । आहुः । एकधेत्येक—धा । एव । यजमाने । आयुः । दधाति । यत् । एव । तस्य । तत् । हिरण्यात् (४) । घृतम् । निरिति । पिबति । आयुः । वै । घृतम् । अमृतम् ।

हिरण्यम्। अमृतात्। एव। आयुः। निरिति। पिबति। शतमानमिति शत—मानम्। भवति। शतायुरिति शत—आयुः। पुरुषः। शतेन्द्रिय इति शत—इन्द्रियः। आयुषि। एव। इन्द्रिये। प्रतीति। तिष्ठति। अथो इति। खलु। यावतीः। समाः। एष्यन्। मन्येत। तावन्मानमिति तावत्—मानम्। स्यात्। समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै। इमम्। अग्ने। आयुषे। वर्चसे। कृधि। इति। आह। आयुः। एव। अस्मिन्। वर्चः। दधाति। विश्वे। देवाः। जरदष्टिरिति जरत्—अष्टिः। यथा। असत्। इति। आह। जरदष्टिमिति जरत्—अष्टिम्। एव। एनम्। करोति। अग्निः। आयुष्मान्। इति। हस्तम्। गृह्णाति। एते। वै। देवाः। आयुष्मन्तः। ते। एव। अस्मिन्। आयुः। दधाति। सर्वम्। आयुः। एति (५)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः।)

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः॥

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

आग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमꣳ रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वागग्नाविष्णू आत्मा यस्य ज्योगामयति , इति ।

यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं प्रविशति, मांसभक्षणेन कृशत्वात् । सोमेन रसस्वीकाराद्बलक्षयः । वरुणपाशेन ग्रहणादुदरादिव्यथा । सरस्वतीमेतदीया वाग्भाषा गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति । जीवात्मा त्वग्नाविष्णू प्राप्नोति, तेन मुमूर्षति ॥

इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालꣳ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालꣳ सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसं वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दधात्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव,इति ।

ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य चापमृत्युपरिहारार्थमियं पञ्चहविष्केष्टिः ॥

मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे , इति ।

मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्घृतनिर्वचनैरस्याऽऽज्यस्यैतद्विद्यमानरूपं महिमानं ख्यापनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यद्वा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव घृतस्य महिमानं व्याचष्टे । मन्त्राक्षरैरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र पृथग्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥

१ ख. 'माख्या' ।

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

उपहोममन्त्रान्व्याचष्टे—

अश्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति, इति॥

यजमानस्याऽऽज्यावेक्षणमन्त्रे स्पष्टार्थतां दर्शयति—

घृतस्य धाराममृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत्, इति॥

ऋत्विग्भिः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेन त्वा स्तोमेनेत्याह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा मात्रयेत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधाति, इति।

पवमानस्य वायोः प्राणरूपत्वात्तेन प्राणस्थापनं, बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्रप्रकृतित्वेन सारत्वात्तेनौजोधारणम्। अग्नेरात्मा मीयतेऽनयेत्युक्तत्वात्तेनाऽऽत्मस्थापनम्॥

एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

ऋत्विजः पर्याहुर्यावन्त एवर्त्विजस्त एनं भिषज्यन्ति, इति॥

पाठकाले हस्तग्रहणं विधत्ते—

ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान आयुर्दधति यदेव तस्य तत्, इति।

एकधैव सर्वेषामृत्विजामैकमत्येनैव तस्य यजमानस्य यदेवाऽऽयुः संपादनीयमस्ति तत्सर्वं तस्मिन्यजमाने स्थापयन्ति॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—"पात्रसंपादनकाले खादिरं पात्रं चतुस्स्राक्ति प्रयुङ्क्ते[1] सौवर्णस्य प्रवर्तं शतमानस्य कृतम्, अथो खलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत तावन्मानꣳ स्यात्" इति। "आज्यग्रहणकाले तूष्णीं खादिरे चतुर्गृहीतं गृहीत्वा[2] सादनकाल उत्तरेण ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन्प्रवर्तमवदधाति" इति च। प्रवर्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्। [तत्र] घृते स्थापितात्प्रवर्तान्निष्पीडितस्य घृतस्य पानं विधत्ते—

हिरण्याद्घृतं निष्पिबत्यायुर्वै घृतममृतꣳ हिरण्यममृतादेवाऽऽयुर्निष्पिबति, इति॥

तस्य परिमाणं द्वेधा विधत्ते—

शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठत्यथो खलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत तावन्मानꣳ स्यात्समृद्ध्यै, इति।

शतमान पञ्चपर्ण[3]परिमितमित्यसकृदुक्तम्। अथवा रुग्णो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान्प्राप्नोत्वित्यध्वर्युर्मन्येत तावद्भिर्मानैः परिमितं कर्तव्यम्। मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते। रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावद्भिर्गुञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः॥

प्राश्नतो यजमानस्याभिमन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्रायं दर्शयति—

इममग्न आयुषे वर्चसे कृधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसदित्याह जरदष्टिमेवैनं करोति, इति।

आयुषश्चरमभागस्थाया जराया अष्टिर्व्याप्तिर्यस्य। अथवा जीर्यत्यष्टिरशनं यस्यासौ जरदष्टिः, नीरोग इत्यर्थः॥

अध्वर्योर्यजमानदक्षिणहस्तग्रहणं विधत्ते—

अग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते

१ ख. च. प्रयुनक्ति। २ ख. च. °हीत्वा। ३ ख. °पलप°।

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

वै देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मि-
न्नायुर्दधति सर्वमायुरेति ॥, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः।)

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवता-
मार्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशाद-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्ध्यश्वः
समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही
भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
न्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककं-
पालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद-

प्सुर्योनिर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
स एनꣳ शान्त उपतिष्ठते (२)

(मुञ्चति चरुꣳ सप्तदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिरिति प्रजा—पतिः । वरुणाय । अश्वम् । अनयत् । सः । स्वाम् । देवताम् । आर्छत् । सः । परीति । अदीर्यत । सः । एतम् । वारुणम् । चतुष्कपालमिति चतुः—कपालम् । अपश्यत् । तम् । निरिति । अवपत् । ततः । वै । सः । वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् । अमुच्यत । वरुणः । वै । एतम् । गृह्णाति । यः । अश्वम् । प्रतिगृह्णातीति प्रति—गृह्णाति । यावतः । अश्वान् । प्रतिगृह्णीयादिति प्रति—गृह्णीयात् । तावतः । वारुणान् । चतुष्कपालानिति चतुः—कपालान् । निरिति । वपेत् । वरुणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् । मुञ्चति (१)। चतुष्कपाला

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

इति चतुः—कपालाः । भवन्ति । चतुष्पादिति चतुः—पात् । हि । अश्वः । समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै । एकम् । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । निरिति । वपेत् । यम् । एव । प्रतिग्राहीति प्रति—ग्राही । भवति । यम् । वा । न । अध्येतीत्यधि—एति । तस्मात् । एव । वरुणपाशादिति वरुण—पाशात् । मुच्यते । यदि । अपरम् । प्रतिग्राहीति प्रति—ग्राही । स्यात् । सौर्यम् । एककपालमित्येक—कपालम् । अनु । निरिति । वपेत् । अमुम् । एव । आदित्यम् । उच्चारमित्युत्—चारम् । कुरुते । अपः । अवभृथमित्यव—भृथम् । अवेति । एति । अप्स्वित्यप्—सु । वै । वरुणः । साक्षादिति स—अक्षात् । एव । वरुणम् । अवेति । यजते । अपोनप्त्रीयमित्यपः—नप्त्रीयम् । चरुम् । पुनः । एत्येत्यां—इत्य । निरिति । वपेत् । अप्सुयोनिरित्यप्सु—योनिः । वै । अश्वः । स्वाम् । एव । एनम् । योनिम् । गमयति । सः । एनम् । शान्तः । उपेति । तिष्ठते (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्थिनोः ॥

अथ द्वादशेऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत, इति ।

अनयद्दत्तवान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः स्वकीयं देवत्वमार्छदार्तमकरोत् । प्राजापत्यो वा अश्व इति श्रुतेः प्रजापतिरेव पूर्वमश्वस्य देवता । तस्मिन्नश्वे वरुणाय दत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं, तन्निमित्तेन दुःखेन स प्रजापतिः पर्यदीर्यत तदीयं शरीरं परितो दीर्णं दीर्घरोगग्रस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशरूपत्वाद्वारुणेष्ट्या निवृत्तः ॥

इदानीमिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति, इति ।

प्रतिगृह्णातीत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वात्प्रतिग्राहयति ददातीत्ययमर्थः संपद्यते ॥

कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्ध्यश्वः समृद्ध्यै, इति ॥

अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते—

एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते, इति ।

यमेवाश्वमित ऊर्ध्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रतिग्रहीष्यति दास्यति, अथवा यं कंचिदश्वं प्रतिगृहीतं नाध्येति विस्मरति तदर्थोऽयमतिरिक्तः पुरोडाशः ॥

निमित्तविशेषेणाङ्गाधिक्यं विधत्ते—

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनु
निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते, इति।

कांश्चिदश्वान्दत्त्वा तदानीमेवेष्ट्यनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः। यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किं तु कांचित्कालमतिलङ्घ्य पुनरप्यपरोऽश्वो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताश्वसंख्याकान्पुरोडाशान्निरुप्य सौर्यमनुनिर्वपेत्। तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते। स चाऽऽदित्यो विलम्बदोषं परिहरन्नुपरिष्टाद्वर्तत इत्यभिप्रायः॥

इष्ट्यङ्गत्वेनावभृथं विधत्ते—

अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः
साक्षादेव वरुणमव यजते, इति।

अपः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात्। तेन वरुणो निराकृतो भवति॥

अङ्गान्तरं विधत्ते—

अपोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदप्सुयो-
निर्वा अश्वः स्वामेवैनं योनिं गमयति
स एनꣳ शान्त उप तिष्ठते॥, इति॥

अपोनप्ता देवता यस्य सोऽयमपोनप्त्रीयस्तं चरुमवभृथदेशाद्यज्ञभूमौ समागत्य निर्वपेत्। अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमप्सुयोनिः। उच्चैःश्रवसोऽश्वस्य समुद्रादुत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा। तस्मादपोनप्त्रीयचरुणा तमश्वं स्वकीययोनिगामिनं करोति। स चाश्वः शान्तः सन्रोगमनुत्पाद्यैनं यजमानं सेवते॥

अत्र मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते।
दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम्॥
अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा न देयः केसरीत्यतः।
निषेधाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत्॥
न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित्।
वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र सा॥"

---

१ च. 'डाशा दत्ताश्वप'।

इदमाम्नायते—" यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत् " इति। तत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते। तत्र विशेषाश्रवणाल्लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः। न केसरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमश्वदानं लौकिकं निषिद्धं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः। "वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति " इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते। न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वं प्रमितम्। वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम्। अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम्। अस्ति हि वैदिकमश्वदानं " वडवा दक्षिणा " इत्यादिश्रवणात्।

अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" यावतः प्रतिगृह्णीयादश्वांस्तावत्य इष्टयः।
प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥
असंजातविरोध्यर्थवादाद्दातुः प्रजापतेः।
इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ॥ "

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेन्न। उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतेः। उपक्रमश्चैवं श्रूयते—" प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत " इति। अनयद्दत्तवान्। स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान्। तेन च रोगेण ग्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायेष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते। असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकपदमपि प्रतिग्राहयेदित्येवमन्तर्भावितणिजर्थपरतया व्याख्येयम्।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा।
अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शोषतः " ॥

" यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत् " इति। अत्र शतसंख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम्। तत्र पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्रयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेन्मैवम्। तप्तेषु चतुर्षु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानाधिश्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीयसंस्कारं कर्तुमागच्छति तावता कालेनासौ शुष्को भस्मी

१ ख. घ. च. 'ग्रहीतुर्बहु'। २ ख. 'षु क'।

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

भवति। तस्मादेकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः।
कुम्भीवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात्प्रकृताविव॥ "

इदं श्रूयते—" यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् " इति। यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रं तथाऽत्रापि कपालमहत्त्वेन तन्त्रमिति चेत्। मैवम्। प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः। किं चात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेष्ववस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्न कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत्। तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयभेदः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः।)

या वा॑मिन्द्रावरुणा यत॒व्या॑ त॒नूस्तये॒मम॑ꣳहसो मुञ्चतं॒ या वा॑मिन्द्रावरुणा सह॒स्या॑ रक्ष॒स्या॑ तेज॒स्या॑ त॒नूस्तये॒मम॑ꣳहसो मुञ्चतं॒ यो वा॑मिन्द्रावरुणाव॒ग्नौ स्राम॒स्तं वा॑मे॒तेना॒व य॑जे॒ यो वा॑मिन्द्रावरुणा द्वि॒पात्सु॑ प॒शुषु॒ चतु॑ष्पात्सु गो॒ष्ठे गृ॒हेष्व॒प्स्वोष॑धीषु॒ वन॒स्पति॑षु॒ स्राम॒स्तं वा॑मे॒तेना॒व य॑ज॒ इन्द्रो॒ वा ए॒तस्य॑ (१) इन्द्रि॒येणाप॑ क्रामति॒ वरु॑ण ए॒नं व॑रुणपा॒शेन॑ गृह्णाति॒ यः पा॒प्मना॑ गृही॒तो भव॑ति॒ यः पा॒प्मना॑

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत्पयस्या भवति पय एवास्मिन्तया दधाति पयस्यायाम् (२) पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूह्याव द्यति यथाऽऽविद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तद्यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याहैतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यायां पाति षड्विꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः।)

या। वाम्। इन्द्रावरुणेतीन्द्रा—वरुणा। यतव्यां। तनूः। तयां। इमम्। अंहसः। मुञ्चतम्। या। वाम्। इन्द्रावरुणेतीन्द्रा—वरुणा। सहस्यां। रक्षस्यां। तेजस्यां। तनूः। तयां। इमम्। अंहसः। मुञ्चतम्। यः। वाम्। इन्द्रावरुणावितीन्द्रा—वरुणौ। अग्नौ। स्रामः। तम्। वाम्। एतेनं। अवेति। यजे। यः। वाम्। इन्द्रावरुणेतीन्द्रा—वरुणा। द्विपात्स्वितिं द्विपात्—सु। पशुषुं। चतुंष्पात्स्विति चतुंष्पात्—सु। गोष्ठ इतिं गो—स्थे। गृहेषुं। अप्स्वित्यप्—सु। ओषधीषु। वनस्पतिषु। स्रामः। तम्। वाम्। एतेनं। अवेतिं। यजे। इन्द्रः। वै। एतस्यं (१)। इन्द्रियेणं। अपेति। क्रामति। वरुणः। एनम्। वरुणपाशेनेतिं वरुण—पाशेनं। गृह्णाति। यः। पाप्मनां। गृहीतः। भवति। यः। पाप्मनां। गृहीतः। स्यात्। तस्मैं। एताम्। ऐन्द्रावरुणीमित्यैन्द्रा—वरुणीम्। पयस्याम्। निरिति। वपेत्। इन्द्रः। एव। अस्मिन्। इन्द्रियम्। दधाति। वरुणः। एनम्। वरुणपाशादितिं वरुण—पाशात्। मुञ्चति। पयस्यां। भवति। पयः। हि। वै। एतस्मात्।

अपक्रामतीत्यप—क्रामति । अथ । एषः । पाप्मना । गृहीतः । यत् । पयस्या । भवति । पयः । एव । अस्मिन् । तया । दधाति । पयस्यायाम् (२) । पुरोडाशम् । अवेति । दधाति । आत्मन्वन्तमित्यात्मन्—वन्तम् । एव । एनम् । करोति । अथो इति । आयतनवन्तमित्यायतन—वन्तम् । एव । चतुर्धेति चतुः—धा । वीति । ऊहति । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । पुनः । समिति । ऊहति । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । एव । अस्मै । भेषजम् । करोति । समूह्येति सम्—ऊह्य । अवेति । द्यति । यथा । आविद्धमित्या—विद्धम् । निष्कृन्ततीति निः—कृन्तति । तादृक् । एव । तत् । यः । वाम् । इन्द्रावरुणावितीन्द्रा—वरुणौ । अप्सु । स्रामः । तम् । वाम् । एतेन । अवेति । यजे । इति । आह । दुरिष्ट्या इति दुः—इष्ट्याः । एव । एनम् । पाति । यः । वाम् । इन्द्रावरुणेतीन्द्रा—वरुणा । द्विपात्स्विति द्विपात्—सु । पशुषु । स्रामः । तम् । वाम् । एतेन । अवेति । यजे । इति । आह । एतावतीः । वै । आपः । ओषधयः । वनस्पतयः । प्रजा इति प्र—जाः । पशवः । उपजीवनीया इत्युप—जीव-

नीयाः। ताः। एव। अस्मै। वरुणपाशादिति वरुण—पाशात्। मुञ्चति (३)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः॥ १३॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः।)

चतुष्कपाला विहिता द्वादशे त्वश्वदानिनः॥

अथ त्रयोदशे पाप्मना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्त्रान्पठति।

कल्पः—"ऐन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुप्यैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदुद्वास्यालंकृत्य पयस्यायां पुरोडाशमवदधात्येतयैव प्रच्छाद्याऽऽसादयत्यथास्मात्प्रतिदिशं पयस्यां[1] व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूहति मुञ्चतमित्यस्य स्थानेऽमुक्तमिति मन्त्रान्तान्संनमति[2] सहैव पयस्यायाः[3] पुरोडाशस्यावद्यति यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्राम इत्युपहोमाः" इति।

तत्र प्रथमस्य व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु—

या वामिन्द्रावरुणा यतव्या
तनूस्तयेमम᳘ꣳहसो मुञ्चतम्, इति।

हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्या तनूर्यतव्या पापान्मोचने प्रयत्नवती तया तन्वा यजमानं पापान्मोचयतम्॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां पाठस्तु—

या वामिन्द्रावरुणा सहस्या रक्षस्या
तेजस्या तनूस्तयेमम᳘ꣳहसो मुञ्चतम्, इति।

सहस्येत्यत्र तनूरित्यस्यान्त्यभागस्यानुषङ्गः। तेजस्येत्यत्र यावामित्याद्यभागस्यानुषङ्गः। रक्षस्येत्यत्रोभयोर्भागयोरनुषङ्गः। सहो बलं तदर्हतीति सहस्या। रक्षो रक्षणं तदर्हतीति रक्षस्या। तेजो रोचनशक्तिस्तदर्हतीति तेजस्या॥

उपहोमे प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—

---

१ घ. 'हःऽयमुक्त'। २ ख. 'मिति मन्त्रान्सं'। ३ ङ. 'यस्यया पु'।

यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्राम-
स्तं वामेतेनाव यजे , इति ।

हे इन्द्रावरुणावग्नौ वां युवयोर्यः स्रामः पापविशेषो युवयोर्होमार्थे वह्नौ यजमानेन योऽपराधः कृतस्तमपराधं युवयोः संबन्धिनैतेन होमेनावयजे विनाशयामि ॥

द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु
चतुष्पात्सु गोष्ठे गृहेष्वप्स्वोषधीषु वन-
स्पतिषु स्रामस्तं वामेतेनाव यजे, इति ।

द्विपात्सु पशुष्वित्यत्र स्रामस्तं वामित्याद्युत्तरभागस्यानुषङ्गः । वनस्पतिषु स्राम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । + चतुष्पात्स्वित्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो यजमानस्तस्य द्विपात्सु पशुषु मनुष्यादिरूपेषु यः स्रामः पापविशेषस्तं पापविशेषं युवयोः संबन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥

अथेष्टिं विधत्ते—

इन्द्रो वा एतस्येन्द्रियेणाप क्रामति वरुण
एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो
भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामै-
न्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं
दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति, इति ।

यः पापगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽपगच्छति, वरुणो रोगेणैनं बाधते, अतः पाप्मना गृहीतस्य तदुभयविषयेष्टिः । पयसि प्रभवाऽऽमिक्षा पयस्या ॥

तां प्रशंसति—

पयस्या भवति पयो हि वा एतस्माद-
पक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत्पयस्या
भवति पय एवास्मिन्तया दधाति, इति ।

+ चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्यनन्तरं पशुष्विति पदस्याप्यनुषङ्गो ज्ञेयः ।

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

पयःशब्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारजनितश्रद्धया कृतं पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाद्यदपक्रामति तदानीमेष पाप्मना गृहीतो भवति । यद्यत्र हविः पयस्या भवेत्तर्ह्यस्मिन्यजमाने तया पयस्ययाऽऽहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति ॥

अथाप्राप्तं कंचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायां पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्त-
मेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव, इति ।

शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणैनं यजमानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्यरोगेण शरीरस्यादार्ढ्यम् । किं च *पयस्याधारत्वेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृहग्रामादिरूपाधारवन्तं[करोति] ॥

या वामिन्द्रावरुणेत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते—

चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति, इति ॥

विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति , इति ॥

मिश्रितयोः पुरोडाशामिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूह्याव द्यति यथाऽऽविद्धं
निष्कृन्तति तादृगेव तत्, इति ।

यथा लोके वैरिणा मुक्तमाविद्धं स्वशरीरे बाणादिकं संदंशादिना निष्कृष्य च्छिनत्ति तादृगेव तत्समूह्यावदानं संपद्यते ॥

उपहोमे प्रथममन्त्रं व्याचष्टे—

यो वामिन्द्रावरुणावग्नौ स्रामस्तं वामेतेनाव
यज इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं पाति , इति ।

होमाधारेऽग्नौ कृतेन स्रामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति तमपराधमवयज इत्युक्त्वा तस्या दुरिष्टेः सकाशादेनं यजमानं रक्षति ॥

---

* पुरोडाशस्येति शेषः ।

---

१ क. ख. घ. च. ॰स्याया आधा॰ । २ ङ. च. ॰मानोऽप्यायतनवान्गृहग्रामादिरूपाधारवान्भवति । या । ३ क. घ. च. ॰रीरादि॰ । ४ क. ख. घ. च. घृतेन ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु स्रामस्तं वामेतेनाव यज इत्याहैतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशान्मुञ्चति॥, इति ॥

पशुषु स्रामस्तं वामित्येवमनुषङ्गो योजयित्वा प्रदर्शितः । प्राण्युपजीवन-योग्या अबादयः पञ्च पदार्थाः । तत्र पशुशब्देन द्विपादश्चतुष्पादश्च गृह्यन्ते । गृहा *अप्यत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतावत्य उपजीवनीयास्ताः सर्वा अपि यजमानार्थं वरुणपाशादुपद्रवान्मोचयति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" यावामिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्धा व्यूहते हविः ।
यो वामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमा[2] उदीरिताः ॥ १ ॥
द्विपात्स्वित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।
त्रयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः[3] ॥ २ ॥ " इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरियसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

स प्रत्नवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः । त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन्राजं-

---

* अपिना गोष्ठोपलक्षणमभिप्रेतम् ।

---

१ ङ. 'न्ते । या । २ क. ख. घ. च. 'मा इतीरि' । ३ ङ. वर्णिताः ।

(काम्ययाज्यानुपुरोनुवाक्याभिधानम्)

न्त्सोम प्रति हव्या गृभाय। अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः। सं देवत्रा बभूवथुः। युवम् (१) एतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम्। युवꣳ सिन्धूꣳरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्। अग्नीषोमाविमꣳ सु मे शृणुतं वृषणा हवम्। प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः। आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः। अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम्। अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतम् (२) हर्यतं वृषणा जुषेथाम्। सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः। आ प्यायस्व सं ते। गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्। ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्। स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः। देवानां यः पितरमाविवासति (३) श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलꣳ रुरोज फलिगꣳ रवेण।

बृहस्पतिंरुस्रियां हव्यसूदः कनिक्रदद्वावंश-
तीरुदांजत् । मरुंतो यद्वं वो दिवो या वः
शर्मं । अर्यमाऽऽयांति वृषभस्तुविष्मान्दाता
वसूंनां पुरुहूतो अर्हंन् । सहस्राक्षो गोंत्रभिद्वज्रं-
बाहुरस्मासुं देवो द्रविणं दधातु । ये तेंऽर्यम-
न्बहवों देवयानाः पन्थांनः (४) राजन्दिव
आचरंन्ति । तेभिंर्नो देव महि शर्मं यच्छ
शं नं एधि द्विपदे शं चतुंष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गिं-
रोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृꣳहितान्यैरत् ।
रुजद्रोधाꣳसि कृत्रिमांण्येषाꣳ सोमंस्य ता मद
इन्द्रंश्चकार । बुध्नादग्रेंण वि मिंमाय मानैर्व-
ज्रेण खान्यंतृणन्नदीनांम् । वृथांऽसृजत्पथिभिं-
र्दीर्घयाथैः सोमंस्य ता मद इन्द्रंश्चकार (५)
प्र यो जज्ञे विद्वाꣳ अस्य बन्धुं विश्वांनि देवो
जनिंमा विवक्ति । ब्रह्म ब्रह्मंण उज्जंभार
मध्यांन्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तंस्थौ । महा-
न्मही अंस्तभायद्वि जातो द्याꣳ सद्म पार्थिवं
च रजंः । स बुध्नादांष्ट जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्प-
तिर्देवता यस्यं सम्राट् । बुध्नाद्यो अग्रंमभ्य-
त्योजंसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः ।

(काम्ययाज्यानुपुरोनुवाक्याभिधानम्)

भिनद्वलं वि पुरो दर्दरीति कनिक्रदत्सुवर॑पो जिंगाय (६) ॥

(युवं वीतमाविवांसति पन्थांनो दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्र-श्चकार देवा नवं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सत्रमासतार्यम्णे प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशत्प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं देवासुरास्तात्रजनो ध्रुवोऽसि यन्नवमैदग्निं वै प्रजापतिर्वरुणाय या वामिन्द्रावरुणा स प्रत्नवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टुरस्मै दानकामा एवाव रुन्धेऽग्निं वै स प्रत्नवत्षट्पंञ्चाशत् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

सः । प्रत्नवदिति प्रत्न—वत् । नीति । काव्या । इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । इन्द्रम् । नरः । त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघायत इत्यघ—यतः । न । रिष्येत् । त्वावत इति त्व—वतः । सखा । या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्स्वत्य-

प्र—सु । तेभिः । नः । विश्वैः । सुमना इति सु—मनाः । अहेडन् । राजन् । सोम । प्रतीति । हव्या । गृभाय । अग्नीषोमेत्यग्नी—सोमा । सवेदसेति स—वेदसा । सहूती इति स—हूती । वनतम् । गिरः । समिति । देवत्रेति देव—त्रा । बभूवथुः । युवम् । (१) । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू इति स—क्रतू । अधत्तम् । युवम् । सिन्धून् । अभिशस्तेरित्यभि—शस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । इमम् । स्विति । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् । प्रतीति । सूक्तानीति सु—उक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः । एति । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथ्नात् । अन्यम् । परीति । श्येनः । अद्रेः । अग्नीषोमेत्यग्नी—सोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । उ । लोकम् । अग्नीषोमेत्यग्नी—सोमा । हविषः । प्रस्थितस्येति प्र—स्थितस्य । वीतम् (२) । हर्यतम् । वृषणा । जुषेथाम् । सुशर्माणेति सु—शर्माणा । स्ववसेति सु—अवसा । हि । भूतम् । अथ । धत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ।

एति । प्यायस्व । समिति । ते । गणानाम् । त्वा । गणपतिमिति गण—पतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवस्तममित्युपमश्रवः—तमम् । ज्येष्ठराजमिति ज्येष्ठ—राजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते । एति । नः । शृण्वन् । ऊतिभिरित्यूति—भिः । सीद । सादनम् । सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिरिति नृ—भिः । देवानाम् । यः । पितरम् । आविवासतीत्या—विवासति (३) । श्रद्धामना इति श्रद्धा—मनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् । सः । सुष्टुभेति सु—स्तुभा । सः । ऋक्वता । गणेन । वलम् । रुरोज । फलिगम् । रवेण । बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यसूद इति हव्य—सूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उदिति । आजत् । मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । या । वः । शर्म । अर्यमा । एति । याति । वृषभः । तुविष्मान् । दाता । वसूनाम् । पुरुहूत इति पुरु—हूतः । अर्हन् । सहस्राक्ष इति सहस्र—अक्षः । गोत्रभिदिति गोत्र—भित् । वज्रबाहुरिति वज्र—बाहुः । अस्मासु । देवः । द्रविणम् । दधातु । ये । ते । अर्यमन् । बहवः । देव-

याना इति देव—यानाः । पन्थानः (४) । राजन् । दिवः । आचरन्तीत्या—चरन्ति । तेभिः । नः । देव । महि । शर्म । यच्छ । शम् । नः । एधि । द्विपद इति द्वि—पदे । शम् । चतुष्पद इति चतुः—पदे । बुध्नात् । अग्रम् । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः—भिः । गृणानः । वीति । पर्वतस्य । दृꣳहितानि । ऐरत् । रुजत् । रोधाꣳसि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार । बुध्नात् । अग्रेण । वीति । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् । वृथा । असृजत् । पथिभिरिति पथि—भिः । दीर्घयाथैरिति दीर्घ—याथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार (५) । प्रेति । यः । जज्ञे । विद्वान् । अस्य । बन्धुम् । विश्वानि । देवः । जनिमा । विवक्ति । ब्रह्म । ब्रह्मणः । उदिति । जभार । मध्यात् । नीचा । उच्चा । स्वधयेति स्व—धया । अभि । प्रेति । तस्थौ । महान् । मही इति । अस्तभायत् । वीति । जातः । द्याम् । सद्म । पार्थिवम् । च । रजः । सः । बुध्नात् । आष्ट । जनुषा । अभीति । अग्रम् । बृहस्पतिः । देवता । यस्य । सम्राडिति सम्—राट् । बुध्नात् । यः । अग्रम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अभ्यर्तीत्यभि—अर्ति । ओजसा । बृहस्पतिम् । एति । विवासन्ति । देवाः । भिनत् । वलम् । वीति । पुरः । दर्दरीति । कनिक्रदत् । सुवः । अपः । जिगाय (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

विहिता पापिनस्त्विष्टिरनुवाके त्रयोदशे ॥

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशेऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिहविष्का[1] येयं यज्ञविभ्रष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्यां प्रथमद्वितीययोर्हविषोः क्रमेण याज्यानुवाक्या[2][3] [नां] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रत्नवन्नि काव्येन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः ।, इति ।

स प्रत्नवन्नवीयसेत्यनुवाक्या। नि काव्या वेधस इति याज्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधितेति याज्या । एतदुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च प्रथमकाण्डस्य षष्ठप्रपाठके व्याख्यातम् ॥

अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

---

१ क. ख. घ. च. °ष्का वि° । २ ख. °वाक्ययोः प्र° । ३ क. घ. °क्याप्र° । ङ. °क्यासु प्र° । च. °क्यायाः प्र° ।

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघा-
यतः। न रिष्येत्त्वावतः सखा।, इति।

अघं पापमस्मदुपद्रवमिच्छन्नघायंस्तस्मात्पापसंघाद्विश्वतः सर्वस्मान्नोऽस्मान्हे सोम राजंस्त्वं रक्ष। त्वावतस्त्वादृशस्य प्रभोः सखा कश्चित्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहान्न रिष्येदस्मान्न हिनस्ति ॥

तत्रैव याज्यामाह—

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वते-
ष्वोषधीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना
अहेडन्राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय ।, इति।

हे सोम राजंस्ते तव दिवि पृथिव्यादिषु च प्रदेशेषु यानि धामानि स्थानानि सन्ति, प्रतिप्रदेशं पृथगनुवादार्था यच्छब्दावृत्तिः। तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सन्नोऽस्माकं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण। यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य हविः स्वीकुर्वित्यर्थः ॥

"अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत्" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं
गिरः। सं देवत्रा बभूवथुः।, इति।

हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं भजतम्। कीदृशौ, सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ, सहूती समानाह्वानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूवथुर्युवां संभूयैव सन्तौ न कदाचिदप्यन्योन्यं वियुक्तावित्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह—

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू
अधत्तम् । युवꣳ सिन्धूꣳरभिशस्तेरव-
द्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ।, इति।

हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ युवां सक्रतू समानसंकल्पौ सन्तौ दिवि एतानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधत्तमस्थापयतम्। हेऽग्नीषोमौ युवां गृभीतान्सिन्धू-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

*न्मध्योदकादिनिमित्तेनापूर्णत्वापवादेन पङ्कादिरूपेण दृष्टेन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीरभिशस्तेस्तस्मादपवादादवद्यात्पङ्कादिदृष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ। यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृत्यं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयेते ॥

"अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमाविमꣳ सु मे शृणुतं वृषणा हवम्।
प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः।, इति।

हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे मदीयमिमं हवमाह्वानं सुष्ठु शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयानि प्रतिहर्यतं मनसा प्रतिगृह्णीतं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् ॥

तत्रैव याज्यामाह—

आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं
परि श्येनो अद्रेः। अग्नीषोमा ब्रह्मणा
वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम्।, इति।

मातरिश्वा वायुरन्यं युवयोरेकमग्निं दिवो द्युलोकस्थादादित्यादाजभाराऽऽहृतवान्। तथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते—"आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः" इति। श्येनो गायत्र्याः पक्षिरूपावतारोऽन्यं युवयोरेकं सोममद्रेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य द्युलोकस्योपरि अमथ्नात्सोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानीतवानित्यर्थः। एतच्च "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम्। हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्धमानौ यज्ञार्थमुरुं लोकं विस्तीर्णं स्थानं चक्रथुरु कृतवन्तावेव यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतꣳ हर्यतं
वृषणा जुषेथाम्। सुशर्माणा स्ववसा हि
भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः।, इति।

हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य समर्पितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्नुतं हर्यतं प्रतिगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्माणा शोभनसुखयुक्तौ

---

* रथ्योदकादि। अगाधोदकादि। इति ख. पुस्तकस्थे पाठान्तरे।

---

१ क. घ. च. सूक्तसदृशानि।

स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम्। हि यस्मादेवं तस्मादथानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिमिश्रणं च धत्तं कुरुतम् ॥

"सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेत्" इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्व सं ते ।, इति ।

आ प्यायस्व समेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते पयाꣳसीत्येषा याज्या । एते उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके "मा नो हिꣳसीज्जनिता" इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्येते अतस्तत्रैव व्याख्यास्येते ॥

"ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकामः" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे कविं कवीना-
मुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत
आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ।, इति ।

ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्त्रपते गणानां गणपतिं कृत्स्नदेवगणस्वामिनं त्वां हवामह आह्वयामः । कीदृशं त्वां, कविं कवीनां विदुषां मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमश्रवस्तममुपमानत्वेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासावुपमश्रवाः, सर्वगुणसंपन्नत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथोक्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पालनैर्निमित्तभूतैर्युक्तः सन्सादनमस्मिन्कर्मण्युपवेशनमासीद प्राप्नुहि ॥

तत्रैव याज्यामाह—

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं
भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवा-
सति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ।, इति ।

स इत्स एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं वाजमन्नं भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया प्रजया सहितं वाजं भरते । स एव ब्राह्मणादिजन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव नृभिर्बन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः श्रद्धामनाः श्रद्धायुक्तमनस्को देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा स्वकीयेनाऽऽविवासति आ समन्ताद्विशेषेण परिचरति, स इज्जनेनेति पूर्वत्रान्वयः ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्रैव विकल्पितां याज्यामाह। यद्वा तत्रैवोपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलꣳ रुरोज फलिगꣳ रवेण। बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत्।, इति।

स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः स्तोभा यस्य मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुप्तेन सुष्टुभा, ऋक्वता, ऋचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स ऋक्वांस्तेन ऋक्वता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्रुरोज बभञ्जेत्यन्वयः। कं, वलं फलिगं फलमस्यास्तीति फली यजमानस्तं गच्छति प्राप्नोतीति फलिगस्तादृशं वलं प्रवलं प्रतिबन्धं रुरोज। हव्यसूदो हविर्भोक्ता कनिक्रदद्दहो स्वादुतमं हविरिति क्रन्दनं कुर्वाणो बृहस्पतिर्वावशतीः प्रस्नुतस्तनत्वेन वत्सान्प्रति हम्बारवं कुर्वतीरुस्रिया गा उत्कर्षेणैतदीयगृहं प्रति प्रेरयति। स इत्यभ्यास आदरार्थः॥

"एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशयेयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्यात्" इति विहितयोः प्रतीके दर्शयति—

मरुतो यद्ध वो दिवो या वः शर्म।, इति।

मरुतो यद्ध व इत्यनुवाक्या। या वः शर्मेति याज्या। एतच्चोभयं प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके व्याख्यातम्॥

"अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामः" इति चतुर्थेऽनुवाके यद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुविष्मान्दाता वसूनां पुरुहूतो अर्हन्। सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु।, इति।

"असौ वा आदित्योऽर्यमा" इतिश्रुतेरर्यमशब्द आदित्यं ब्रूते। स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रधर्मैः स्तूयते। वृषभः कामानां वर्षयिता। तुविष्मान्महाबलः। वसूनां धनानां दाता। पुरुषु बहुषु यज्ञेषु हूत आहूतः। अर्हन्स्वर्गं[1] दातुं[2] योग्यः। सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम्॥

तत्रैव याज्यामाह—

ये तेऽर्यमन्बहवो देवयानाः पन्थानो राज-

---

१ क. घ. च. 'न्स्वर्गन्तुं यो'। २ ङ. 'र्गं गन्तुं यो'।

न्दिव आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ।, इति ।

हेऽर्यमन्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हा ये बहवः पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तेभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संबन्धिने शमेधि सुखकरो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमेधि । "अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युः", "अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियाम्" इत्यनयोरपि एते एव याज्यानुवाक्ये ॥

" यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुपूकमेकादशकपालं निर्वपेत् " इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

बुध्नादग्रमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृꣳहितान्यैरत् । रुजद्रोधाꣳसि कृत्रिमाण्येषाꣳ सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ।, इति ।

बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदृशैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य राज्ञो दृंहितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्व्यैरद्विगतानकरोत् । किं कुर्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि श्रैष्ठ्यप्रतिबन्धकान्यवरोधनानि रुजज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोमपानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृतवान् ॥

तत्रैव याज्यामाह—

बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् । वृथाऽसृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ।, इति ।

इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद(नैर्द)ण्डैर्विमिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां खानि जलप्रवाहार्थानवकाशान्प्रति वज्रेणातृणज्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्वज्रेण हिंसितवान् । दीर्घयाथैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तान्नदीविशेषानसृजत् । न[2] चात्रास्य

---

१ ख. °तादीन्व° । २ ख. च. न तत्रा° ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

भूयान्प्रयासः किंतु वृथा। यथा लोके नखैस्तृणच्छेदादिव्यर्थचेष्टामायासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः। सोमस्येत्यादि पूर्ववत्। नखालम्भनमात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रैष्ठ्यप्रापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः॥

"यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेत्" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञे विद्वाꣳ अस्य बन्धुं विश्वानि देवो
जनिमा विवक्ति। ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार
मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ।, इति।

विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति। तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चीयत इति चेदुच्यते। यतोऽयं देवो विश्वानि जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चीयते। अ(सोऽ)भिज्ञो बृहस्पतिर्ब्रह्मणो वेदस्य मध्यान्नीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्मोज्जभारोद्धृतवान्। स्वधयाऽमृतेन श्रैष्ठ्यप्रापणलक्षणेनाभिप्रतस्थौ, एनं यजमानमभिलक्ष्य प्रस्थानं कृतवान्। समानानां मध्ये श्रैष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यर्थः॥

तत्रैव याज्यामाह—

महान्मही अस्तभायद्वि जातो द्याꣳ सद्म
पार्थिवं च रजः। स बुध्नादाष्ट जनुषाऽ-
भ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सम्राट्।, इति।

महान्सामर्थ्येनाधिको बृहस्पतिर्मही मौढे पृथिव्यन्तरिक्षे द्यां द्युलोकं सद्म मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात उत्पत्तिमात्रेण व्यस्तभायद्विविधं स्तम्भितवान्। यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तूयते। यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारक्षममकरोत्। यस्य यजमानस्य सम्राड्यथोक्तरीत्या साम्राज्यं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता स यजमानो जनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूलादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाष्ट व्याप्तवान्। ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण युक्तो यजमानः सर्वथा श्रैष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः॥

---

१ क. घ. ङ. च. °ज्ञो बृ°।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

बुध्नाद्यो अग्रमभ्यर्त्योजसा बृहस्पतिमा विवासन्ति देवाः । भिनद्बलं वि पुरो दर्दरीति कनिक्रदत्सुवरपो जिगाय ॥, इति ॥

यो बृहस्पतिर्जगतो दे॑हस्य कर्मणो वा बुध्नादारभ्याग्रमभ्यर्त्यवसानमोजसा स्वबलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आविवासन्ति आगत्य विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्बलं यजमानसंबन्धिनां मध्ये प्रबलं पुरुषं भिनद्भिनत्ति प्रातिकूल्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराणि विशेषेण दर्दरीति प्रातिकूल्यनिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिक्रददुत्साहेन शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं श्रैष्ठ्यमपस्तत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाय जितवान्यजमानार्थे संपादितवानित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" यज्ञविभ्रष्टयागे तु याज्याः स प्र निकेति च ।
इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरौ तथा ॥ १ ॥
अग्नी कामप्रापकेऽग्नी ब्रह्मवर्चसिनस्त्रयम्[२] ।
आप्या सं ते चरौ सौम्ये गणा ग्रामप्रदे त्रयम् ॥ २ ॥
मरु यागे नाशकेष्टावर्यमाऽऽर्यमणे चरौ ।
बुध्नादैन्द्रे प्र यस्तिस्रो बार्हस्पत्यानुषूकके ।
पञ्चविंशतित(र)त्रोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

---

१ क. घ. ङ. वेदस्य । २ ख. च. 'र्चसगे त्रय' ।

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः।)

हरिः ॐ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसुभ्नन्तान्त्सुब्धान्मृतानभि व्यौच्छत्ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं घ्नन्तीति ते रक्षांस्युपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं वृणामहै यत् (१) असुराञ्जयाम तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षांस्यपानुदन्त तानि रक्षांस्यनृतमकर्तेति समन्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अग्नावनाथन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन्नग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निरवपन्यान्येव पुरस्ताद्रक्षांसि (२) आसन्तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवते यान्येवाभितो रक्षांस्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षांस्यासन्तानि तेनापानुदन्त ततो देवा अभव-

न्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विबाधवते (३) अग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्र णुदते यदग्नये विबाधवते य एवैनेन सदृङ्तं तेन वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मात्पापीयान्तं तेनाप नुदते प्र श्रेयांसं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सदृशं क्रामति नैनं पापीयानाप्नोति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(वृणामहै यत्पुरस्ताद्रक्षांसि वपेदग्नये विबाधवत एवं चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

देवाः । मनुष्याः । पितरः । ते । अन्यतः । आसन् । असुराः । रक्षांसि । पिशाचाः । ते । अन्यतः । तेषाम् । देवानाम् । उत । यत् । अल्पम् । लोहितम् । अकुर्वन् । तत् । रक्षांसि । रात्रीभि-

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

रिति रात्रि—भिः । असुभ्नन् । तान् । सुब्धान् । मृतान् । अभि । वीति । औच्छत् । ते । देवाः । अविदुः । यः । वै । नः । अयम् । म्रियते । रक्षांश्सि । वै । इमम् । घ्नन्ति । इति । ते । रक्षांश्सि । उपेति । अमन्त्रयन्त । तानि । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहै । यत् (१)। असुरान् । जयाम । तत् । नः । सह । असत् । इति । ततः । वै । देवाः । असुरान् । अजयन् । ते । असुरान् । जित्वा । रक्षांश्सि । अपेति । अनुदन्त । तानि । रक्षांश्सि । अनृतम् । अकर्त । इति । समन्तमिति सम्—अन्तम् । देवान् । परीति । अविशन् । ते । देवाः । अग्नौ । अनाथन्त । ते । अग्नये । प्रवत इति प्र—वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । अवपन् । अग्नये । विबाधवत इति विबाध—वते । अग्नये । प्रतीकवत इति प्रतीक—वते । यत् । अग्नये । प्रवत इति प्र—वते । निरवपन्निति निः—अवपन् । यानि । एव । पुरस्तात् । रक्षांश्सि (२)। आसन् । तानि । तेन । प्रेति । अनुदन्त । यत् । अग्नये । विबाधवत इति विबाध—वते । यानि ।

एव । अभितः । रक्षांꣳसि । आसन् । तानि । तेन । वीति । अबाधन्त । यत् । अग्नये । प्रतीकवत इति प्रतीक–वते । यानि । एव । पश्चात् । रक्षांꣳसि । आसन् । तानि । तेन । अपेति । अनुदन्त । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यः । भ्रातृव्य-वानिति भ्रातृव्य–वान् । स्यात् । सः । स्पर्धमानः। एतया । इष्ट्या । यजेत । अग्नये । प्रवत इति प्र–वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा–कपालम् । निरिति । वपेत् । अग्नये । विबाधवत इति विबा-ध–वते (३) । अग्नये । प्रतीकवत इति प्रतीक–वते । यत् । अग्नये । प्रवत इति प्र–वते । निर्वप-तीति निः–वपति । यः । एव । अस्मात् । श्रे-यान् । भ्रातृव्यः । तम् । तेन । प्रेति । नुदते । यत्। अग्नये । विबाधवत इति विबाध–वते । यः । एव । एनेन । सदृङ्ङिति स–दृङ् । तम् । तेन । वीति । बाधते । यत् । अग्नये । प्रतीकवत इति प्रतीक–वते । यः । एव । अस्मात् । पापीयान् । तम् । तेन । अपेति । नुदते । प्रेति । श्रेयांꣳसम् । भ्रातृव्यम् । नुदते । अतीति । सदृशम् । क्रामति ।

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

न। एनम्। पापीयान्। आप्नोति। यः। एवम्।
विद्वान्। एतया। इष्ट्या। यजते (४)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्टयः क्रमात्।
प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिंश्चतुर्थके ॥ २ ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षाꣳसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षाꣳसि रात्रीभिरसुभ्नन्तान्त्सुब्धान्मृतानभि व्यौच्छत्ते देवा अविदुर्यो वै नाऽयं म्रियते रक्षाꣳसि वा इमं घ्नन्तीति ते रक्षाꣳस्युपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं वृणामहै यदसुराञ्जयाम तन्नः सहासदिति ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षाꣳस्यपानुदन्त तानि रक्षाꣳस्यनृतमकर्तेति समन्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अग्नावनाथन्त तेऽग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन्नग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते निरवपन्यान्येव पुरस्ताद्रक्षाꣳस्यास-

न्तानि तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाध-
वते यान्येवाभितो रक्षाꣳस्यासन्तानिते न
व्यबाधन्त यदग्नये प्रतीकवते यान्येव
पश्चाद्रक्षाꣳस्यासन्तानि तेनापानुदन्त
ततो देवा अभवन्पराऽसुराः , इति।

देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत्। असुराणां रक्षसां चास्त्येवान्तरजातिभेदः। तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहितमितरेऽकुर्वंस्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिष्वागत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेणासुभ्नन्क्षुभितं कृतवन्तः। तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते। तान्मृतानभिलक्ष्य पश्चाद्व्यौच्छद्रात्रिः प्रभातं प्राप्तवती। ततो देवा रक्षसां कृत्यमिदमित्यवगत्य रक्षांस्युपामन्त्रयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वाधीनानि कृतवन्तः। ततो रक्षांसि विजयफले भागं संप्रार्थ्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि। ततो देवा असुराञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः। तानि रक्षांसि देवा अनृतमकुर्वन्निति निश्चित्य प्रहर्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन्। तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमयाचन्त। याचित्वा त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन्। तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रप्रायमग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः श्रुतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान्। द्वितीयस्य हविषो विबाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणो विबाधशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विबाधवान्। तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रतीकवान्। तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदितवन्तः। विबाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विबाधितवन्तः। प्रतीकवतोऽग्नेरिष्ट्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः। ततो देवा विजयिनोऽभवन्नसुराः पराजिता अभवन्॥

इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या
यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद-
ग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये
प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

तेन प्र णुदते यदग्नये विबाधवते य एवैनेन सदृङ्तं तेन वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मात्पापीयान्तं तेनाप नुदते , इति।

त्रिविधो हि भ्रातृव्यः , प्रबलः समानबलो हीनबलश्चेति। तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति॥

वेदनं प्रशंसति—

प्र श्रेयाꣳसं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सदृशं क्रामति नैनं पापीयानाप्नोति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते॥, इति॥

भ्रातृव्यं श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमतिक्रामति, पापीयांस्तु न प्राप्नोत्येव॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः।)

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा अब्रुवन्यो नो वीर्यावत्तमस्तमनु समारभामहा इति त इन्द्रमब्रुवन्त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामनु समारभामहा इति सोऽब्रवीत्तिस्रो म इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यब्रुवन्नियमꣳहोमुगियं विमृधेयमिन्द्रियावती (१) इत्यब्रवीत्त इन्द्रायाꣳहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्निन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते यदिन्द्रा-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

याꣳहोमुचे॒ निर॑वपन्नꣳह॑स ए॒व तेना॑मुच्यन्त॒ यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॑ मृध॑ ए॒व तेनापा॑घ्नत॒ यदि॒न्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑त इन्द्रि॒यमे॒व तेना॒ऽऽत्मन्न॑दधत॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्कपालं पु॒रो॒डा॒शं॒ निर॑वप॒न्त्रय॑स्त्रिꣳश॒द्वै दे॒वता॒स्ता इन्द्र॑ आ॒त्मन्न॑नु॒ स॒मार॑म्भ॒यन्त॒ भूत्यै॑ (२) तां वाव दे॒वा विजि॑तिमुत्त॒मामसु॑रै॒र्व्य॑जयन्त॒ यो भ्रातृ॑व्यवान्त्स्यात्स स्प॒र्धमान ए॒तये॑ष्ट्या॑ यजे॒तेन्द्रा॑याꣳहोमु॒चे पु॒रो॒डा॒श॒मेका॑दशकपालं निर्व॑पे॒दिन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॒येन्द्रि॒याव॒तेऽꣳह॑सा॒ वा ए॒ष गृ॑ही॒तो यस्मा॒च्छ्रे॒यान्भ्रातृ॑व्यो॒ यदिन्द्रा॑याꣳहोमु॒चे नि॒र्वप॒त्यꣳह॑स ए॒व तेन॑ मुच्यते मृधा वा ए॒षो॑ऽभिष॑ण्णो॒ यस्मा॑त्सम॒ाने॒ष्वन्यः श्रेयानु॒त (३) अभ्रा॒तृ॑व्यो॒ यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॑ मृध॑ ए॒व तेनाप॑ हते॒ यदिन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑त इन्द्रि॒यमे॒व तेना॒ऽऽमन्ध॑त्ते॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्कपालं पु॒रो॒डा॒शं॒ निर्व॑पति॒ त्रय॑स्त्रिꣳश॒द्वै दे॒वता॒स्ता ए॒व यज॑मान आ॒त्मन्न॑नु॒ स॒मार॑म्भयते॒ भूत्यै॒ सा वा ए॒षा विजि॑ति॒र्नामे॒ष्टि॒र्य ए॒वं वि॒द्वाने॒तये॒ष्ट्या यज॑त उत्त॒मामे॒व विजि॑तिं॒ भ्रातृ॑व्येण॒ वि ज॑यते (४) ॥

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(इन्द्रियावती भूत्या उतैकान्नपञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः । संयत्ता इति सं—यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । अब्रुवन् । यः । नः । वीर्यावत्तम इति वीर्यावत्—तमः । तम् । अन्विति । समारंभामहा इति सम्—आरंभामहै । इति । ते । इन्द्रम् । अब्रुवन् । त्वम् । वै । नः । वीर्यावत्तम इति वीर्यावत्—तमः । असि । त्वाम् । अन्विति । समारंभामहा इति सम्—आरंभामहै । इति । सः । अब्रवीत् । तिस्रः । मे । इमाः । तनुवः । वीर्यावतीरिति वीर्य—वतीः । ताः । प्रीणीत । अथ । असुरान् । अभीति । भविष्यथ । इति । ताः । वै । ब्रूहि । इति । अब्रुवन् । इयम् । अंहोमुगित्यंहः—मुक् । इयम् । विमृधेति वि—मृधा । इयम् । इन्द्रियावतीतीन्द्रिय—वती (१) । इति । अब्रवीत् । ते । इन्द्राय । अंहोमुच इत्यंहः—मुचे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । अवपन् । इन्द्राय । वैमृधाय । इन्द्राय । इन्द्रियावत इतीन्द्रि-

य—वते । यत् । इन्द्राय । अंहोमुच इत्यंहः—मुचे । निरवपन्निति निः—अवपन् । अंहसः । एव । तेन । अमुच्यन्त । यत् । इन्द्राय । वैमृधाय । मृधः । एव । तेन । अपेति । अघ्नत । यत् । इन्द्राय । इन्द्रियावत इतीन्द्रिय—वते । इन्द्रियम् । एव । तेन । आत्मन् । अदधत । त्रयस्त्रिंशत्कपालमिति त्रयस्त्रिंशत्—कपालम् । पुरोडाशम् । निरिति । अवपन् । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशत् । वै । देवताः । ताः । इन्द्रः । आत्मन् । अन्विति । समारम्भयतेति सम्—आरम्भयत । भूत्यै (२) । ताम् । वाव । देवाः । विजितिमिति वि—जितिम् । उत्तमामित्युत्—तमाम् । असुरैः । वीति । अजयन्त । यः । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य—वान् । स्यात् । सः । स्पर्धमानः । एतया । इष्ट्या । यजेत । इन्द्राय । अंहोमुच इत्यंहः—मुचे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय । वैमृधाय । इन्द्राय । इन्द्रियावत इतीन्द्रिय—वते । अंहसा । वै । एषः । गृहीतः । यस्मात् । श्रेयान् । भ्रातृव्यः । यत् । इन्द्राय । अंहोमुच इत्यंहः—मुचे । निर्वपतीति निः—वपति । अंह-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

सः । एव । तेन॑ । मुच्यते । मृधा । वै । एषः । अभिष॑ण्ण इत्य॑भि—सन्नः । यस्मा॑त् । समानेषु॑ । अन्यः । श्रेया॑न् । उत (३) । अभ्रा॑तृव्यः । यत् । इन्द्रा॑य । वैमृधाय॑ । मृध॑ः । एव । तेन॑ । अपेति॑ । हते । यत् । इन्द्रा॑य । इन्द्रियाव॑त इती॑न्द्रिय—वते । इन्द्रियम् । एव । तेन॑ । आत्मन् । धत्ते । त्रय॑स्त्रिंश-शत्कपालमिति त्रय॑स्त्रिंश् शत्—कपालम् । पुरोडा-शम् । निरिति॑ । वपति । त्रय॑स्त्रिंशदिति त्रय॑ः—त्रिंशत् । वै । देवता॑ः । ताः । एव । यज॑मानः । आत्मन् । अन्विति॑ । समार॑म्भयत इति॑ सम्—आर॑म्भयते । भूत्यै॑ । सा । वै । एषा । विजि॑तिरिति वि—जितिः । नाम॑ । इष्टि॑ः । यः । एवम् । विद्वान् । एतया॑ । इष्ट्या॑ । यज॑ते । उत्तमामित्यु॑त्—तमाम् । एव । विजि॑तिमिति वि—जितिम् । भ्रातृ॑व्येण । वीति॑ । जयते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ॥

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा अब्रुवन्यो नो वीर्यावत्तमस्तमनु समारभामहा इति त इन्द्रमब्रुवन्त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामनु समारभामहा इति सोऽब्रवीत्तिस्रो म इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यब्रुवन्नियमंहोमुगियं विमृधेयमिन्द्रियावती इत्यब्रवीत्त इन्द्रायांहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्निन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते यदिन्द्रायांहोमुचे निरवपन्नंहस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापाघ्नत यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निरवपन्त्रयस्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भयत भूत्यै तां वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त, इति।

युद्धायोद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन्नोऽस्माकं मध्ये योऽतिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहै सम्यग्युद्धोपक्रमं कुर्व(र्म) इति। ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयास्तिस्रस्तनूर्हविर्भिस्तर्पितवन्तः। तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविमोकं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः। त्रिष्वेकादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते। तेन च त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति। तच्चैश्वर्याय संपद्यते। ततो देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविमोकशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नुवन्॥

विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायांहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावतेऽꣳहसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाꣳहोमुचे निर्वपत्यꣳहस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुताभ्रातृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनाप हते यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते त्रयस्त्रिꣳशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु समारम्भयते भूत्यै, इति।

पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवदंहोमुगादिविशेषणानि याज्यानुवाक्यागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि। अंहोमुचे प्र भरेमा मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुक्शब्दः। वि न इन्द्र मृधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमृधशब्दः। इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः। अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम्। पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुविबाधवत्त्वं प्रत्यङ्मुख[1]वत्त्वं चेत्यर्थपरत्वं योज्यम्। यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति। स च प्रथमहविषा पापान्मुच्यते। समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादन्यः श्रेयान्भवति सोऽन्यो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽ[2]प्येषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वम[3](मा)त्रसंपादितवैरि[4]त्वेन तेनान्येनाभिषण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिश्नाति। स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्तादृशाञ्शत्रूनपहते। तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति। पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्संख्यया यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति। तच्च भूत्यै संपद्यते॥

इष्टेर्नामोपदिश्य तद्वेदनं प्रशंसति—

सा वा एषा विजितिर्नामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उत्तमामेव विजितिं भ्रातृव्येण वि जयते॥, इति॥

---

१ ख. च. प्राङ्मुखवत्त्वं। २ क. घ. ङ. 'प्येष श्रे'। ३ घ. ङ. 'मन्त्रासं'। ४ ख. च. 'रित्वं तें'।

विशेषेण जयन्त्यनयेति विजितिः । एतद्वेदिता भ्रातृव्येण सह युद्ध्वा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्त्संगृह्याऽऽदायापक्रम्यातिष्ठत्तेऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावर्त्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा दाभीत्यसुराः सा नान्यतरांश्चनोपावर्तत ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१) भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाव देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशूनवृञ्जत यद्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम् (२) प्रजां पशूनवृञ्जत तस्मादेताꣳ संवर्ग इतीष्टिमाहुर्यो भ्रातृव्यवा-

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

न्त्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तꣳ शृतमासन्नमेतेन यजुषाऽभि मृशेदोजं एव बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते भवंत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ॥

(बलमस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चचत्वारिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः। संयत्ता इति सं—यत्ताः। आसन्। तेषाम्। गायत्री। ओजः। बलम्। इन्द्रियम्। वीर्यम्। प्रजामिति प्र—जाम्। पशून्। संगृह्येति सं—गृह्य। आदायेत्या—दाय। अपक्रम्येत्यप—क्रम्य। अतिष्ठत्। ते। अमन्यन्त। यतरान्। वै। इयम्। उपावर्त्स्यतीत्युप—आवर्त्स्यति। ते। इदम्। भविष्यन्ति। इति। ताम्। वीति। अह्वयन्त। विश्वकर्मन्निति विश्व—कर्मन्। इति। देवाः। दाभि। इति। असुराः। सा। न। अन्यतरान्। चन। उपावर्ततेत्युप—आवर्तत। ते। देवाः।

एतत् । यजुः । अपश्यन् । ओजः । असि । सहः । असि । बलम् । असि (१) । भ्राजः । असि । देवानाम् । धाम । नाम । असि । विश्वम् । असि । विश्वायुरिति विश्व—आयुः । सर्वम् । असि । सर्वायुरिति सर्व—आयुः । अभिभूरित्यभि—भूः । इति । वाव । देवाः । असुराणाम् । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । अवृञ्जत । यत् । गायत्री । अपक्रम्येत्यप—क्रम्य । अतिष्ठत् । तस्मात् । एताम् । गायत्री । इति । इष्टिम् । आहुः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । गायत्री । संवत्सर इति सं—वत्सरः । वै । तत् । अपक्रम्येत्यप—क्रम्य । अतिष्ठत् । यत् । एतया । देवाः । असुराणाम् । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् (२)। प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । अवृञ्जत । तस्मात् । एताम् । संवर्ग इति सं—वर्गः । इति । इष्टिम् । आहुः । यः । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य—वान् । स्यात् । सः । स्पर्धमानः । एतया । इष्ट्या । यजेत । अग्नये । संवर्गायेति सं—वर्गाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । तम् । शृतम् । आसन्नमित्या—सन्नम् । एतेन । यजुषा ।

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

अभीति। मृशेत्। ओजः। एव। बलम्। इन्द्रियम्। वीर्यम्। प्रजामिति प्र—जाम्। पशून्। भ्रातृव्यस्य। वृङ्क्ते। भवति। आत्मना। परेति। अस्य। भ्रातृव्यः। भवति (३)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः।)

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजितिनाम(मि)का ॥

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः[1] स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिं[2] विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं मन्त्रं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्त्संगृह्याऽऽदायापक्रम्यातिष्ठत्तेऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावर्त्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मन्निति देवा दाभीत्यसुराः सा नान्यतरांश्चनोपावर्तत ते देवा एतद्यजुरपश्यन्, इति।

ओजस्त्वगसृङ्मांसादिधातुभ्यो[3] जातोऽष्टमो धातुः। तथा च संप्रदायविद्भिरुक्तम्—"ओजो नामाष्टमीदशा[4]" इति। बलं शरीरशक्तिः। इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाटवम्। वीर्यमुत्साहः। प्रजाः पुत्रादिकाः। पशवो गवादिकाः। देवासुरेषु युद्धार्थं[5] गतेषु तदीयानोजःप्रभृतीन्षट्पदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽपक्रम्य दूरे स्थितवती। तां दृष्ट्वा ते देवाश्चासुराश्चैवममन्यन्त—उभयोर्वर्गयोर्मध्ये यतरान्यद्वर्गस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्वर्गस्थिता इदं सर्वैश्वर्यं प्राप्स्यन्तीति। तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः। हे

---

१ च. 'व्येण स्प'। २ क. घ. ङ. 'वत्स्पर्ध'। ३ क. घ. च. 'तुभ्यष्ट'। ४ ख. 'ष्टमामिति।'। ५ क. घ. ङ. युद्धं ग'।

विश्वकर्मन्निति देवानामाह्वानं, हे दाभीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्मन्निति। दभ्नोति विरोधिनो हिनस्तीति दाभी तत्संबोधनं हे दाभीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्वर्गयोर्मध्ये कानपि पुरुषान्नैव प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् ॥

तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि भ्राजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूः, इति।

अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते। ओजोबले व्याख्याते। सहः सहिष्णुत्वं धैर्यम्। भ्राजो दीप्तिः। देवानां धाम स्वर्गः। नामेन्द्रादिकम्। विश्वमचेतनं कृत्स्नं जगत्। विश्वायुः कृत्स्नान्नयुक्तम्। सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत्। सर्वाण्यायुष्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वायुः। वैरिणोऽभिभवतीत्यभिभूः ॥

यथाम(जुर्म)न्त्रस्यार्थ(प्राप्यं) फलं दर्शयति—

इति वाव देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशूनवृञ्जत, इति।

अनेनैवोक्तेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्रीं प्रसाद्य तत्प्रसादादसुराणामोजआदिषट्कं विनाश्य स्वयं तल्लब्धवन्तः ॥

अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

यद्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादेतां गायत्रीतीष्टिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठद्यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशूनवृञ्जत तस्मादेताꣳ संवर्ग इतीष्टिमाहुः, इति।

विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम्। यस्माद्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सर्वमानीतवती तस्मात्तेन मन्त्रेण हविरभिमृश्य क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा

(गार्मुतचरुविधिः)

तदीयाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यातिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेयमिष्टिः । यस्मादेतयेष्ट्या देवा असुराणां संबन्ध्योजआदिषट्कं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्यग्वृज्यते विनाश्यतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः ॥

इदानीं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्पर्धमान
एतयेष्ट्या यजेताग्नये संवर्गाय पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इति ।

संवर्गꣳ सꣳ रयिं जयेति याज्यायां संवर्गशब्दश्रवणाद्वैरिसंबन्ध्योजआदिवर्जनहेतुत्वाच्चायमग्निः संवर्गः ॥

पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादिमन्त्रं विनियुङ्क्ते—

तꣳ शृतमासन्नमेतेन यजुषाऽभि मृशेदोज एव
बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति॥, इति ॥

तं पुरोडाशं शृतं पक्वमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
पराचीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता
बृहस्पतिश्चान्ववैताꣳ सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया
त्वा प्र तिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति तं
प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं

चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च
आयन्ते यत्राव॑सन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्तान्पूषा
चान्वैतां॑ सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठाथ
त्वा पशव उपावर्त्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति
सोमोऽब्रवीन्मम वै (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ
वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजा-
पतिं पशव उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्त-
स्मा एतं॑ सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सो-
मापूषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
वास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा
पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति
पूषा पशून्प्र जनयति (३) ॥

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—

जाः। असृजत। ताः। अस्मात्। सृष्टाः। पराचीः। आयन्। ताः। यत्र। अवसन्। ततः। गर्मुत्। उदिति। अतिष्ठत्। ताः। बृहस्पतिः। च। अन्ववैतामित्यनु—अवैताम्। सः। अब्रवीत्। बृहस्पतिः। अनया। त्वा। प्रेति। तिष्ठानि। अथ। त्वा। प्रजा इति प्र—जाः। उपावर्त्स्यन्तीत्युप—आवर्त्स्यन्ति। इति। तम्। प्रेति। अतिष्ठत्। ततः। वै। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम्। प्रजा इति प्र—जाः। उपावर्तन्तेत्युप—आवर्तन्त। यः। प्रजाकाम इति प्रजा—कामः। स्यात्। तस्मै। एतम्। प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम्। गार्मुतम्। चरुम्। निरिति। वपेत्। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् (१)। एव। स्वेन। भागधेयेनेति भाग—धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। अस्मै। प्रजामिति प्र—जाम्। प्रेति। जनयति। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। पशून्। असृजत। ते। अस्मात्। सृष्टाः। पराञ्चः। आयन्। ते। यत्र। अवसन्। ततः। गर्मुत्। उदिति। अतिष्ठत्। तान्। पूषा। च। अन्ववैतामित्यनु—अवैताम्। सः। अब्रवीत्। पूषा। अनया। मा। प्रेति। तिष्ठ। अथ। त्वा। पशवः। उपाव-

त्स्यन्तीत्युप—आवर्त्स्यन्ति । इति । माम् । प्रेति । तिष्ठ । इति । सोमः । अब्रवीत् । मम । वै (२)। अकृष्टपच्यमित्यकृष्ट—पच्यम् । इति । उभौ । वाम्। प्रेति । तिष्ठानि । इति । अब्रवीत् । तौ । प्रेति । अतिष्ठत् । ततः । वै । प्रजापतिमिति प्रजा—प-तिम् । पशवः । उपावर्तन्तेत्युप—आवर्तन्त । यः । पशुकाम इति पशु—कामः । स्यात् । तस्मै । ए-तम् । सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् । गार्मुतम्। चरुम् । निरिति । वपेत् । सोमापूषणाविति सोमा—पूषणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जनयतः । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः—धाः । पूषा । पशूनाम् । प्रजनयितेति प्र—जनयिता। सोमः । एव । अस्मै । रेतः । दधाति । पूषा । प-शून् । प्रेति । जनयति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेष्टिस्तृतीयके ॥

(गार्मुतचरुविधिः)

अथ चतुर्थे गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः पराचीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता बृहस्पतिश्चान्ववैताꣳ सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति तं प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्तन्त, इति।

ताः पराङ्मुखत्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृतवत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपातेन ततो देशाद्गर्मुत्संज्ञकमकृष्टपच्यमरण्यमुद्गरूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ। अत्र चकारादनाम्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चीयते। तदा प्रजापतिं प्रति बृहस्पतिरेवमब्रवीत्। अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन प्रतिष्ठितं करोमि, ततो धान्यवन्तं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीत्युक्त्वा तं प्रजापतिं प्रति प्रतिष्ठितवान्। ततो धान्यवन्तं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा उपगताः॥

विधत्ते—

यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति, इति॥

अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्तान्पूषा चान्ववैताꣳ सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठाथ त्वा पशव उपावर्त्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽब्रवीन्मम वा अकृष्टपच्यमित्युभौ वां प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रातिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं पशव उपावर्तन्त, इति।

---

१ ख. °तिष्ठि°।

पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षिततृणशेषगोमयादिपातेन गर्मुत उत्पत्तिः । तया गर्मुता प्रजापतिः पूषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनाप्तवान् ॥

अथेष्टिं विधत्ते—

यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतꣳ सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सोमापूषणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति॥, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

अग्ने गोभिर्न आ गहीन्दो पुष्ट्या जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् । त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणायुतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घꣳ श्रवो दिव्यैरयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं गवां कुल्मिं जीवस आ युवस्व । अग्निर्गृह-

(चित्रायागस्योपहोममन्त्राः)

पतिः सोमो विश्ववनिः सविता सुमेधाः स्वाहा। अग्ने गृहपते यस्ते घृत्यो भागस्तेन सह ओजं आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात्पथो मा योषं मूर्धा भूयासꣳ स्वाहा (२)॥

(अमृतमष्टात्रिꣳशच्च।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः।)

अग्ने। गोभिः। नः। एति। गहि। इन्दो इति। पुष्ट्या। जुषस्व। नः। इन्द्रः। धर्ता। गृहेषु। नः। सविता। यः। सहस्रियः। सः। नः। गृहेषु। रारणत्। एति। पूषा। एतु। एति। वसु। धाता। ददातु। नः। रयिम्। ईशानः। जगतः। पतिः। सः। नः। पूर्णेन। वावनत्। त्वष्टा। यः। वृषभः। वृषा। सः। नः। गृहेषु। रारणत्। सहस्रेण। अयुतेन। च। येन। देवाः। अमृतम् (१)। दीर्घम्। श्रवः। दिवि। ऐरयन्त। रायः। पोष। त्वम्। अस्मभ्यमित्यस्म—भ्यम्। गवाम्। कुल्मिम्। जीवसे। एति। युवस्व। अग्निः। गृहपतिरिति गृह—पतिः। सोमः। विश्ववनिरिति विश्व—वनिः।

सविता । सुमेधा इति सु—मेधाः । स्वाहा । अग्ने । गृहपत इति गृह—पते । यः । ते । घृत्यः । भागः । तेन । सहः । ओजः । आक्रममाणायेत्या—क्रममाणाय । धेहि । श्रैष्ठ्यात् । पथः । मा । योषम् । मूर्धा । भूयासम् । स्वाहा (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापश्वर्थिनोरुक्तश्चतुर्थे गार्मुतश्चरुः ॥

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चित्रायागं विधित्सुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रान्पठति ।

कल्पः—“ चित्रापौर्णमासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि सप्ताग्ने गोभिर्न आ गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिर्न आ गहीन्दो पुष्ट्या जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः ।, इति ।

हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागह्यागच्छ । हे इन्दो पशुपुष्ट्या नोऽस्माञ्जुषस्व प्रीणय । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्ता पशूनां धारयिता भवतु ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु ।, इति ।

पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रियः । तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणद्भृशं रमताम् । पशुपोषकश्च देव आगच्छतु । वसु धनमपि आगच्छतु ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(चित्रायागस्योपहोममन्त्राः)

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् ।, इति ।

सर्वस्य विधाता जगतः पालक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं ददातु । स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावनद्भृशं भजतु रक्षतु ॥

चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु
रारणत् । सहस्रेणायुतेन च ।, इति ।

यस्त्वष्टा वृषभः श्रेष्ठो वृषा कामानां वर्षिता सोऽस्माकं गृहेषु पशूनां सहस्रेणायुतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् ॥

पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा अमृतं दीर्घꣳ श्रवो दिव्यै-
रयन्त । रायस्पोष त्वमस्मभ्यं गवां
कुल्मिं जीवस आ युवस्व ।, इति ।

हे रायस्पोष धनपोषक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः । तादृशस्त्वमस्मदर्थं गवां कुल्मिं संघं जीवसे जीवनार्थमायुवस्वाऽऽनीय मिश्रय ॥

षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्ववनिः
सविता सुमेधाः स्वाहा ।, इति ।

अग्निरस्मद्गृहस्याधिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत इति विश्ववनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । एतेभ्य इदं स्वाहुतमस्तु ॥

सप्तममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गृहपते यस्ते घृत्यो भागस्तेन सह
ओज आक्रममाणाय धेहि श्रैष्ठ्यात्पथो मा
योषं मूर्धा भूयासꣳ स्वाहा ॥, इति ॥

हे गृहपतेऽग्ने घृतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमधातुरूपं शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रैष्ठ्यात्पथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तॄणां संबन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा योषं

वियुक्तो मा भूवं, मूर्धा यजमानानां मध्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"अग्ने गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायागे हि सप्त ते ॥ १ ॥"

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य एवं विद्वाꣳश्चित्रया पशुकामो यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति सारस्वतो भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवास्मै (१) मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्यै चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनꣳ सप्तैतानि हवीꣳषि भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति

पुष्यंति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जुहोति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै त एव द्वादंश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

चित्रया । यजेत । पशुकाम इति पशु—कामः । इयम् । वै । चित्रा । यत् । वै । अस्याम् । विश्वम् । भूतम् । अधीति । प्रजायंत इति प्र—जायंते । तेन । इयम् । चित्रा । यः । एवम् । विद्वान् । चित्रया । पशुकाम इति पशु—कामः । यजंते । प्रेति । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । मिथुनैः । जायते । प्रेति । एव । आग्नेयेन । वापयति । रेतः । सौम्येन । दधाति । रेतः । एव । हितम् । त्वष्टा । रूपाणि । वीति । करोति । सारस्वतौ । भवतः । एतत् । वै । दैव्यम् । मिथुनम् । दैव्यम् । एव । अस्मै (१) । मिथुनम् । मध्यतः । दधाति । पुष्ट्यै । प्रजननायेति प्र—जननाय । सिनीवाल्यै । चरुः । भवति । वाक् । वै । सिनीवाली । पुष्टिः ।

खलु । वै । वाक् । पुष्टिम् । एव । वाचम् । उपेति । एति । ऐन्द्रः । उत्तम इत्युत्—तमः । भवति । तेन । एव । तत् । मिथुनम् । सप्त । एतानि । हवींꣳषि । भवन्ति । सप्त । ग्राम्याः । पशवः । सप्त । आरण्याः । सप्त । छन्दाꣳसि । उभयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । अथ । एताः । आहुतीरित्या—हुतीः । जुहोति । एते । वै । देवाः । पुष्टिपतय इति पुष्टि—पतयः । ते । एव । अस्मिन् । पुष्टिम् । दधति । पुष्यति । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । अथो इति । यत् । एताः । आहुतीरि-त्या—हुतीः । जुहोति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

चित्रायागस्योपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ॥

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य एवं विद्वाꣳश्चित्रया पशुकामो यजते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते, इति ।

(चित्रायागविधिः)

चित्रेति यागस्य नामधेयम्। सा च चित्रा भूमिस्वरूपा। यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्येनोत्पद्यते तेन चित्रप्राण्युत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा। तद्वृद्धिचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्यागोऽपि चित्रेत्युच्यते ॥

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोन्नयति—

प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवास्मै मिथुनं मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्यै चरुर्भवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनम्, इति।

अत्राऽऽग्नेयेन हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशूत्पत्तिबीजं प्रक्षिपति। सौम्येन हविषा व्रीह्यादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु पोषकं रेतो धारयति। तृतीयहविर्देवता त्वष्टा[1] च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण विकरोति। अतः[2] सरस्वतीदेवताकः[3] सरस्वद्देवताकश्चेत्युभौ सारस्वतौ भवतः। एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनं, तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठानेन यजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति। तच्चोत्पन्नानां प्रजानां पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते। तत्र सिनीवाल्यै चरुः कर्तव्यः। सिनीवाल्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम्। वाचः पुष्टिहेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते। तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं प्राप्नोति। ऐन्द्रो यागश्चरमः कर्तव्यः। तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवाल्याः स्त्रीत्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति। अत्र द्रव्यविशेषाः शाखान्तरे द्रष्टव्याः ॥

पाठप्राप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

सप्तैतानि हवीꣳषि भवन्ति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाꣳस्युभयस्यावरुद्ध्यै, इति।

गो[5]पुरुषाश्वाजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः। द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कट-

१ ख. च. °ष्टा निहि°। २ ख. च. ततः। ३ क. घ. ङ. च. °तः स्त्री स°। ४ क. घ. ङ. च. °ताका स°। ५ ख. च. गोमहिषा°।

नादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ॥

अग्ने गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुतीर्जुहोति प्रतिष्ठित्यै॥, इति ॥

एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ॥

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।
चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।
स्यान्नाम पृष्ठाज्यबर्हिष्पवमानेषु तत्तथा ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः, किंतु रूढ्या चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् । तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत ।

तथा चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ ”, इति ॥

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यं, यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

---

१ च. °र्मैकारकं वि° ।

अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। लिङ्गप्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो बाध्येत। तस्माच्चित्रापदं कर्मनामधेयम्। यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमानशब्द आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम्।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा।
आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः॥
चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम्।
पुंस्प्रवृत्त्यादिनो (नाऽ) पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम्॥"

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—"चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः" इति। तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं पश्वादिफलस्यापि। यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रादिरपि तथाऽस्त्विति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते। चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतो नापि किंचित्तस्य कल्पकमस्ति, अनेनापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात्। अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यलाभाद्वैधं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेन्न। प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात्। तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम्।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः।
नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात्॥
याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः।
मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः"॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाम्नायेते—"सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्यं मिथुनम्" इति। सरस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य समासे कृते पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्ताविति भवति। तौ देवते ययोर्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ। एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते। तयोर्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकप्राप्ताः। तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः। कुतः। श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियाम-

---

१ क. घ. ङ. च. °यस्य प°।

कस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आम्नाते—" प्र णो देवी सरस्वती" " आ नो दिवः " इति । पश्चात्पुंदेवतायाः " पीपिवा॰ँसं॰ सरस्वतः " " ये ते सरस्व ऊर्मयः " इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं॰ सुवृक्तिम् । येन शर्ध उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना परि धत्तं॰ स्वस्ति । पुरोवातो वर्षञ्जिन्वरावृत्स्वाहा वातावद्वर्षन्नुग्ररावृत्स्वाहा स्तनयन्वर्षन्भीमरावृत्स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेषरावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षन्पूर्तिरावृत् (१) स्वाहा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽतपति वर्षन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्भूतरावृत्स्वाहा मान्दा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः । ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रभृतः क्षत्रभृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत ।

(कारीरीष्टिविधिः)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि (२) ॥

(पूर्तिरावृद्धिचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

मारुतम् । असि । मरुताम् । ओजः । अपाम् । धाराम् । भिन्धि । रमयत । मरुतः । श्येनम् । आयिनम् । मनोजवसमिति मनः—जवसम् । वृषणम् । सुवृक्तिमिति सु—वृक्तिम् । येन । शर्धः । उग्रम् । अवसृष्टमित्यव—सृष्टम् । एति । तत् । अश्विना । परीति । धत्तम् । स्वस्ति । पुरोवात इति पुरः—वातः । वर्षन् । जिन्वः । आवृदित्या—वृत् । स्वाहा । वातावदिति वात—वत् । वर्षन् । उग्रः । आवृदित्या—वृत् । स्वाहा । स्तनयन् । वर्षन् । भीमः । आवृदित्या—वृत् । स्वाहा । अनशनि । अवस्फूर्जन्नित्यव—स्फूर्जन् । दिद्युत् । वर्षन् । त्वेषः । आवृदित्या—वृत् । स्वाहा । अतिरात्रमित्यति—रात्रम् । वर्षन् । पूर्तिः । आवृदित्या—वृत् (१) । स्वाहा । बहु । ह । अयम् । अवृषात् । इति ।

श्रुतः । आवृदित्यां—वृत् । स्वाहां । आतपतीत्यां—तपंति । वर्षंन् । विराडितिं वि—राट् । आवृदित्यां—वृत् । स्वाहां । अवस्फूर्जन्नित्यंव—स्फूर्जंन् । दिद्युत् । वर्षंन् । भूतः । आवृदित्यां—वृत् । स्वाहां । मान्दाः । वाशाः । शुन्ध्यूः । अजिराः । ज्योतिष्मतीः । तमंस्वरीः । उन्दंतीः । सुफेना इति सु—फेनाः । मित्रंभृत इति मित्रं—भृतः । क्षत्रंभृत इति क्षत्रं—भृतः । सुराष्ट्रा इति सु—राष्ट्राः । इह । मा । अवत । वृष्णंः । अश्वंस्य । संदानमितिं सं—दानंम् । असि । वृष्ट्यैं । त्वा । उपेतिं । नह्यामि (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः षष्ठे निरूपितः ॥

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्भिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र तावत्सप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—"कारीर्या वृष्टिकामो यजेताग्नीनन्वाधायापरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं परिधत्ते" इति ।

पाठस्तु—

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्धि, इति ।

हे कृष्णवासस्त्वं मरुत्संबन्ध्यसि, वस्त्रे प्रक्षिप्तस्य कृष्णद्रव्यमिश्रस्य जलस्य

(कारीरीष्टिविधिः)

मरुद्भिः शोषणीयत्वात्। अत एव मरुतामोजो बलमसि, मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ॥

कल्पः—"रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव जनयति" इति।

प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति।

पाठस्तु—

रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणꣳ सुवृक्तिम्। येन शर्ध उग्रमवसृष्टमेति तदश्विना परि धत्तꣳ स्वस्ति।, इति।

हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत क्रीडयत। कीदृशम्। आयिनमागच्छन्तं, मनोजवसं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं, वृषणमुदकस्य वर्षयितारं, सुवृक्तिं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम्। येन पुरोवातेनावसृष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्धः शीर्णमतिशोषेण हिंसितमेति प्राप्नोति। तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वत्रान्वयः। हेऽश्विनौ देवभिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धारयतम् ॥

कल्पः—"पुरोवातो वर्षन्नित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा" इति।

पाठस्तु—

पुरोवातो वर्षञ्जिन्वरावृत्स्वाहा वातावद्वर्षन्नुग्ररावृत्स्वाहा स्तनयन्वर्षन्भीमरावृत्स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्त्वेषरावृत्स्वाहाऽतिरात्रं वर्षन्पूर्तिरावृत्स्वाहा बहु हायमवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहाऽऽतपति वर्षन्विराडावृत्स्वाहाऽवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्भूतरावृत्स्वाहा, इति।

यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयञ्जिन्वः प्रजाः प्रीणयन्नावृदावर्तता, तस्मै स्वाहुतमस्तु। वातावत्प्रवातेन युक्त उग्रस्तीव्रधारायुक्तः स्तनयन्गर्जन्भीमो गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशनि प्राणघातकोऽशनिर्यथा न पतति तथाऽ-

---

१ ख. 'सितं क्षेत्रमे'। २ ङ. स्वाहा हु'।

वस्फूर्जन्नवसेचनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युल्लक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, त्वेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्दीपकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः । पूर्तिर्महीतलं पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाद्धावर्षयंत्किलेति श्रुतो जनेषु ख्यातः। आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः। अवस्फूर्जन्दिद्युदितिशब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थं भूतो यथोक्तगुणैर्युक्तः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ॥

कल्पः—" अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नवर्जूरसक्तून्करीरसक्तून्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा पुष्करपलाशैः संवेष्ट्य " इति ।

पाठस्तु—

मान्दा वाशाः शुन्ध्यूरजिराः । ज्योतिष्मती-
स्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः । मित्रभृतः क्षत्र-
भृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत । , इति ।

मान्दादीन्येकादशापां नामानि संबुद्ध्यन्तानि । तादृश्यो हे आपो यूयमिहास्मिन्कर्मणि मामवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्षहेतवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्यूः शुद्धिहेतवः । अजिराः प्रवाहरूपेण गमनशीलाः। ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रकाशाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेदयन्त्यः । सुफेना जलप्रवाहबाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधीर्बिभ्रति पोषयन्तीति मित्रभृतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यसंतोषेण बिभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभृतः । सुष्ठु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यासां ताः सुराष्ट्राः ॥

कल्पः—" समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन दाम्नोपनह्यति " इति ।

पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि
वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि ॥, इति ॥

हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वमुख्यस्यैवास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमसि । अतो वृष्टिसिद्ध्यर्थमनेन संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनह्यामि बध्नामि ॥

---

१ क. घ. ङ. 'यन्किले' । २ क. घ. 'धुक्त इ' ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"कारीर्यां मारुतं कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।
रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥ १ ॥
पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।
वृष्णः संनह्यते सक्तुं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः" ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् । उद्नो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः । वि पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति (१) वृष्टयः । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण । अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।

उन्नंम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्नो दिव्यस्यं नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् । ये देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः । त इमं यज्ञमंवन्तु त इदं क्षेत्रमा विंशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विंशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वसव्याः । अग्ने । सोम । सूर्य । देवाः । शर्मण्याः । मित्रावरुणेति मित्रा—वरुणा । अर्यमन् । देवाः । सपीतय इति स—पीतयः । अपाम् । नपात् । आशुहेमन्नित्याशु—हेमन् । उद्नः । दत्त । उदधिमित्युंद—धिम् । भिन्त । दिवः । पर्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । ततः । नः । वृष्ट्या । अवत । दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेनेत्युंद—वाहेन । पृथिवीम् । यत् । व्युन्दन्तीति वि—उन्दति । एति । यम् । नरः । सुदानव इति सु—दानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचु-

च्यवुः। वीति॑। पुर्जन्याः। सृजन्ति। रोद॑सी इति॑। अन्विति॑। धन्व॑ना। यन्ति (१)। वृष्टयः। उदिति॑। ईरयथ। मरुतः। समुद्रतः। यूयम्। वृष्टिम्। वर्षयथ। पुरीषिणः। न। वः। दस्राः। उपेति॑। दस्यन्ति। धेनवः। शुभम्। यातम्। अन्विति॑। रथाः। अवृत्सत। सृज। वृष्टिम्। दिवः। एति॑। अद्भिरित्यत्-भिः। समुद्रम्। पृण। अब्जा इत्यप्-जाः। असि। प्रथमजा इति॑ प्रथम-जाः। बल॑म्। असि। समुद्रियम्। उदिति॑। नम्भय। पृथिवीम्। भिन्धि। इदम्। दिव्यम्। नभः। उद्नः। दिव्यस्य। नः। देहि। ईशानः। वीति॑। सृज। दृतिम्। ये। देवाः। दिविभागा इति॑ दिवि-भागाः। ये। अन्तरिक्षभागा इत्यन्तरिक्ष-भागाः। ये। पृथिविभागा इति॑ पृथिवि-भागाः। ते। इमम्। यज्ञम्। अवन्तु। ते। इदम्। क्षेत्र॑म्। एति॑। विशन्तु। ते। इदम्। क्षेत्र॑म्। अनु॑। वीति॑। विशन्तु (२)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः ॥

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्प—"उत्करे प्रागीषं त्रिगधमनोवस्थितं भवति [त्रि]च्छर्दीपील्यर्थो (दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गधायां कृष्णाजिनमावध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति मध्यमायामावध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामावध्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति " इति ।

पाठस्तु—

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपां नपादाशुहेमन् । उद्नो दत्तोदधिं भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽवत ।, इति ।

अत्रोद्नो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुषज्यते । हे देवा उद्नो दत्तोदकानि प्रयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयितारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति पूर्वत्रान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उदधिं भिन्त, उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः, लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्यमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः सुखप्रदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहेमञ्शीघ्रगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां ते तादृशा इति व्याख्येयम् ॥

कल्पः—" उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीराबध्नाति जुहोतीत्येके " इति ।

---

१ च. प्राग्घोमम॰ ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति ।, इति ।

यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं वहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः
कोशमचुच्यवुः । वि पर्जन्याः सृजन्ति
रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ।,इति ।

नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्ठु हविषो दातारो ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशादाचुच्यवुः समन्ताच्च्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं सृजन्ति । बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमावुदकरहितायां यन्ति प्रवर्तन्ते ॥

तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा
पुरीषिणः । न वो दस्रा उप दस्यन्ति
धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ।, इति ।

हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्वृष्टिमुदीरयथोत्पादयत । ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूप्रदेशान्वर्षयथाऽऽप्लावयथ । हे दस्रा भूमिशोषमुपक्षपयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते । किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं प्राप्नुवताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान्रथाननुवर्तन्तां, वृष्टिं दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा रथानारुह्य समागच्छन्त्वित्यर्थः ॥

---

१ ख. च. °ति । दिवा चिद्दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्धकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन मेघेनोदकपरिपूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा व्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्ट्योदकप्रवाहरूपं दुर्दिनं कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं य° । २ ख. च. हविषां । ३ ख. घ. च. °नार्थं ।

कल्पः—"उत्करे कृष्णामामपक्वां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि भिद्येत वर्षिष्यतीति विद्यात्" इति ।

पाठस्तु—

सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।, इति ।

हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्वृष्टिं सृज । अद्भिः समुद्रसदृशं वह्निदाहमन्तरे- णाऽऽतपेन शुष्कमिमं कुम्भमापृण समन्तात्पूरय ॥

कल्पः—" अनउपस्तम्भने शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्बध्दा भवत्यब्जा असीति तां प्रोक्षति " इति ।

पाठस्तु—

अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।, इति ।

हेऽवेऽब्जा उदकाज्जाताऽसि मातृपित्रुदकाद्रेतोरूपेण परिणतादुत्पन्नाऽ- सि । किं च, प्रथमजा असि सुवर्भानुप्रसारितादादित्यावरकतमोभागात्प्रथम- मपहतादुत्पन्नाऽसि । " तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवत् " इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसंबन्धि बलं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि। त्वय्याक्रन्दन्त्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥

कल्पः—" उत्करे वर्षाहुस्तम्बं प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्वां जुहोति " इति ।

वर्षाहुः पुनर्नवा ।

पाठस्तु—

उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः । उद्नो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा दृतिम् ।, इति ।

हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नम्भयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि भवमिदं नभ आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्य दिवि भव- स्योद्न उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक हे देव त्वमीशानः सन्दृतिं विसृजोदकपूर्णदृतिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं कुरु ॥

कल्पः—" ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूनोत्यू- र्ध्वग्रीवं बहिष्टाद्विशसनम् " इति ।

---

१ ख. °ष्णाम° । २ क. घ. ङ. च. °ति तामभिक्रन्देत् ' इ° ।

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

पाठस्तु—

ये देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः। त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु ॥, इति ॥

लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्रविश्य सस्यनिष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिक्षेत्रमनु[1] च विशेषेण विशन्तु ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

वृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः।
दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्त्रये ॥ १ ॥
उद्नो दत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते।
दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥ २ ॥
स्थालीमद्भिः पूरयित्वा ह्यब्जाः प्रोक्षत्यविं स्थिताम्।
उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥
अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः।)

मारुतमंसि मरुतामोज इतिं कृष्णं वासः कृष्णतूंषं परिं धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ सरूंप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति रमयंत मरुतः श्येनमायिनमितिं पश्चाद्वातं प्रतिं मीवति पुरोवातमेव जंनयति वर्षस्यावंरुद्ध्यै वातनामानिं

---

१ च. 'क्षेत्रं प्रतिकेदारम्'।

जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या ईशे वायुमेव स्वेनं भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्यष्टौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिꣳ सं प्र च्यावयति कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकरन्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्ध्यै यतीनामद्यमानानाꣳ शीर्षाणि परांऽपतन्ते खर्जूरा अभवन्तेषाꣳ रसं ऊर्ध्वोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्त्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति यत्करीराणि भवन्ति (२) सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमवं रुन्धे मधुषा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनाꣳ रसो यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति मान्दा वाशा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा (३) च्यावयति वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोपं नह्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैनꣳ समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरैकान्नत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

मारुतम् । असि । मरुताम् । ओजः । इति । कृष्णम् । वासः । कृष्णतूषमिति कृष्ण—तूषम् । परीति । धत्ते । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । सरूप इति स—रूपः । एव । भूत्वा । पर्जन्यम् । वर्षयति । रमयत । मरुतः । श्येनम् । आयिनम् । इति । पश्चाद्वातमिति पश्चात्—वातम् । प्रतीति । मीवति । पुरोवातमिति पुरः—वातम् । एव । जनयति । वर्षस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । वातनामानीति वात—नामानि । जुहोति । वायुः । वै । वृष्ट्याः । ईशे । वायुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयति । अष्टौ (१) । जुहोति । चतस्रः । वै । दिशः । चतस्रः । अवान्तरदिशा इत्यवान्तर—दिशाः । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । एव । वृष्टिम् । सम् । प्रेति । च्यावयति । कृष्णाजिन इति कृष्ण—अजिने । समिति । यौति । हविः । एव । अकः ।

अन्तर्वेदीत्यन्तः—वेदि । समिति । यौति । अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । यतीनाम् । अद्यमानानाम् । शीर्षाणि । परेति । अपतन् । ते । खर्जूराः । अभवन् । तेषाम् । रसः । ऊर्ध्वः । अपतत् । तानि । करीराणि । अभवन् । सौम्यानि । वै । करीराणि । सौम्या । खलु । वै । आहुतिरित्या—हुतिः । दिवः । वृष्टिम् । च्यावयति । यत् । करीराणि । भवन्ति (२)। सौम्यया । एव । आहुत्येत्या—हुत्या । दिवः । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे । मधुषा । समिति । यौति । अपाम् । वै । एषः । ओषधीनाम् । रसः । यत् । मधु । अभ्द्य इत्यत्—भ्यः । एव । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । वर्षति । अथो इति । अभ्द्य इत्यत्—भ्यः । एव । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । वृष्टिम् । नीति । नयति । मान्दाः । वाशाः । इति । समिति । यौति । नामधेयैरिति नाम—धेयैः । एव । एनाः । अच्छ । एति । अथो इति । यथा । ब्रूयात् । असौ । एति । इहि । इति । एवम् । एव । एनाः । नामधेयैरिति नाम—धेयैः । एति (३)। च्यावयति । वृष्णः । अश्वस्य । संदानमिति सं—दानम् । असि । वृष्ट्यै । त्वा । उपेति । नह्यामि । इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

आह । वृषा । वै । अश्वः । वृषा । पर्जन्यः । कृष्णः । इव । खलु । वै । भूत्वा । वर्षति । रूपेण । एव । एनम् । समिति । अर्धयति । वर्षस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ॥
अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते—

मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपꣳ सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति, इति ।

तूषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतूषम् । जलपूरितैर्मेघैरादित्यप्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमानोऽपि कृष्णवस्त्रप्रावरणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ॥

मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते—

रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावरुद्ध्यै, इति ।

प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति ॥

पुरोवातो वर्षन्नित्यादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—

वातनामानि जुहोति वायुर्वै वृष्ट्या

---

१ ख. च. 'रणाद्वृष्टि' ।

ईशे वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति, इति।

जिन्वरुग्ररित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति यो वायुर्वृष्टेरीश्वरः स तुष्टः सन्वर्षयति ॥

पाठप्राप्तां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति—

अष्टौ जुहोति चतस्रो वै दिशश्च-तस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिꣳ सं प्र च्यावयति, इति ॥

मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सक्तूनां संयवनं यद्विधास्यते तस्याऽऽधारं विधत्ते—

कृष्णाजिने सं यौति हविरेवाकः, इति।

प्रकृतौ कृष्णाजिने हविःस्वरूपान्व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्पिनष्टि च। अतोऽत्रापि कृष्णाजिने[१] संयवने वा हविः कृतं भवति ॥

देशविशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदि सं यौत्यवरुद्ध्यै, इति।

वेदेर्बहिः संयवने यज्ञभूमिमप्रविश्य हविर्नावरुध्यते ॥

करीराणि विधातुं प्रस्तौति—

यतीनामद्यमानानाꣳ शीर्षाणि पराऽपतन्ते खर्जूरा अभवन्तेषाꣳ रस ऊर्ध्वोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्त्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति, इति।

पारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुखे ब्रह्मात्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्वभ्यः प्रायच्छत्। तथा कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञा[२] समाम्नायते—"अरुन्मुखान्यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्[३]" इति। पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम्। तथा च स्मर्यते—

"नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना।
वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ॥" इति ॥

---

१ ख. 'ने ह'। २ क. घ. ङ. 'ज्ञासमाम्नाये—"अ'। ३ क. घ. ङ. च. 'च्छत्' इ'।

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं षष्ठकाण्डे समाम्नायते—“इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्” इति। वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम्। सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालास्थीनि भूमावपतन्, तानि खर्जूरवृक्षत्वेनोदभवन्। ये तालाभिधाना महाखर्जूरास्तेषां फलानि शिरःकपालसदृशानि लक्ष्यन्ते। तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत्। पतित्वा च सोमलतासदृशीनां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दवाच्यान्यभवन्। अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाहुतिश्च सौम्या सती दिवः सकाशाद्वृष्टिं प्रच्यावयति।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिः” इति स्मृतेः॥

सक्तूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—

यत्करीराणि भवन्ति सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमव रुन्धे, इति॥

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा सं यौत्यपां वा एष ओषधीनाꣳ रसो यन्मध्वब्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षयत्यथो अब्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति, इति।

माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु कुर्वन्ति। तेषां च रसानामोषधिजन्यत्वाद्द्रवत्वाच्चोभयसारत्वम्॥

मन्त्रेण संयवनं विधत्ते—

मान्दा वाशा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा च्यावयति, इति।

मान्दादीन्यपां नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति। किंच, हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवैना अपः स्वनामभिराच्यावयति॥

कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं व्याचष्टे—

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्या-

---

१ ख. च. °णमेव। सा°।

मीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवै-नꣳ समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥, इति ॥

यथाऽश्वो वृषा सेचनसमर्थ एवं पर्जन्योऽपि सेचनसमर्थः सन्नुदकपूर्णे(र्णे)-न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्वर्षति । अतः कृष्णेन रज्जुरूपेणैनं पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै (१) अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालꣳ सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति

---

१ ख. स उद॰ ।

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

धामच्छद्दिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताः (२) एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृणेत्याहेमाश्चैवामूश्चापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छैत्यब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतदुन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्वां जुहोत्येषा वा ओषधीनां वृष्टिवनिस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३)॥

(अस्मै धावति ता वा एकविꣳशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वसव्याः । देवाः । शर्मण्याः । देवाः । सपीतय इति स—पीतयः । इति । एति । बध्नाति । देवताभिः । एव । अन्वहमित्यनु—अहम् । वृष्टिम् । इच्छति । यदि । वर्षेत् । तावति । एव । होतव्यम् । यदि । न । वर्षेत् । श्वः । भूते । हविः । निरि-

तिं । वपेत् । अहोरात्रे इत्यहः—रात्रे । वै । मित्राव-रुणाविर्ति मित्रा—वरुणौ । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । खलु । वै । पर्जन्यः । वर्षति । नक्तम् । वा । हि । दिवा । वा । वर्षति । मित्रावरुणाविति मित्रा—वरुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै (१) । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । पर्जन्यम् । वर्षयतः । अग्नये । धामच्छद इति धाम—छदे । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेत् । मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त—कपालम् । सौर्यम् । एककपालमित्येक—कपालम् । अग्निः । वै । इतः । वृष्टिम् । उदिति । ईरयति । मरुतः । सृष्टाम् । नयन्ति । यदा । खलु । वै । असौ । आदित्यः । न्यङ् । रश्मिभिरिति रश्मि- भिः । पर्यावर्तत इति परि—आवर्तते । अथ । वर्षति । धामच्छादिति धाम—छत् । इव । खलु । वै । भूत्वा । वर्षति । एताः । वै । देवताः । वृष्ट्याः । ईशते । ताः । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति । धावति । ताः (२) । एव । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयन्ति । उत । अवर्षिष्यन् ।

वर्षति । एव । सृज । वृष्टिम् । दिवः । एति । अद्भि-
रित्यत्–भिः । समुद्रम् । पृण । इति । आह ।
इमाः । च । एव । अमूः । च । अपः । समिति ।
अर्धयति । अथो इति । आभिः । एव । अमूः ।
अच्छ । एति । अब्जा इत्यप्–जाः । असि । प्रथ-
मजा इति प्रथम–जाः । बलम् । असि । समुद्रि-
यम् । इति । आह । यथायजुरिति यथा–यजुः ।
एव । एतत् । उदिति । नम्भय । पृथिवीम् । इति ।
वर्षाह्वामिति वर्ष–ह्वाम् । जुहोति । एषा । वै ।
ओषधीनाम् । वृष्टिवनिरिति वृष्टि–वनिः । तया ।
एव । वृष्टिम् । एति । च्यावयति । ये । देवाः ।
दिविभागा इति दिवि–भागाः । इति । कृष्णाजि-
नमिति कृष्ण–आजिनम् । अवेति । धूनोति । इमे ।
एव । अस्मै । लोकाः । प्रीताः । अभीष्टा–इत्य-
भि–इष्टाः । भवन्ति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

प्राच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ॥
अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छदिस्त्रये सक्तुबन्धनार्थं मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या बध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमिच्छति, इति ।

तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिमिच्छति ॥

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सक्तुहोमं पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते—

यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेत्, इति ।

तावत्येव सक्तुबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्तरेण पिण्डीर्जुहुयात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डत्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः । तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिर्वापं कुर्यात् ॥

अहोरात्रावसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां प्रयुञ्जानेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोन्नयति—

अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतः, इति ।

अह्नः सूर्यप्रकाशयुक्तत्वान्मित्रत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीन[1](नाऽऽवरक)त्वाद्वरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोरात्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः । कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञातुमशक्यत्वान्निरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ॥

हविर्निर्वपेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति—

अग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतꣳ सप्तकपालꣳ सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः

1 क. घ. ङ. च. 'नक्तत्वा' ।

पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्युतावर्षिष्यन्वर्षत्येव, इति।

धामा ह यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वाद्धामच्छदग्निः। तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छादयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः। अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरितिस्मृत्यनुसारेणाग्निरस्माल्लोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति। सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र तत्र नयन्ति। यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीव्रै रश्मिभिः परित आवर्ततेऽतिशयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति। वर्षन्स धामानि गृहादीन्याच्छादयन्निव बहुलमेघयुक्तो भूत्वा वर्षति। तथा सत्यग्निर्मरुत आदित्य इत्येता एव देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः। ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति। यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामग्रीं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव॥

आमस्थालीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे—

सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृणेत्याहेमाश्चैवामूश्चापः समर्धयत्यथो आभिरेवामूरच्छैति, इति।

अद्भिः पृणेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः समर्धयति। सृजा वृष्टिमित्यनेनामूः स्वर्गस्था अपः समर्धयति। किं चाऽऽभिरेव भूलोकस्थाभिरद्भिरमूरच्छैति स्वर्गस्था अपः प्राप्तुं गच्छति॥

कृष्णाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अब्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतत्, इति॥

पुनर्नवायां होमं विधत्ते—

उन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्वां जुहोत्येषा वा ओषधीनां वृष्टिवनिस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति, इति।

एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्वृष्टिभाक्, वर्षतौ बहुलतरसमुद्भवात्॥

मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते—

ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति॥, इति ॥

दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वाल्लोकाः प्रीताः सन्तो यजमानायाभीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

सर्वाणि छन्दा॑ꣳस्येतस्या॑मिष्ट्याम॑नूच्या॑नीत्या॑हुस्त्रिष्टुभो॑ वा एतद्वीर्यं॑ यत्क॑कुदुष्णिहा॑ जग॑त्यै यदु॑ष्णिहक॑कुभा॑वन्वाह॑ तेनैव॑ सर्वाणि॑ छन्दा॑ꣳस्यव॑ रुन्धे गायत्री वा ए॑षा यदु॑ष्णिहा॑ यानि॑ चत्वार्य॑ध्यक्षरा॑णि चतु॑ष्पाद ए॑व ते प॑शवो॑ यथा॑ पुरोडाशे॑ पुरो॑डाशोऽध्येवमेव तद्यदृच्यध्य॑क्षरा॑णि यज्जग॑त्या (१) परि॑द॑ध्यादन्तं॑ य॑ज्ञं ग॑मयेत्त्रिष्टु॑भा परि॑ दधातीन्द्रियं॑ वै वी॑र्यं त्रि॑ष्टुगि॑न्द्रिय ए॑व वी॑र्ये॑ य॑ज्ञं प्रति॑ष्ठापयति॑ नान्तं॑ गमयत्यग्ने त्री ते॑ वाजि॑ना॑ त्री ष॒धस्थे॑ति त्रिव॑त्या॑ परि॑ दधाति सरू॑पत्वाय॑ सर्वो॑ वा ए॑ष य॑ज्ञो यत्त्रैधातवी॑यं॑ कामा॑यका॑माय॑ प्र यु॑ज्यते॑ सर्वे॑भ्यो हि कामे॑भ्यो य॑ज्ञः

प्रयुज्यते त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो वै
(२) एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैवैनं
यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ
सर्वेणैव यज्ञेनं यजते नैनमभिचरन्त्स्तृणुत
एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
मेवैनंद्ददात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनसृजत ताꣳस्
त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वाꣳस्त्रैधातवी-
येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
पतिः पशूनसृजत तस्मादेवैनान्त्सृजत उपैन-
मुत्तरꣳ सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्त्रै-
धातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेनं यजते न देवताभ्य
आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिषमृद्धत्वाय त्रयः पुरो-
डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
नामाप्त्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव

हीमे लोका यवमयो मध्यं एतद्वा अन्तरि-
क्षस्य रूपꣳ समृद्ध्यै सर्वेषामभिगमयन्नवं
द्यत्यछंम्बट्कारꣳ हिरण्यं ददाति तेजं एव
(५) अवं रुन्धे ताप्यं ददाति पशूनेवावं
रुन्धे धेनुं ददात्याशिषं एवावं रुन्धे साम्नो वा
एष वर्णो यद्धिरंण्यं यजुंषां ताप्यंमुंक्थाम-
दानां धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानवं रुन्धे (६) ॥

(जगंत्याऽभिचरन्त्सर्वो वै गंच्छति यज्ञस्तेजं एव त्रिꣳशच्चं ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

सर्वाणि । छन्दाꣳसि । एतस्याम् । इष्ट्याम् ।
अनूच्यानीत्यनु—उच्यानि । इति । आहुः । त्रिष्टुभः ।
वै । एतत् । वीर्यम् । यत् । ककुत् । उष्णिहां ।
जगंत्यै । यत् । उष्णिहककुभावित्युष्णिह—ककुभौ ।
अन्वाहेत्यनु—आह । तेन । एव । सर्वाणि । छन्दा-
ꣳसि । अवेति । रुन्धे । गायत्री । वै । एषा । यत् ।
उष्णिहा । यानि । चत्वारि । अधीति । अक्षराणि ।
चतुष्पाद इति चतुः—पादः । एव । ते । पशवः ।
यथा । पुरोडाशे । पुरोडाशः । अधीति । एवम् ।

एव । तत् । यत् । ऋचि । अधीति । अक्षराणि । यत् । जगत्या (१)। परिदध्यादिति परि—दध्यात् । अन्तम् । यज्ञम् । गमयेत् । त्रिष्टुभा । परीति । दधाति । इन्द्रियम् । वै । वीर्यम् । त्रिष्टुक् । इन्द्रिये । एव । वीर्ये । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । न । अन्तम् । गमयति । अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधस्थेति सध—स्था । इति । त्रिवत्येति त्रि—वत्या । परीति । दधाति । सरूपत्वायेति सरूप—त्वाय । सर्वः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । त्रैधातवीयम् । कामायकामायेति कामाय—कामाय । प्रेति । युज्यते । सर्वेभ्यः । हि । कामेभ्यः । यज्ञः । प्रयुज्यत इति प्र—युज्यते । त्रैधातवीयेन । यजेत । अभिचरन्नित्यभि—चरन् । सर्वः । वै (२)। एषः । यज्ञः । यत् । त्रैधातवीयम् । सर्वेण । एव । एनम् । यज्ञेन । अभीति । चरति । स्तृणुते । एव । एनम् । एतया । एव । यजेत । अभिचर्यमाण इत्यभि—चर्यमाणः । सर्वः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । त्रैधातवीयम् । सर्वेण । एव । यज्ञेन । यजते । न । एनम् । अभिचरन्नित्यभि—चरन् । स्तृणुते । एतया । एव । यजेत । सहस्रेण । यक्ष्यमाणः । प्रजातमिति प्र—

जातम् । एव । एनत् । ददाति । एतया । एव । यजेत । सहस्रेण । ईजानः । अन्तम् । वै । एषः । पशूनाम् । गच्छति (३) । यः । सहस्रेण । यजते । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । खलु । वै । पशून् । असृजत । तान् । त्रैधातवीयेन । एव । असृजत । यः । एवम् । विद्वान् । त्रैधातवीयेन । पशुकाम इति पशु—कामः । यजते । यस्मात् । एव । योनेः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । पशून् । असृजत । तस्मात् । एव । एनान् । सृजते । उपेति । एनम् । उत्तरमित्युत्—तरम् । सहस्रम् । नमति । देवताभ्यः । वै । एषः । एति । वृश्च्यते । यः । यक्ष्ये । इति । उक्त्वा । न । यजते । त्रैधातवीयेन । यजेत । सर्वः । वै । एषः । यज्ञः (४) । यत् । त्रैधातवीयम् । सर्वेण । एव । यज्ञेन । यजते । न । देवताभ्यः । एति । वृश्च्यते । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । पुरोडाशः । भवति । ते । त्रयः । चतुष्कपाला इति चतुः—कपालाः । त्रिषमृद्धत्वायेति त्रिषमृद्ध—त्वाय । त्रयः । पुरोडाशाः । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । एषाम् । लोकानाम् । आप्त्यै । उत्तरउत्तर इत्युत्तरः—उत्तरः । ज्यायान् ।

भवति। एवम्। इव। हि। इमे। लोकाः। यव-मय इति यव—मयः। मध्ये। एतत्। वै। अन्तरिक्षस्य। रूपम्। समृद्ध्या इति सम्—ऋद्ध्यै। सर्वेषाम्। अभिगमयन्नित्यभि—गमयन्। अवेति। द्यति। अछम्बट्कारमित्यछम्बट्—कारम्। हिरण्यम्। ददाति। तेजः। एव (५)। अवेति। रुन्धे। तार्प्यम्। ददाति। पशून्। एव। अवेति। रुन्धे। धेनुम्। ददाति। आशिष इत्या—शिषः। एव। अवेति। रुन्धे। साम्नः। वै।। एषः। वर्णः। यत्। हिरण्यम्। यजुषाम्। तार्प्यम्। उक्थामदानामित्युक्थ—मदानाम्। धेनुः। एतान्। एव। सर्वान्। वर्णान्। अवेति। रुन्धे (६)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः।)

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समापिता ॥
अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधीयते।
तत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धाय्ये विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाꣳस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्ककुद-

१ ख. च. °विंधातव्या। त°।

ष्णिहा जगत्यै यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि छन्दाꣳस्यव रुन्धे, इति।

एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि च्छन्दांस्यनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा आहुः। तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं घटत इति तदुच्यते—ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम्। अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते। प्र सो अग्ने तवोतिभिरित्येषा ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्। प्र होत्रे पूर्व्यं वच इत्येषोष्णिक्तदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्॥

एतदुभयवचनेन त्रिष्टुब्जगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कां वारयितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव तद्यदृच्यध्यक्षराणि, इति।

उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि। तत्र चतुर्विंशत्यक्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता। यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पात्पशुस्वरूपा एव। पूर्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्तरस्थापनं विहितम्। एवमत्रापि विधास्यते। एवं सति यथा पुरोडाशेऽध्युपर्यन्यः पुरोडाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधिकाक्षराणि चत्वारीति यत्तदवगन्तव्यम्। अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः॥

+ प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति', ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते—

यज्जगत्या परिदध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्ये यज्ञं प्रति ष्ठापयति नान्तं गमयति, इति।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितुमिति तै०। इति ख. पुस्तके पाठान्तरम्।

---

१ क. घ. ङ. 'ति, तामप'।

उष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते। तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वाल्लक्षितलक्षणया जगतीशब्दो गायत्रीं ब्रूते। तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र बाध इत्युच्यते। अथवा शाखान्तरानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र प्राप्तं परिधानं दूष्यते। तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति। अथ त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः। त्रिष्टुभं इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाद्यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति। ततो यज्ञं न नाशयति॥

तां त्रिष्टुभं दर्शयति—

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थेति
त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय, इति।

त्रिशब्दा बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती। सेयं तृतीयकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके समाम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते। यथाऽस्यामृचि त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सारूप्यम्॥

सर्वकामसाधनत्वेन यागं विधत्ते—

सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयं
कामायकामाय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि
कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते, इति।

सर्वेषु यज्ञेषु यानि च्छन्दांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वाण्यत्रोष्णिक्ककुब्भ्यामेवावरुध्यानीत्युक्तम्। अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः। यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वकामार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम्॥

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते—

त्रैधातवीयेन यजेताभिचरन्त्सर्वो वा
एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैवैनं
यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनम्, इति॥

अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते—

एतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा

एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुते , इति।

एतयैव त्रैधातवीयेष्ट्यैव ॥

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरप्तोर्याममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिं प्रति साधनत्वं विधत्ते—

एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजातमेवैनद्ददाति, इति।

यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमसमर्थः सन्नहं तेन यक्ष्य इति कामयते सोऽयमेतयेष्ट्या यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं सहस्रं दातुं शक्तो भवत्येव। ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ॥

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत उपरितनबहुविधयज्ञसाधनद्रव्यार्थं विधत्ते—

एतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति यः सहस्रेण यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनसृजत ताꣳस्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वाꣳस्त्रैधातवीयेन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजापतिः पशूनसृजत तस्मादेवैनान्त्सृजत उपैनमुत्तरꣳ सहस्रं नमति, इति।

यः पुमान्गोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एष पशूनामवसानं प्राप्नोति। तेनोत्तरक्रतूननुष्ठातुमसमर्थो भवति। अतस्तत्सामर्थ्याय पशुकामः सन्प्रजापतिवदेतेनेष्ट्वा पशुयोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति। तदुत्तरक्रतुषु दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति ॥

यज्ञं संकल्प्याननुष्ठातुः संकल्पभ्रंशपरिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा एष आ वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयꣳ सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य आ वृश्च्यते, इति।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

आवृ(व्र)श्चनं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ॥

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ते
त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिषमृद्धत्वाय, इति।

समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः। तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य त्रिवारं समृद्धत्वं संपद्यते ॥

पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे
लोका एषां लोकानामाप्त्यै, इति ॥

पूर्वप्रपाठकोक्तत्रिधाताविव प्रमाणवैषम्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः, इति ॥

चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवदितुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरिक्षस्य रूपꣳ समृद्ध्यै, इति।

भूलोकवर्तिनो मनुष्याः स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यचन्द्रादयश्च विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम्। अन्तरिक्षवर्तिनस्तु यक्षगन्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम्। एवं यवमयस्येतरवैलक्षण्यादन्तरिक्षरूपत्वम्। तच्च समृद्ध्यै संपद्यते ॥

त्रिधातुवत्त्रिष्वपि पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तस्पर्शेनावदानं विधत्ते—

सर्वेषामभिगमयन्नव द्यत्यछम्बट्कारम्, इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—"हिरण्यं तार्प्यं धेनुरिति दक्षिणा" इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यं ददाति तेज एवाव रुन्धे
तार्प्यं ददाति पशूनेवाव रुन्धे धेनुं
ददात्याशिष एवाव रुन्धे साम्नो वा एष
वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानां
धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानव रुन्धे ॥, इति ॥

---

१ क. घ. च. °त्वेऽनु°। २ क. घ. ङ. च. तया।

हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य घृताक्तवस्त्रत्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाम्यात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः । सर्वं तेजः सामरूप्यꣳ ह शश्वदित्याम्नानाद्धिरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं क्षत्रियस्याऽऽहुर्योनिमित्याम्नातत्वात्तार्प्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादीदृशं संबन्धमभिप्रेत्य तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उक्थैः शस्त्रैर्देवतानां जायमाना मदा यास्वृक्षु ता ऋच उक्थामदास्तासां नवप्रसूतधेनुवद्धर्षणहेतुत्वाद्धेन्वा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णान्प्राप्नोति ॥

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ।
आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ "

"चित्रया यजेत पशुकामः, कारीर्या वृष्टिकामो यजेत" इत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चेन्मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । "देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत" इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳ सोममाऽहरत्तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्तस्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः

पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदिदं वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदिदं वा ताव-दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोका-नवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-स्मादिन्द्रोऽबिभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-सिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्तमुद्यन्तुं नाशक्नो-दथ वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमि-दमिति स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-मभिपर्यावर्ताद्धि यदबिभेद्यत्पृथिव्यां तृतीयमासी-त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्र-वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्त-त्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्त-द्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधा-त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-यच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र

दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णाद्द्वि-
र्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्ताद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यद्द्वि
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णवनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहै त्वामेव प्र विशानीति यन्मां
प्रविशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत्त्वामेवेन्धीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य
भ्रातृव्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं
भ्रातृव्यं तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णात्त्रिर्माऽ-
धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्ताद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यत्त्रिः
प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्तत्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं यद्वि-
ष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादैन्द्रा-
वैष्णवꣳ हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
तत्प्रायच्छदृचः सामानि यजूꣳषि सहस्रं वा
अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

(प्रवणं विष्णुर्वा इदमिदमहं यो भवत्येकविꣳशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

त्वष्टा । हतपुत्र इति हत—पुत्रः । वीन्द्रमिति वि—इन्द्रम् । सोमम् । एति । अहरत् । तस्मिन् । इन्द्रः । उपहवमित्युप—हवम् । ऐच्छत । तम् । न । उपेति । अह्वयत । पुत्रम् । मे । अवधीः । इति । सः । यज्ञवेशसमिति यज्ञ—वेशसम् । कृत्वा । प्रासहेति प्र—सहा । सोमम् । अपिबत् । तस्य । यत् । अत्यशिंष्यतेत्यति—अशिंष्यत । तत् । त्वष्टा । आहवनीयमित्या—हवनीयम् । उप । प्रेति । अवर्तयत् । स्वाहा । इन्द्रशत्रुरितीन्द्र—शत्रुः । वर्धस्व । इति । सः । यावत् । ऊर्ध्वः । पराविध्यतीति परा—विध्यति । तावति । स्वयम् । एव । वीति । अरमत । यदि । वा । तावत् । प्रवणमिति प्र—वनम् (१) । आसीत् । यदि । वा । तावत् । अधीति । अग्नेः । आसीत् । सः । संभवन्निति सं—भवन् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । अभि । समिति । अभवत् । सः । इषुमात्रमिंषुमात्रमितीषुमात्रम्—इषुमा-

त्रम् । विष्वङ् । अवर्धत । सः । इमान् । लोकान् । अवृणोत् । यत् । इमान् । लोकान् । अवृणोत् । तत् । वृत्रस्य । वृत्रत्वमिति वृत्र—त्वम् । तस्मात् । इन्द्रः । अबिभेत् । अपीति । त्वष्टा । तस्मै । त्वष्टा । वज्रम् । असिञ्चत् । तपः । वै । सः । वज्रः । आसीत् । तम् । उद्यन्तुमित्युत्—यन्तुम् । न । अशक्नोत् । अथ । वै । तर्हि । विष्णुः (२) । अन्या । देवता । आसीत् । सः । अब्रवीत् । विष्णो । एति । इहि । इदम् । एति । हरिष्यावः । येन । अयम् । इदम् । इति । सः । विष्णुः । त्रेधा । आत्मानम् । वि । नीति । अधत्त । पृथिव्याम् । तृतीयम् । अन्तरिक्षे । तृतीयम् । दिवि । तृतीयम् । अभिपर्यावर्तादित्यभि—पर्यावर्तात् । हि । अबिभेत् । यत् । पृथिव्याम् । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्रः । वज्रम् । उदिति । अयच्छत् । विष्णवनुस्थित इति विष्णु—अनुस्थितः । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् (३) । मयि । वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तत् । अस्मै । प्रेति । अयच्छत् । तत् । प्रतीति । अगृह्णात् । अधाः । मा । इति । । तत् । विष्णवे । अति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

प्रेति । अयच्छत् । तत् । विष्णुः । प्रतीति । अगृह्णात् । अस्मासु । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । इति । यत् । अन्तरिक्षे । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्रः । वज्रम् । उदिति । अयच्छत् । विष्णवनुस्थित इति विष्णु—अनुस्थितः । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् (४) । मयि । वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तत् । अस्मै । प्रेति । अयच्छत् । तत् । प्रतीति । अगृह्णात् । द्विः । मा । अधाः । इति । तत् । विष्णवे । अति । प्रेति । अयच्छत् । तत् । विष्णुः । प्रतीति । अगृह्णात् । अस्मासु । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । इति । यत् । दिवि । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्रः । वज्रम् । उदिति । अयच्छत् । विष्णवनुस्थित इति विष्णु—अनुस्थितः । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हाः । येन । अहम् (५) । इदम् । अस्मि । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । त्वी ३ । इति । अब्रवीत् । संधामिति सं—धाम् । तु । समिति । दधावहै । त्वाम् । एव । प्रेति ।

विशानि । इति । यत् । माम् । प्रविशेरिति प्र—विशेः । किम् । मा । भुञ्ज्याः । इति । अब्रवीत् । त्वाम् । एव । इन्धीय । तव । भोगाय । त्वाम् । प्रेति । विशेयम् । इति । अब्रवीत् । तम् । वृत्रः । प्रेति । अविशत् । उदरम् । वै । वृत्रः । क्षुत् । खलु । वै । मनुष्यस्य । भ्रातृव्यः । यः (६) । एवम् । वेद । हन्ति । क्षुधम् । भ्रातृव्यम् । तत् । अस्मै । प्रेति । अयच्छत् । तत् । प्रतीति । अगृ-ह्णात् । त्रिः । मा । अधाः । इति । तत् । विष्णवे । अति । प्रेति । अयच्छत् । तत् । विष्णुः । प्रतीति । अगृह्णात् । अस्मासु । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । इति । यत् । त्रिः । प्रेति । अयच्छत् । त्रिः । प्रत्यगृ-ह्णादिति प्रति—अगृह्णात् । तत् । त्रिधातोरिति त्रि—धातोः । त्रिधातुत्वमिति त्रिधातु—त्वम् । यत् । विष्णुः । अन्वतिष्ठतेत्यनु—अतिष्ठत । विष्णवे । अति । प्रेति । अयच्छत् । तस्मात् । ऐन्द्रावैष्णवमित्यैन्द्रा—वैष्णवम् । हविः । भवति । यत् । वै । इदम् । किम् । च । तत् । अस्मै । तत् । प्रेति । अयच्छत् । ऋचः । सामानि । यजूंषि । सहस्रम् । वै ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

अस्मै । तव । प्रेति । अयच्छत् । तस्मात् । सह-स्रदक्षिणमिति सहस्र—दक्षिणम् (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

त्रैधातवीयतद्द्रव्ये एकादश उदीरिते ॥

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्य-न्नादौ कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳ सोममाऽहरत्तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्, इति ।

विश्वरूपनाम्नस्त्वष्टृपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितनप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिन्द्ररहितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत् । स तु त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधी-रित्यवदत् । तमिन्द्रं नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विघातं कृत्वा बला-त्कारेण सोमं पीतवान् ॥

अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि वा तावत्प्रवणमासीद्यदि वा तावदध्यग्नेरा-सीत्स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्, इति ।

तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसरूपं यदल्पमत्यशिष्यत तद्गृ-हीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वैर्युत्पादनाय प्रवृत्तमक-रोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति । तस्यायमर्थः—

---

१ क. घ. ङ. च. 'वीयात' ।

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा वर्धस्वेति। सोऽग्निर्यावता कालेनोर्ध्वज्वालारूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्यामीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्ज्वाला शान्तेत्यर्थः। तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम्। तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रशत्रुरिति विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः। स च बहुव्रीहितां द्योतयति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात्। सति बहुव्रीहाविन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति। सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः। अपराधाभावे सत्युन्नतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति। अपराधे त्ववनतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसिद्ध्यभावः सूच्यते। यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायाग्निः (ग्नेः) प्रवणमवनतमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा(ग्नेर्ज्वा)लयाऽधिका वृद्धिरभूत्, तद्यथा तथा वा तिष्ठतु। स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्नीषोमावभिव्याप्य समुत्पन्नो होमाधाराङ्गाराभिमानिनमग्निदेवं हूयमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च स्वमुखे प्रक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरूर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिभ्यां दष्टवानित्यर्थः। एतच्चोपरितनप्रपाठके 'तावब्रूतामभिसंदष्टौ वै स्वः' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति॥

एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत
स इमाँल्लोँकानवृणोद्यदिमाँल्लोँका-
नवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्, इति।

इषुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं सर्वासु दिक्षु व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम्॥

अथास्य वृत्रस्य वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिन्द्रोऽबिभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा
वज्रमसिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्, इति।

तस्मात्सर्वलोकावरकाद्वृत्रादिन्द्रोऽबिभेत्। यथेन्द्रस्तथा त्वष्टाऽप्यबिभेत्। त्रिष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव स्थानाभावः। ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राय वज्रमसिञ्चत्, अस्त्ररूपत्वायाभिमन्त्रितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै दत्तवानित्यर्थः। सोऽयमिन्द्रसंबधी वज्रोऽभिमन्त्रितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत्॥

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्यपेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति—

तमुद्यन्तुं नाशक्नोदथ वै तर्हि विष्णु-
रन्या देवताऽऽसीत्सोऽब्रवीद्विष्णवेही-
दमा हरिष्यावो येनायमिदमिति, इति।

यदेन्द्र उद्यमने शक्तो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत्तं विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयमापन्नस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तुं न प्रभवति। येन वीर्येणायं वृत्र इदं जगद्व्याप्तवान्, तादृशं वीर्यमावामुभावस्माद्वृत्रादाहरिष्यावः। अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छेति॥

प्रार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति—

स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि
तृतीयमभिपर्यावर्ताद्ध्यबिभेत्, इति।

विष्णुर्मूर्तित्रयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान्। यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्यावर्तात्सर्वदिग्व्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽबिभेत्तस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः॥

मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिव्यां तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्या-
मीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णादधा
मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्य-
गृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति, इति।

विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्तं वज्रमुदयच्छत्। तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा प्रहारस्ति वा इदं किंचिन्मयि वीर्यं पृथिवीव्याप्तिक्षमं तत्सर्वं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदि-

---

१ ख. च. 'कारी भवितुमा'।

न्द्राय दत्तवान्। स चेन्द्रस्तत्स्वी चकार, स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत्। स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वित्यभिप्रेत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं प्रत्यगृह्णात् ॥

ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये[1] दर्शयति—

यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदय-
च्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
हारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्या-
मीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णाद्द्विर्माऽधा
इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्य-
गृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति, इति।

हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां[2] धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् ॥

तृतीयपर्याये[3] तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

यद्दिवि तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदय-
च्छद्विष्णवनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
हार्येनाहमिदमस्मि तत्ते प्र दास्या-
मीति त्वी३ इत्यब्रवीत्, इति।

येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्सर्वं ते प्रदास्यामीत्युक्ते[4] इन्द्रोऽङ्गी चकार। अङ्गीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः, अस्तु तथेत्यर्थः ॥

तस्य वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्द्रवृत्रयोः संधिं दर्शयति—

संधां तु सं दधावहै त्वामेव प्र विशानीति
यन्मां प्रविशेः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवी-
त्त्वामेवेन्धीय तव भोगाय त्वां प्र विशे-
यमित्यब्रवीत्तं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः
क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो य
एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यम्, इति।

---

१ ख. घ. °येण द°। २ ख. च. मां धृत°। ३ ख. च. °येण त°। ४ ख. च. °क्तवान्। इ°।

(त्रैधातवीयद्रव्यादेशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः। तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (मि) किं त्वन्यच्छेषं वक्तव्यमस्ति। तावदुभौ संधानं करवाव। कीदृशं संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेवाहं प्रविशानीति, तत इन्द्र एवमब्रवीद्यदि त्वं मां प्रविशेस्तदा किं मामेव भोक्ष्यस इति। ततो वृत्र इदमब्रवीन्नाहं त्वां भोक्ष्ये किं तु त्वामिन्धीयोदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तच्च तव बहुविधान्नभोगायोपयुज्येत, ततस्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्राविशत्। प्रविष्टश्च वृत्रो बह्वन्नपूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत्। लोकेऽपि मनुष्यस्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्यन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः। एतद्वेदनस्य क्षुदपघातः फलम्॥

तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तदिदानीं दर्शयति—

तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णात्त्रिर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति, इति।

पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यत्त्रिः प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्तत्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वम्, इति।

वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनेन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोडाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम्। त्रयो धातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोडाशस्य सोऽयं त्रिधातुः॥

त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासक्तदेवतां विधत्ते—

यद्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादैन्द्रावैष्णवꣳ हविर्भवति, इति।

यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽयमिन्द्रोऽत्यादरेण प्रायच्छत्तस्माद्व्यासक्तयोरिन्द्रविष्ण्वोस्तत्र देवतात्वम्॥

त्रिवारं प्रत्तं तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण प्रशंसति—

यद्वा इदं किं च तदस्मै तत्प्रायच्छदृचः सामानि यजूꣳषि, इति॥

---

१ ख. च. 'स्मात्कारणाद्वि'।

अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याविधिमुन्नयति—

सहस्रं वा अस्मै तत्प्रायच्छ-
त्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् ॥, इति ॥

यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

देवा वै राजन्याज्जायमानादबिभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त्स वा एषोऽपोब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एषोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान्घ्नꣳश्चरेद्यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान्घ्नꣳश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

देवाः। वै। राजन्यात्। जायमानात् । अबिभयुः। तम्। अन्तः। एव। सन्तम्। दाम्ना। अपेति। औम्भन्। सः । वै । एषः । अपोब्ध इत्यप—उब्धः। जायते। यत्। राजन्यः। यत्। वै। एषः। अनपोब्ध इत्यनप—उब्धः । जायेत। वृत्रान्। घ्नन्। चरेत्। यम्। कामयेत। राजन्यम्। अनपोब्ध इत्यनप—उब्धः । जायेत । वृत्रान्। घ्नन्। चरेत्। इति। तस्मै। एतम्। ऐन्द्राबार्हस्पत्यमित्यैन्द्रा—बार्हस्पत्यम्। चरुम्। निरिति। वपेत्। ऐन्द्रः। वै। राजन्यः । ब्रह्म । बृहस्पतिः। ब्रह्मणा। एव। एनम्। दाम्नः । अपोम्भनादित्यप—उम्भनात्। मुञ्चति। हिरण्मयम् । दाम। दक्षिणा। साक्षादिति स—अक्षात्। एव । एनम्। दाम्नः। अपोम्भनादित्यप—उम्भनात्। मुञ्चति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ॥

अथ त्रयोदशेऽनुवाक ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै राजन्याज्जायमानादबिभयुस्तम-
न्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त्स वा एषो-
ऽपोब्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एषोऽ-
नपोब्धो जायेत वृत्रान्घ्नंश्चरेत्, इति ।

राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवद्देवानपि हनिष्यतीति मत्वा देवा भीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धलक्षणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथौम्भञ्शक्तिप्रतिबन्धं पूरितवन्तः । अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्तिको जायेत गर्भनिर्गमनमारभ्य वैरिणो मारयन्निव लोके चरेत् ॥

इदानीं विधत्ते—

यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रा-
न्घ्नंश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं
निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्र-
ह्मणैवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति, इति ।

यं राजन्यं प्रत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयन्नेव चरत्विति तस्येयमिष्टिः । देवेष्विन्द्रस्य क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्—“यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः” इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरौ निरुप्ते सत्येनमैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छक्तिप्रतिबन्धान्मोचयति ॥

अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते—

हिरण्मयं दाम दक्षिणा साक्षादे-
वैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति॥, इति ॥

---

१ ख. ॰यन्नेव ।

दाम रज्जुः। बन्धके दामनि दत्ते सति प्रत्यक्षत एव बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

नवोंनवो भवति जायंमानोऽह्नां केतुरुष- सांमेत्यग्रें । भागं देवेभ्यो वि दंधात्यायन्प्र चन्द्रमांस्तिरति दीर्घमायुंः । यमांदित्या अं॑- शुमांप्याययंन्ति यमक्षिंतमक्षिंतयः पिबंन्ति । तेनं नो राजा वरुंणो बृहस्पतिरा प्यांययन्तु भुवंनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिंन्द्रासि राजोतोदींच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसिं । यत्र यन्तिं स्रोत्यास्तत् (१) जितं तें दक्षिणतो वृंषभ एंधि हव्यंः । इन्द्रों जयाति न परां जयाता अधिराजो राजंसु राजयाति । विश्वा हि भूयाः पृतंना अभिष्टीरुंपसद्यों नमस्यों यथाऽ- संत् । अस्येदेव प्र रिंरिचे महित्वं दिवः पृंथि- व्याः पर्यन्तरिंक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूंर्तः स्वरिरमंत्रो ववक्षे रणांय । अभि त्वां शूर नोनुमोऽदुंग्धा इव धेनवंः । ईशांनम्

(२) अस्य जगतः सुवर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्ववतः । यद्द्याव इन्द्र ते शतꣳ शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रꣳ सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः (३) । सोतुर्बाहुभ्याꣳ सुयतो नार्वा । रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । उदग्ने शुचयस्तव वि ज्योतिषोदु त्यं जातवेदसꣳ सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पयः । विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् (५) ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(तदीशानमद्रिस्तस्थुषस्त्रिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अब्रुवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्राग्ने गोभिश्चित्रया मारुतं देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः सर्वाणि त्वष्टा हतपुत्रो देवा वै राजन्यान्नवोनवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः प्रजां पशून्देवा वसव्याः परिदध्यादिदमस्म्यष्टाचत्वारिꣳशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

नवोनव इति नवः—नवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् । एति । अग्रे । भागम् । देवेभ्यः । वीति । दधाति । आयन्नित्या—यन् । प्रेति । चन्द्रमाः । तिरति । दीर्घम् । आयुः । यम् । आदित्याः । अꣳशुम् । आप्याययन्तीत्या—प्याययन्ति । यम् । अक्षितम् । अक्षितयः । पिबन्ति । तेन । नः । राजा । वरुणः । बृहस्पतिः । एति । प्याययन्तु । भुवनस्य । गोपा इति गो—पाः ।

प्राच्याम् । दिशि । त्वम् । इन्द्र । असि । राजा । उत । उदीच्याम् । वृत्रहन्निति वृत्र—हन् । वृत्रहेति वृत्र—हा । असि । यत्र । यन्ति । स्रोत्याः । तत् (१)। जितम् । ते । दक्षिणतः । वृषभः । एधि । हव्यः । इन्द्रः । जयाति । न । परेति । जयातै । अधिराज इत्यधि—राजः । राजस्विति राज—सु । राजयाति । विश्वाः । हि । भूयाः । पृतनाः । अभिष्टीः । उपसद्य इत्युप—सद्यः । नमस्यः । यथा । असत् । अस्य । इत् । एव । प्रेति । रिरिचे । महित्वमिति महि—त्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परीति । अन्तरिक्षात् । स्वराडिति स्व—राट् । इन्द्रः । दमे । एति । विश्वगूर्त इति विश्व—गूर्तः । स्वरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय । अभीति । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाः । इव । धेनवः । ईशानम् (२)। अस्य । जगतः । सुवर्दृशमिति सुवः -दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः । त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः । त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिमिति सत्--पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः । यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युः । न । त्वा । वज्रिन् ।

सहस्रम् । सूर्याः । अन्विति । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति । पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हर्यश्वेति हरि—अश्व । अद्रिः (३) । सोतुः । बाहुभ्यामिति बाहु—भ्याम् । सुयत इति सु—यतः । न । अर्वा । रेवतीः । नः । सधमाद इति सध—मादः । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजा इति तुवि—वाजाः । क्षुमन्तः । याभिः । मदेम । उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । वीति । ज्योतिषा । उदिति । उ । त्यम् । जातवेदसमिति जात—वेदसम् । सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिष्केशमिति शोचिः—केशम् । विचक्षणेति वि—चक्षण । चित्रम् । देवानाम् । उदिति । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । एति । अप्राः । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः (४) । च । विश्वे । देवाः । ऋतावृध इत्यृत—वृधः । ऋतुभिरित्यृतु—भिः । हवनश्रुत इति हवन—श्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पयः । विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उपेति । द्यवि । स्थ । ये । अग्निजिह्वा इत्यग्नि—जिह्वाः ।

उत । वा । यजत्राः । आसद्येत्या—सद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् (५)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ॥

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्तव्याः ।

तत्र " यः पापयक्ष्मगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत् " इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रे । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः ।, इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते। चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलायुक्तः। द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम्। चन्द्रवदी(न्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (णभूत) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुश्चिह्नं, तस्मिन्नुदिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उषसां प्रभातकालानामग्र उपक्रमे प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोत्रादीनां प्रवृत्तेर्देवेभ्यो भागं विदधाति । तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति प्रकर्षेण ददातु ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या अꣳशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति। तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः।, इति।

यं चन्द्रमसमंशुं स्थिरभूतैककलामात्रावशिष्टमादित्याः शुक्लपक्षे प्रतिदिनमेकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति। किं च, यमक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं वह्न्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिताः पिबन्ति एकैकां कलामपक्षयन्ति। अत एव सोमोत्पत्तौ स्मर्यते—"प्रथमां पिबते वह्निः" इति। ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमक्षितय एवैकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति। तेन[1] चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तारो देवा नोऽस्मान्रोगग्रस्तान्रोगं निवार्याऽऽप्याययन्तु॥

"यं कामयेतान्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्यारूपां स्वराडिन्द्रहविषो याज्यारूपामुभयाकारामृचं पठति—

प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि। यत्र यन्ति स्रोत्यास्तज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः।, इति।

हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽधिपतिरसि। अपि च, हे वृत्रहन्नुदीच्यां वृत्रहा वैरिघातकोऽसि। किं च, स्रोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम्। नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति। अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः। किं च, त्वं वृषभः कामानां वर्षयिता हव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एध्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव। तत्र स्थित्वा हि ऋत्विग्भिर्हविर्दीयते॥

राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति। विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽसत्।, इति।

---

१ ख. च. 'न चान्द्रे'।

इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु क्वापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयाति अराज्ञामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं संपादयति। किं च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिष्टीरभिभवितुं समर्थो भूयाः ॥

अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराडिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथिव्याः
पर्यन्तरिक्षात्। स्वराडिन्द्रो दम आ विश्व-
गूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय।, इति।

इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते। अपि च ननु चेत्यादिवन्निपातसमुदायस्यैकार्थत्वम्। प्ररिरिच इत्यत्र प्रशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते। अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिरिचे सर्वतो लोकत्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः। किं चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमाववक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति। कीदृश इन्द्रः, स्वराट्स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः, दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तान्युद्यतानि येनासौ विश्वगूर्तः। युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः। स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः। अमत्रोऽस्माद्रोगात्क्षुद्रूपादन्नदानेन त्रायत इत्यमत्रः ॥

" य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत् " इत्यत्र राथन्तरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा
इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः
सुवर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः।, इति।

अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रत्यादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः स्तुमः। कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुषः स्थावरस्यापीशानं सुवर्दृशं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारम् ॥

राथन्तरेन्द्रहविषो याज्या, बार्हतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं
नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ।, इति ।

हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामित्त्वामेव हवामह आह्वयामः । किंनिमित्तं, वाजस्य साताऽन्नस्य दाननिमितम् । अत एव सातावित सप्तम्यन्ततया छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु प्राप्तेषु सत्पतिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वयं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्वतः शत्रुसेनागतांनश्वान्दृष्ट्वा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्वीर्यदानेनास्मान्पालयेत्यर्थः ॥

वार्हतेन्द्रहविषो याज्या, वैरूपेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

यद्द्याव इन्द्र ते शतꣳ शतं भूमी-
रुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रꣳ
सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ।, इति ।

हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्द्युलोकाः शतसंख्याका भवेयुः । अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवान्तरविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाष्ट जातमात्रं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न व्याप्तुतो न शक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्तथाऽपि हे वज्रिंस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैरूपेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपा कदा चनस्तरीरसीत्येषा नात्राऽऽम्नाता किं तु शाखान्तरवशाद्ध्याहर्तव्या । सा च प्रथमकाण्ड एव व्याख्याता ॥

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्करेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं
ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः । सोतु-
र्बाहुभ्याꣳ सुयतो नार्वा ।, इति ।

हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । स च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु त्वां हर्षयतु । हरिनामका अश्वा यस्यासौ हर्यश्वः, हे हर्यश्व ते त्वदर्थमद्रिरुपांशुसवनादि-रूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांस्त्वं(स्तं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः ।

---

१ ख. 'शाद्ध्याह' । २ क. घ. ङ. च. 'कावश्वौ यं' ।

कीदृशोऽद्रिः, सोतुरभिषोतुर्ऋत्विजो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः। अत एव नार्वा न त्ववाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति। तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः ॥

शाक्करेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुवि-
वाजाः। क्षुमन्तो याभिर्मदेम।, इति।

रेवत्यो धनवत्यः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्ताः, तुविवाजा बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्तु अस्माकं सुखाय तिष्ठन्तु। याभिरद्भिः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हृष्याम॥

"यश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाल५ सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्" इत्यत्राऽऽग्नेये कर्मणि याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदग्ने शुचयस्तव वि ज्योतिषा, इति।

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या। सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके व्याख्याता। वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निरित्येषा याज्या। सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता ॥

सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यं जातवेदसम्, इति।

सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता ॥

तत्रैव याज्यामाह—

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव
सूर्य। शोचिष्केशं विचक्षण।, इति।

हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽश्वा रथे वहन्ति। कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम्। हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् ॥

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरु-

---

१ ख. त्ववाची।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

णस्याग्नेः। आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरि-
क्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।, इति।

चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मीनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति। कीदृशं, मित्रादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम्। तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा। स लोकत्रयमाप्राः सर्वतः पूरितवान्॥

"वैश्वदेवीꣳ सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः" इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवन-
श्रुतः। जुषन्तां युज्यं पयः।, इति।

विश्वे देवा युज्यं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुषन्ताम्। कीदृशा देवाः, ऋतावृध ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतुभिर्हवनश्रुतस्तैस्तैर्ऋतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः॥

तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ हवं मे ये अन्तरिक्षे
य उप द्यवि ष्ठ। ये अग्निजिह्वा उत वा
यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम्॥, इति॥

हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत। ये यूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च द्यवि द्युलोके स्थ ये चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निद्वारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽन्येऽपि वा यजत्रा यष्टव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हर्षयध्वम्॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

"आदित्येष्टौ नवोद्दे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाष्टक)म्।
राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशसमूहके॥ १॥
आग्नेय उदविज्योद्दे उदु त्यं जातवेदसम्।
सप्त चित्रं त्रयं सौर्ये सांग्रहण्या उ(मु)भे इमे॥
विश्वे देवा इति प्रोक्ता मन्त्राः सप्तदशैव हि॥ २॥"

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः॥ १४॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानꣳ सुरापानमन्नादनꣳ स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेदीदृङ्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानम् (१) आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानꣳ स कलविङ्को यदन्नादनꣳ स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ताꣳ संवत्सरमबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्निति स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्र-

वीद्वरं वृणै खातात्पराभविष्यन्तीं मन्ये ततो मा परां भूवमिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृतꣳ ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन्वरं वृणामहै वृक्णाव् (३) पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्यावश्चनाद्वो भूयाꣳस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादावश्चनाद्वृक्षाणां भूयाꣳस उत्तिष्ठन्ति वारेवृतꣳ ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्स निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वाऽऽव्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यम् (४) काममन्यस्य स स्त्रीषꣳसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वि-

यास्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारेवृतꣳ ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीत नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्याऽऽस्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति यां मलवद्वाससꣳ संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन्या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जुꣳ सृजति तस्या उद्बन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय (७)॥

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

(यत्सोमपानं ते वृश्वणात्तस्य नाऽऽश्यं वदेत मारुको या खर्वेण वा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

विश्वरूप इति विश्व—रूपः । वै । त्वाष्ट्रः । पुरोहित इति पुरः—हितः । देवानाम् । आसीत् । स्वस्रीयः । असुराणाम् । तस्य । त्रीणि । शीर्षाणि । आसन् । सोमपानमिति सोम—पानम् । सुरापानमिति सुरा—पानम् । अन्नादनमित्यन्न—अदनम् । सः । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् । देवेभ्यः । भागम् । अवदत् । परोक्षमिति परः—अक्षम् । असुरेभ्यः । सर्वस्मै । वै । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् । भागम् । वदन्ति । यस्मै । एव । परोक्षमिति परः—अक्षम् । वदन्ति । तस्य । भागः । उदितः । तस्मात् । इन्द्रः । अबिभेत् । ईदृङ् । वै । राष्ट्रम् । वीति । पर्यावर्तयतीति परि—आवर्तयति । इति । तस्य । वज्रम् । आदायेत्या—दाय । शीर्षाणि । अच्छिनत् । यत् । सोमपानमिति सोम—पानम् (१) । आसीत् । सः । कपिञ्जलः । अभवत् । यत् । सुरा-

पानमिति सुरा—पानम् । सः । कलविङ्कः । यत् । अन्नादनमित्यन्न—अदनम् । सः । तित्तिरिः । तस्य । अञ्जलिना । ब्रह्महत्यामिति ब्रह्म—हत्याम् । उपेति । अगृह्णात् । ताम् । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । अबिभः । तम् । भूतानि । अभीति । अक्रोशन् । ब्रह्महन्निति ब्रह्म—हन् । इति । सः । पृथिवीम् । उपेति । असीदत् । अस्यै । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति । गृहाण । इति । सा । अब्रवीत् । वरम् । वृणै । खातात् । परा-भविष्यन्तीति परा—भविष्यन्ती । मन्ये । ततः । मा । परेति । भूवम् । इति । पुरा । ते (२) । संवत्सरादिति सं—वत्सरात् । अपीति । रोहात् । इति । अब्रवीत् । तस्मात् । पुरा । संवत्सरादिति सं—वत्सरात् । पृथिव्यै । खातम् । अपीति । रोह-ति । वारेवृतमिति वारे—वृतम् । हि । अस्यै । तृती-यम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णात् । तत् । स्वकृतमिति स्व—कृतम् । इरि-णम् । अभवत् । तस्मात् । आहिताग्निरित्याहित—अग्निः । श्रद्धादेव इति श्रद्धा—देवः । स्वकृत इति स्व—कृते । इरिणे । न । अवेति । स्येत् । ब्रह्मह-

त्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । हि । एषः । वर्णः । सः । वनस्पतीन् । उपेति । असीदत् । अस्यै । ब्रह्म-हत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति । गृह्णीत । इति । ते । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहै । वृक्णात् (३)। पराभविष्यन्त इति परा—भविष्यन्तः । मन्यामहे । ततः । मा । परेति । भूम । इति । आव्रश्चनादित्या—व्रश्चनात् । वः । भूयांसः । उदिति । तिष्ठान् । इति । अब्रवीत् । तस्मात् । आव्रश्चनादित्या—व्रश्चनात् । वृक्षाणाम् । भूयांसः । उदिति । तिष्ठन्ति । वारेवृतमिति वारे—वृतम् । हि । एषाम् । तृतीयम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णन् । सः । निर्यास इति निः—यासः । अभवत् । तस्मात् । निर्यासस्येति निः—यासस्य । न । आश्यम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । हि । एषः । वर्णः । अथो इति । खलु । यः । एव । लोहितः । यः । वा । आव्रश्चनादित्या—व्रश्चनात् । निर्येषतीति निः—येषति । तस्य । न । आश्यम् (४) । कामम् । अन्यस्य । सः । स्त्रीषंसादमिति स्त्री—संसादम् । उपेति । असीदत् । अस्यै । ब्रह्महत्याया इति

ब्रह्म—हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति । गृह्णीत । इति । ताः । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहै । ऋत्वियात् । प्रजामिति प्र—जाम् । विन्दामहै । कामम् । एति । विजनितोरिति वि—जनितोः । समिति । भवाम । इति । तस्मात् । ऋत्वियात् । स्त्रियः । प्रजामिति प्र—जाम् । विन्दन्ते । कामम् । एति । विजनितोरिति वि—जनितोः । समिति । भवन्ति । वारेवृतमिति वारे—वृतम् । हि । आसाम् । तृतीयम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णन् । सा । मलवद्वासा इति मलवत्—वासाः । अभवत् । तस्मात् । मलवद्वाससेति मलवत्—वाससा । न । समिति । वदेत (५) । न । सह । आसीत । न । अस्याः । अन्नम् । अद्यात् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म—हत्यायै । हि । एषा । वर्णम् । प्रतिमुच्येति प्रति—मुच्य । आस्ते । अथो इति । खलु । आहुः । अभ्यञ्जनमित्यभि—अञ्जनम् । वाव । स्त्रियाः । अन्नम् । अभ्यञ्जनमित्यभि—अञ्जनम् । एव । न । प्रतिगृह्यमिति प्रति—गृह्यम् । कामम् । अन्यत् । इति । याम् । मल-

वद्वाससमिति मलवत्—वाससम्। संभवन्तीतिं सं—भवंन्ति। यः। ततः। जायते। सः। अभिशस्त इत्यंभि—शस्तः। याम्। अरंण्ये। तस्यै। स्तेनः। याम्। पराचीम्। तस्यै। ह्रीतमुखीतिं ह्रीत—मुखी। अपगल्भ इत्यंप—गल्भः। या। स्नातिं। तस्याः। अप्स्वित्यंप्—सु। मारुकः। या (६)। अभ्यङ्क्त इत्यंभि—अङ्क्ते। तस्यै। दुश्चर्मेतिं दुः—चर्मा। या। प्रलिखत इतिं प्र—लिखते। तस्यै। खलतिः। अपमारीत्यंप—मारी। या। आङ्क्त इत्यां—अङ्क्ते। तस्यै। काणः। या। दतः। धावंते। तस्यै। श्यावदन्नितिं श्याव—दन्। या। नखानिं। निकृन्तत इतिं नि—कृन्तते। तस्यै। कुनखी। या। कृणत्तिं। तस्यै। क्लीबः। या। रज्जुम्। सृजतिं। तस्याः। उद्बन्धुक इत्युंत्—बन्धुकः। या। पर्णेन। पिबंति। तस्याः। उन्मादुक इत्युंत्—मादुकः। या। खर्वेण। पिबंति। तस्यै। खर्वः। तिस्रः। रात्रीः। व्रतम्। चरेत्। अञ्जलिनां। वा। पिबेत्। अखर्वेण। वा। पात्रेण। प्रजाया इतिं प्र—जायै। गोपीथाय (७)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
द्वितीयादिचतुर्थान्तैस्त्रिभिरेतैः प्रपाठकैः ।
उक्ताः काम्येष्टयः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥ २ ॥
आद्ये दर्शपूर्णमासमन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।
विधयो मन्त्रसंबद्धा बहवः प्रतिपादिताः ॥ ३ ॥
तच्छेषविधयो वाच्या व्याख्येया हौत्रमन्त्रकाः ।
*अतोऽनुब्राह्मणं त्वत्र वर्ण्यते पाठकद्वये ॥ ४ ॥
प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाका द्वादश संस्थिताः ।
आध्वर्यवं पूर्वषट्के याज्या उत्तम ईरिताः ॥ ५ ॥
हौत्रमन्त्रविधिव्याख्याघारादिप्रायमन्तरे ।
अग्नीषोमीयहविषो विधिस्तत्राऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥ ६ ॥

तत्र द्वितीयानुवाके पौर्णमासीगतमग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुस्तदुपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके कांचिदाख्यायिकामाह—

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानꣳ सुरापानमन्नादनꣳ स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेदीदृङ्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपा-

---

* प्रकृतब्राह्मणमिति ख. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

---

१ ख. °ट्के हौत्राभिप्राय उत्तरे ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोद्घातः)

नमासीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानꣲ स कलविङ्को यदन्नादनꣲ स तित्तिरिः, इति।

विश्वानि वहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः। त्रिभिः शिरोभिरुपेतत्वाद्विश्वरूपत्वम्। यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंवन्धी, असुराणां तु भागिनेयः। स च सात्त्विकेन शिरसा सोमं पिवति। राजसेनान्नमत्ति। तामसेन सुरां पिवति। स च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति। सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्य ऋत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति। तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः। तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात्। लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपे सर्वे वदन्ति। हृदयपूर्वकत्वाभावान्न स उदितो भवति। परोक्षं यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति। एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्विश्वरूपादिन्द्रोऽविभेत्। किमिति, ईदृक्स्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति। अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः। ततस्तस्य द्रोहिणः शिरःसुच्छिन्नेषु तानि शिरांसि पक्षित्रयरूपेणोत्पन्नानि॥

तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनापवादं च दर्शयति—

तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ताꣲ संवत्सरमबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्निति, इति।

तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या तामञ्जलिना स्वी चकार। पापिनां शिक्षायामीश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन्ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतेत्येवमङ्गी चकारेत्यर्थः। प्रायश्चित्तमकृत्वा संवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्थौ। आत्मतत्त्वज्ञानेन पापलेपाभावाद्भीत्यभावस्तस्य युक्तः। अत एव कौषीतकिन इन्द्रवाक्यमेतदामनन्ति—"यन्मां हि विजानीयात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहमहनमरुन्मुखान्यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्यादि। दुरिताभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं ब्रह्महन्नित्येवं संवोध्याभितस्तस्याऽऽक्रोशं कृतवन्तः॥

---

१ ख. तस्य विश्वरूपस्य। २ ख. न्मां विजानीयात्त्रिशी।

ततस्तस्य जनापवादस्य परिहारायेन्द्रेणानुष्ठितमुपायविशेषं दर्शयति—

स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणै खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृतः ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत्स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः, इति।

उपासीददुपेत्य प्रार्थितवान्। खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूमिं खनन्ति तदुपद्रवात्पराभूता पीडिता भविष्यामीति मनसा चिन्तयामि। खातप्रदेशः [1]संपूरणमन्तरेण पांसुप्रक्षेपात्तृणाद्युत्पत्तेर्वाऽपिरोहात्पूरितो भूयादिति वरः। तदिदमस्यै वारेवृतमस्याः पृथिव्याः खातपूरणं वरेण लब्धम्। पृथिव्याः स्वीकृतस्तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिरिणमभवत्। इतस्तत आनीय [2]प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमूषरक्षेत्रमासीत्। यस्मादिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवस्तस्मिन्निरिणे कदाचिदपि न तिष्ठेत्। यद्वा, देवयजनत्वेन नाध्यवस्येत्। श्रद्धैव देवो यस्यासौ श्रद्धावानित्यर्थः॥

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमुक्त्वाऽपरस्य तं दर्शयति—

स वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन्वरं वृणामहै वृक्णात्पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याव्रश्चनाद्वो भूयाꣳस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादाव्रश्चना-

१ ख. संवत्सरमात्रेण। २ घ. ङ. च. °क्षिप्ते न।

द्वृक्षाणां भूयाꣳस उत्तिष्ठन्ति वारेवृ-
तꣳ ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्य-
गृह्णन्त्स निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य
नाऽऽश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु
य एव लोहितो यो वाऽऽव्रश्चनान्निर्येषति
तस्य नाऽऽश्यं काममन्यस्य, इति ।

वृक्णाच्छेदनात् । आव्रश्चनाच्छिन्नप्रदेशाद्भूयांसो बह्वङ्कुरा उत्तिष्ठन्त्विवाति वरः । वृक्षान्निर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तरमस्ति, न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नवृक्षप्रदेशान्निर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाश्यमिच्छायां सत्यामशितुं योग्यम् ॥

त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति—

स स्त्रीषꣳसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै
तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अब्रुवन्वरं वृणा-
महा ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममा
विजनितोः संभवामेति तस्मादृत्विया-
त्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विज-
नितोः सं भवन्ति वारेवृतꣳ ह्यासां तृतीयं
ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासा
अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत
न सहाऽऽसीत नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै
ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्याऽऽस्तेऽथो खल्वा-
हुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जन-
मेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति, इति ।

---

१ ख. °रूपं काममा° ।

स्त्रियः सम्यक्सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीषꣳसादः। ऋत्वियाद्दतुसंबन्धाद्वीर्यात्प्रथमसंभोगादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि। गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

"यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्" इति।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत्। यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्प्रतिमुच्याऽऽस्ते तस्मात्तया सह संभाषणं न कुर्यात्। तया सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः। तत्स्वामिकं तत्स्पृष्टं वाऽन्नं नाश्नीयात्। अपिचाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः शृङ्गारोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात्। तया वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत्। अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति॥

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते—

यां मलवद्वाससꣳ संभवन्ति यस्ततो
जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै
स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यप-
गल्भो या स्नाति तस्या अप्सु मारुको
याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलि-
खते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्क्ते
तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै
श्यावदन्या नखानि निकृन्तते तस्यै
कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या
रज्जुꣳ सृजति तस्या उद्बन्धुको या
पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या
खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो
रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण
वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय॥, इति॥

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मलवद्वाससꣳ संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् । सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ह्रीतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः । दुश्चर्मा कुष्ठी । प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशशून्यः । अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । कृणत्ति तृणादि च्छिनत्ति । उद्बन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । खर्वेण वह्निपक्वेन शरावादिना । खर्वो वामनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिरदग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु । व्रताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ॥

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।
पुमर्थः स्यात्क्रतौ क्वापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" मलवद्वाससा न संवदेत " इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । " यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत " इति रजस्वलाया निःसारणान्न क्रतौ संवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

त्वष्टा॑ हु॒तपु॑त्रो॒ वीन्द्र॒ꣳ सोम॒मा ऽह॑रत्त॒स्मि॒-
न्निन्द्र॑ उपह॒वमै॑च्छत॒ तं नोपा॑ह्वयत पु॒त्रं मे॑ऽव-
धी॒रिति॒ स य॑ज्ञवेश॒सं कृ॒त्वा प्रा॒स॒हा सोम॑म-
पिब॒त्तस्य॒ यद॒त्यशि॑ष्यत॒ तत्त्वष्टा॒ऽऽहव॒नीय॒-

---

१ क. घ. ङ. च. °वलं पुरुषार्थत्वं स्यात् । अस्य ।

सुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति यदवर्तय-
त्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति
तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्स संभवं-
न्नग्नीषोमावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं
विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लो-
कानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत्स
प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रꣳ
सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत
तावब्रूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः
स्व इति मम वै युवꣳ स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्ये-
तमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्ता-
वब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति
स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्तच्छीतरू-
रयोर्जन्म य एवꣳ शीतरूरयोर्जन्म वेद (३)
नैनꣳ शीतरूरौ हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
ज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणा-
पानौ वा एनं तदजहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः
क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू
इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुरेति स

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

देवता वृत्रान्निर्हूय वार्त्रघ्नꣳ हविः पूर्णमासे निरवपद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४) अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत्सꣳस्थाप्य वार्त्रघ्नꣳ हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै नक्षत्रविहिताऽहमसानीत्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं द्यावापृथिव्योः (५) वरं वेदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्ते देवा वृत्रꣳ हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हव्यं नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छैतीति गौरित्यब्रुवन्गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६) वरं वृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति तद्गौराऽहरत्तस्माद्गवि सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतत्सोमस्य यत्पयो य एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति

प्राजापत्यमितिं ब्रूयात्तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा- सायय॒दिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा- यय॒न्ति (७)॥

(अस्य मा वेदाऽऽ द्यावापृथिव्योरब्रवीदिति तस्माच्चत्वारिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

त्वष्टा । हतपुंत्र इतिं हत—पुत्रः । वीन्द्रमिति वि—इन्द्रम् । सोमंम् । एतिं । अहरत् । तस्मिन् । इन्द्रः । उपहवमित्युप—हवम् । ऐच्छत । तम् । न । उपेतिं । अह्वयत । पुत्रम् । मे । अवधीः । इतिं । सः । यज्ञवेशसमितिं यज्ञ—वेशसम् । कृत्वा । प्रास- हेतिं प्र—सहां । सोमंम् । अपिबत् । तस्यं । यत् । अत्यशिष्यतेत्यंति—अशिष्यत । तत् । त्वष्टां । आह- वनीयमित्यां—हवनीयंम् । उप । प्रेतिं । अवर्तयत् । स्वाहां । इन्द्रशत्रुरितीन्द्रं—शत्रुः । वर्धस्व । इतिं । यत् । अवंर्तयत् । तत् । वृत्रस्यं । वृत्रत्वमितिं वृत्र— त्वम् । यत् । अब्रवीत् । स्वाहां । इन्द्रशत्रुरिती- न्द्र—शत्रुः । वर्धस्व । इतिं । तस्मात् । अस्य (१) । इन्द्रः । शत्रुः । अभवत् । सः । संभवन्नितिं सं—

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

भवन् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । अभि । सम्-
इति । अभवत् । सः । इषुमात्रमिषुमात्रमितीषुमा-
त्रम्—इषुमात्रम् । विष्वङ् । अवर्धत । सः । इमान् ।
लोकान् । अवृणोत् । यत् । इमान् । लोकान् ।
अवृणोत् । तत् । वृत्रस्य । वृत्रत्वमिति वृत्र—त्वम् ।
तस्मात् । इन्द्रः । अबिभेत् । सः । प्रजापतिमिति
प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । शत्रुः । मे ।
अजनि । इति । तस्मै । वज्रम् । सिक्त्वा । प्रेति ।
अयच्छत् । एतेन । जहि । इति । तेन । अभीति ।
आयत । तौ । अब्रूताम् । अग्नीषोमावित्यग्नी—
सोमौ । मा (२) । प्रेति । हाः । आवम् ।
अन्तः । स्वः । इति । मम । वै । युवम् । स्थः ।
इति । अब्रवीत् । माम् । अभि । एति । इतम् । इति ।
तौ । भागधेयमिति भाग—धेयम् । ऐच्छेताम् । ता-
भ्याम् । एतम् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् ।
एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । पूर्णमास
इति पूर्ण—मासे । प्रेति । अयच्छत् । तौ । अब्रू-
ताम् । अभीति । संदष्टाविति सं—दष्टौ । वै । स्वः ।
न । शक्नुवः । ऐतुमित्या—एतुम् । इति । सः ।
इन्द्रः । आत्मनः । शीतरूराविति शीत—रूरौ ।

अजनयत् । तत् । शीतरूरयोरितिं शीत—रूरयोंः । जन्मं । यः । एवम् । शीतरूरयोरितिं शीत—रूरयोंः । जन्मं । वेदं (३) । न । एनम् । शीतरूरावितिं शीत—रूरौं । हतः । ताभ्याम् । एनम् । अभीतिं । अनयत् । तस्मांत् । जञ्जभ्यमांनात् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौं । निरितिं । अक्रामताम् । प्राणापानावितिं प्राण—अपानौं । वै । एनम् । तत् । अजहिताम् । प्राण इतिं प्र—अनः । वै । दक्षः । अपान इत्यंप—अनः । क्रतुः । तस्मांत् । जञ्जभ्यमांनः । ब्रूयात् । मयिं । दक्षक्रतू इतिं दक्ष—क्रतू । इतिं । प्राणापानावितिं प्राण—अपानौं । एव । आत्मन् । धत्ते । सर्वम् । आयुः । एति । सः । देवतांः । वृत्रात् । निर्हूयेतिं निः—हूयं । वार्त्रघ्नमिति वार्त्र—घ्नम् । हविः । पूर्णमास इतिं पूर्ण—मासे । निरितिं । अवपत् । घ्नन्तिं । वै । एनम् । पूर्णमास इतिं पूर्ण—मासे । एतिं (४) । अमावास्यांयामित्यंमा—वास्यांयाम् । प्यायन्ति । तस्मांत् । वार्त्रघ्नी इति वार्त्र—घ्नी । पूर्णमास इतिं पूर्ण—मासे । अन्वितिं । उच्येते इतिं । वृधन्वती इति वृधन्—वती । अमावास्यांयामित्यंमा—वास्यांयाम् । तत् ।

सꣳस्थाप्येति सं—स्थाप्य । वार्त्रघ्नमिति वार्त्र—घ्नम् । हविः । वज्रम् । आदायेत्या—दाय । पुनः । अभीति । आयत । ते इति । अब्रूताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । मा । प्रेति । हाः । आवयोः । वै । श्रितः । इति । ते इति । अब्रूताम् । वरम् । वृणावहै । नक्षत्रविहितेति नक्षत्र—विहिता । अहम् । असानि । इति । असौ । अब्रवीत् । चित्रविहितेति चित्र—विहिता । अहम् । इति । इयम् । तस्मात् । नक्षत्रविहितेति नक्षत्र—विहिता । असौ । चित्रविहितेति चित्र—विहिता । इयम् । यः । एवम् । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा—पृथिव्योः (५) । वरम् । वेद । एति । एनम् । वरः । गच्छति । सः । आभ्याम् । एव । प्रसूत इति प्र—सूतः । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । ते । देवाः । वृत्रम् । हत्वा । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । अब्रुवन् । हव्यम् । नः । वहतम् । इति । तौ । अब्रूताम् । अपतेजसावित्यप—तेजसौ । वै । त्यौ । वृत्रे । वै । त्ययोः । तेजः । इति । ते । अब्रुवन् । कः । इदम् । अच्छ । एति । इति । गौः । इति । अब्रुवन् । गौः । वाव । सर्वस्य । मित्रम् । इति । सा । अब्रवीत् (६) ।

वरम् । वृणै । मयि । एव । सता । उभयेन । भुन-
जाध्वै । इति । तत् । गौः । एति । अहरत् ।
तस्मात् । गवि । सता । उभयेन । भुञ्जते । एतत् ।
वै । अग्नेः । तेजः । यत् । घृतम् । एतत् । सोमस्य ।
यत् । पयः । यः । एवम् । अग्नीषोमयोरित्यग्नी—
सोमयोः । तेजः । वेद । तेजस्वी । एव । भवति ।
ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । किंदेव-
त्यमिति किं—देवत्यम् । पौर्णमासमिति पौर्ण—
मासम् । इति । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् ।
इति । ब्रूयात् । तेन । इन्द्रम् । ज्येष्ठम् । पुत्रम् ।
निरवासाययदिति निः—अवासाययत् । इति ।
तस्मात् । ज्येष्ठम् । पुत्रम् । धनेन । निरवसाययन्तीति
निः—अवसाययन्ति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

उपोद्घाते विश्वरूपवधः सम्यक्समीरितः ॥

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडाशं विधित्सुरादौ तस्योपोद्घातस्य विध्युपयोगं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳ सोममाऽहरत्तस्मिन्निन्द्र
उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्तस्य यदत्यशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रावर्तय-त्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति यदवर्तयत्तद्वृत्रस्य वृत्र-त्वं यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्माद-स्येन्द्रः शत्रुरभवत्स संभवन्नग्नीषोमावभि सम-भवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत् , इति।

यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयत्तस्मात्कारणाद्वर्तयत्येतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम्। यस्मात्कारणात्षष्ठीसमासस्वरं विसृज्य बहुव्रीहि-स्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः शातयिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृत्रस्या-स्येन्द्रो घातकोऽभूत्। शेषं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातम्॥

तस्य वधोपायं दर्शयति—

स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रꣳ सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत , इति।

इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जात इति वदन्प्रजापतिमसेवत। तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमन्त्रितजलेन प्रोक्ष्यैतेन जहीति वदन्प्रायच्छत्। जहि मारयेत्यर्थः। तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं वृत्रं हन्तु-मभिलक्ष्याऽऽयताऽऽगतवान्॥

इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्वाऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोन्न-यति—

तावब्रूतामग्नीषोमौ मा प्र हाराव मन्तः स्व इति मम वै युवꣳ स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमी-यमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्, इति।

---

१ क. घ. ङ. च. शाता। २ क. घ. ङ. च. ज्रं वृ।

हे इन्द्र मा प्रहाः, वृत्रं मा प्रहर । आवमन्तः स्वः, आवामुभावेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्—युवां मम स्थो वै खल्विति तस्मान्माऽभ्येतं मामभिलक्ष्याऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमौ त्वत्सकाशमागतयोरावयोः किं भागधेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णमासे योऽग्नीषोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेदिति विधिरत्र द्रष्टव्यः ॥

अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति—

तावब्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्तच्छीतरूरयोर्जन्म य एवꣳ शीतरूरयोर्जन्म वेद नैनꣳ शीतरूरौ हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामताम्, इति ।

वृत्रस्य मुखे दन्तपङ्क्तिभ्यामभितः सम्यग्दष्टावेव वर्तावहे । तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तयोरागमनाय स्वात्मनः सकाशाच्छीतज्वरं तदनन्तरभाविसंतापं चोभावुत्पादितवान् । तदानीं शीतरूरशब्दाभिधेययोर्ज्वरतापयोर्जन्म समुत्पन्नम् । तज्जन्मवेदिनं न शीतरूरौ हतो न मारयतः । ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरूराभ्यामायुधसदृशाभ्यामेनं वृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्ताभ्यामनयदेनं वृत्रं संयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जञ्जभ्यमानान्मुखविदारणं कुर्वतस्तस्माद्वृत्रादग्नीषोमौ निर्गतौ ॥

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

प्राणापानौ वा एनं तदजहितां प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुरेति, इति ।

अग्नीषोमौ यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवैनं वृत्रं त्यक्तवन्तौ तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी । यस्मात्कारणादेते तयोर्नामनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जञ्जभ्यमानो मुखविदारणरूपं गात्रविनामं कुर्वन्यजमानो मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रवाक्यशे-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

पस्याध्याहारः। तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानावेव स्वात्मनि स्थिरौ धारितवान्भवति। ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति॥

अथानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

स देवता वृत्रान्निर्हूय वार्त्रघ्नꣳ हविः पूर्णमासे निरवपद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आऽमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्, इति।

स इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रान्निर्हूय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे संपादितवान्। लोकेऽप्येनं वृत्रमावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया विनाशयन्ति। अमावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्वृत्ररूपमन्धकारमाप्याययन्ति सर्वतो वर्धयन्ति। यस्मादेवं तस्माद्वृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्णमासे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये। वृधिधातुयुक्ते ऋचावमावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये। अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्त्वꣳ राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतेरेते ऋचौ वार्त्रघ्न्यौ। कविर्विप्रेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋचौ वृधिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्वत्यौ॥

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधप्रकारं दर्शयति—

तत्सꣳस्थाप्य वार्त्रघ्नꣳ हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै श्रित इति ते अब्रूतां वरं वृणावहै नक्षत्रविहिताऽहमसानीत्यसावब्रवीच्चित्रविहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ चित्रविहितेयं य एवं द्यावापृथिव्योर्वरं वेदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्, इति।

स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं कृत्वा पूर्ववद्वज्रमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान्। तदानीं द्यावापृथिव्याविन्द्रमब्रूताम्—अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवयोराश्रितो वर्तते तस्मान्म-

(दस्म)दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य प्रहारमभ्यनुज्ञातु-मुत्कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः । मनुष्यपशुवृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति । ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ॥

[1]अथाभिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा वृत्रꣳ हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हव्यं नो वहतमिति तावब्रूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तेऽब्रुवन्क इदमच्छैतीति गौरित्यब्रुवन्गौर्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीद्वरं वृणै मय्येव सतोभयेन भुनजाध्वा इति तद्गौराऽहरत्तस्माद्गवि सतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्घृतमेतत्सोमस्य यत्पयो य एवमग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्व्येव भवति, इति ।

इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखान्निःसृतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्थे वहतमित्यब्रुवन् । ततस्तावग्नीषोमौ तान्देवान्प्रत्येवमब्रूताम्—त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ, त्ययोस्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अब्रुवन्परस्परं को नामेदं तेज आहर्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो[2] गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्गौरेव वृत्रशरीरे गत्वा तेजः समानेष्यतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरुत्कोचत्वेन वरमेवमयाचत—अनयोः संबन्धि घृतपयोरूपं तेजो वृत्रशरीरादानेष्यामि, आनीतं च तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मय्येव स्थितेन तेनोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं निर्वर्तयध्वमिति । तमिमं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरानयत् । तस्माद्वरवृतत्वाल्लोकेऽपि निरन्तरं गवि तिष्ठतैव तेजसा घृतपयोरूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्घृतमेतदेवाग्नेस्तेजो यत्पय एतदेव सोमस्य तेजस्तदुभयवेदनेन तेजस्वी भवतीति ॥

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेनेन्द्रसंबन्धित्वेन च प्रशंसति—

---

१ ख. अथ विहि° । २ ख. °मन्तः केचन गोः ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमास-
मिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात्तेनेन्द्रं ज्येष्ठं
पुत्रं निरवासाययदिति तस्माज्ज्येष्ठं
पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति ॥ , इति ॥

नात्र प्रजापतेर्हविर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं किं तु तत्कर्मस्रष्टृत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्—" प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं च " इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्णमासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययन्निःशेषवित्तदानेन स्थिरनिवासमकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्—" तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् " इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञान्ससर्ज तथेन्द्रोऽप्यग्नीषोमौ वृत्रान्निःसार्य ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्माल्लोकेऽपि ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।
ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमबलत्वतः ॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।
प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ "

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः— " ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् " इति । आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति " इति । तत्रानुष्ठानस्य[1] ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य[2] प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—हौत्रकाण्ड आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः " प्रजापते न त्वदेतानि " इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामि-

---

१ क. घ. ङ. °नस्योक्त° । २ क. घ. ङ. °स्य पूर्वत्वे प्रा° ।

त्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः । यजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याम्नाय[1] पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणार्थैवोत्पन्नान्मन्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" जञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।
वाक्याद्याद्यः प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते सर्वमायुरेति " इति । गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्जभ्यमानः, तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मात्केवलं पुंधर्म इति चेन्मैवम् । क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वा[2]वगमात् ॥

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

" वार्त्रघ्न्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।
इति प्रधानशेषत्वमु[3]क्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥
क्रमेण प्रापिता म[4]न्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।
क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥
न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधारत्वादिकालयोः ।
दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम् " इति । तत्रेदं वार्त्रघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः— "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्" इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रघ्नी । "त्वं सोमासि सत्पतिः" इति सौम्या द्वितीया वार्त्रघ्नी । "अग्निः प्रत्नेन[5] मन्मना" इत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । "सोमगीर्भिष्ट्वा वयम्" इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्ण-

---

१ ख. च. °त्याग्नेयस्य प° । २ क. घ. ङ. च. °त्वाभ्युपग° । ३ क. घ. ङ. °मुतास्मिन्वाव्य° । ४ क. घ. ङ. मन्त्राः श्रुत्या नोऽप्या° । ५ ख. °न जन्म° ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

मासयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथंचि-द्भवतु[1]। सौम्ययोस्तु तन्न संभवति । सोमदेवताया अभावात्। नह्यग्नीषोमी-येऽपि केवलः सोमो विद्यते। किं च, पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमी-भ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम्। किं च, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमे-वायमनुवाकः पठितः। स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्श-पूर्णमासयोः। तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम् । किं तु आज्यभागा-ङ्गत्वम्। नन्वेतत्क्रमेणैव लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते। बाढम् । तथाऽपि वार्त्रघ्नीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येन[2] विधीयत इति न[3] वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोऽभि प्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तं निरवपत्तेन वै स मृधोऽपाहत यद्वैमृधः पूर्ण-मासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यज-मानोऽप हत इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा देवताभिश्चे-न्द्रियेण च व्यार्ध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपाल-ममावास्यायामपश्यदैन्द्रं दधि (१) तं निर-वपत्तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध यदा-

---

१ क. घ. ङ. °वति । सौ° । २ ख. °क्येनाभिधी° । ३ ख. च. न तद्वैय° ।

ग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि
देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽवं रुन्ध
इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
व्यार्छत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापति-
मुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यम् (२)
पृथिवीमनु व्यारत्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति
स प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति
तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्र-
त्यदुहन्यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं
यत्प्रत्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वꣳ समनैषुः
प्रत्यधुक्षन्न तु मयि श्रयत इत्यब्रवीदेतदस्मै
(३) शृतं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै शृतमकुर्वन्नि-
न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छृतस्य
शृतत्वꣳ समनैषुः प्रत्यधुक्षञ्छृतमक्रन्न तु मा
धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत्त-
दस्मै दध्यकुर्वन्तदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छृतस्यैव
पूर्वस्याव द्येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यꣳ श्रित्वा
दध्नोपरिष्टाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूती-

कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात्सौम्यं तद्यत्क्कलै रा-
क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मानुषं
तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽ तंनक्ति (५) सेन्द्र-
त्वायाग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातंनक्ति यज्ञस्य सं-
तंत्या इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतंमगच्छ-
दपाराधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छ-
न्त्सोऽब्रवीत्प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य
प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन्त-
स्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते सोऽमावास्यां
प्रत्याऽगच्छत्तं देवा अभि समंगच्छन्तामा वै
नः (६) अद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां
वसु तदमावास्यांया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो
वदन्ति किंदेवत्यꣳ सांनाय्यमिति वैश्वदेव-
मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सम-
गच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव
ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समंगच्छन्तेति (७) ॥

दधि मे जघ्नुषं इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतदस्मा अवदेयं तनक्ति नो द्विचत्वारिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

इन्द्रम् । वृत्रम् । जघ्निवाꣳसंम् । मृधः । अभि । प्रेति । अवेपन्त । सः । एतम् । वैमृधम् । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । अनुनिर्वाप्यमित्यनु—निर्वाप्यम् । अपश्यत् । तम् । निरिति । अवपत् । तेन । वै । सः । मृधः । अपेति । अहत । यत् । वैमृधः । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । अनुनिर्वाप्य इत्यनु—निर्वाप्यः । भवति । मृधः । एव । तेन । यजमानः । अपेति । हते । इन्द्रः । वृत्रम् । हत्वा । देवताभिः । च । इन्द्रियेण । च । वीति । आर्ध्यत । सः । एतम् । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । अपश्यत् । ऐन्द्रम् । दधि (१) । तम् । निरिति । अवपत् । तेन । वै । सः । देवताः । च । इन्द्रियम् । च । अवेति । अरुन्ध । यत् । आग्नेयः । अष्टाकपाल इत्यष्टा—कपालः । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । भवति । ऐन्द्रम् । दधि । देवताः । च । एव । तेन । इन्द्रियम् । च । यजमानः । अवेति । रुन्धे । इन्द्रस्य । वृत्रम् । जघ्नुषः । इन्द्रियम् । वीर्यम् । पृथिवीम् । अनु । वीति । आर्छत् । तत् ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

ओषधयः । वीरुधः । अभवन् । सः । प्रजापतिमिति
प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । वृत्रम् । मे ।
जघ्नुषः । इन्द्रियम् । वीर्यम् (२) । पृथिवीम् ।
अनु । वीति । आरत् । तत् । ओषधयः । वीरुधः ।
अभूवन् । इति । सः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
पशून् । अब्रवीत् । एतत् । अस्मै । समिति । नयत ।
इति । तत् । पशवः । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः ।
अधीति । आत्मन् । समिति । अनयन् । तत् ।
प्रतीति । अदुहन् । यत् । समनयन्निति सम्—अन-
यन् । तत् । सांनाय्यस्येति सां—नाय्यस्य । सांना-
य्यत्वमिति सांनाय्य—त्वम् । यत् । प्रत्यदुहन्निति
प्रति—अदुहन् । तत् । प्रतिधुष इति प्रति—धुषः । प्रति-
धुक्त्वमिति प्रतिधुक्—त्वम् । समिति । अनैषुः ।
प्रतीति । अधुक्षन् । न । तु । मयि । श्रयते । इति ।
अब्रवीत् । एतत् । अस्मै (३) । शृतम् । कुरुत ।
इति । अब्रवीत् । तत् । अस्मै । शृतम् । अकुर्वन् ।
इन्द्रियम् । वाव । अस्मिन् । वीर्यम् । तत् । अश्र-
यन् । तत् । शृतस्य । शृतत्वमिति शृत—त्वम् ।
समिति । अनैषुः । प्रतीति । अधुक्षन् । शृतम् ।
अक्रन् । न । तु । मा । धिनोति । इति ।

अब्रवीत् । एतत् । अस्मै । दधि । कुरुत । इति । अब्रवीत् । तत् । अस्मै । दधि । अकुर्वन् । तत् । एनम् । अधिनोत् । तत् । दध्नः । दधित्वमिति दधि—त्वम् । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । दध्नः । पूर्वस्य । अवदेयमित्यव—देयम् । (४) । दधि । हि । पूर्वम् । क्रियते । इति । अनादृत्येत्यना—दृत्य । तत् । शृतस्य । एव । पूर्वस्य । अवेति । द्येत् । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । वीर्यम् । श्रित्वा । दध्ना । उपरिष्टात् । धिनोति । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । उपेति । एति । यत् । पूतीकैः । वा । पर्णवल्कैरिति पर्ण—वल्कैः । वा । आतञ्चयादित्या—तञ्चयात् । सौम्यम् । तत् । यत् । क्वलैः । राक्षसम् । तत् । यत् । तण्डुलैः । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । तत् । यत् । आतञ्चनेनेत्या—तञ्चनेन । मानुषम् । तत् । यत् । दध्ना । तत् । सेन्द्रमिति स—इन्द्रम् । दध्ना । एति । तनक्ति (५) । सेन्द्रत्वायेति सेन्द्र—त्वाय । अग्निहोत्रोच्छेषणमित्यग्निहोत्र—उच्छेषणम् । अभ्यातनक्तीत्यभि—आतनक्ति । यज्ञस्य । संतत्या इति सं—तत्यै । इन्द्रः । वृत्रम् । हत्वा । पराम् । परावतमिति परा—वतम् । अगच्छत् ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

अपेतिं । अराधम् । इतिं । मन्यमानः । तम् । देवताः । प्रैषमितिं प्र—एषम् । ऐच्छन् । सः । अब्रवीत् । प्रजापतिरितिं प्रजा—पतिः । यः । प्रथमः । अनुविन्दतीत्यंनु—विन्दति । तस्य । प्रथमम् । भागधेयमितिं भाग—धेयम् । इतिं । तम् । पितरः । अन्वितिं । अविन्दन् । तस्मात् । पितृभ्य इतिं पितृ—भ्यः । पूर्वेद्युः । क्रियते । सः । अमावास्यामित्यंमा—वास्याम् । प्रतिं । एतिं । अगच्छत् । तम् । देवाः । अभि । समितिं । अगच्छन्त । अमा । वै । नः (६) । अद्य । वसु । वसति । इतिं । इन्द्रः । हि । देवानाम् । वसु । तत् । अमावास्याया इत्यंमा—वास्यायाः । अमावास्यत्वमित्यंमावास्य—त्वम् । ब्रह्मवादिन इतिं ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । किंदेवत्यमितिं किं—देवत्यम् । सांनाय्यमितिं सां—नाय्यम् । इतिं । वैश्वदेवमितिं वैश्व—देवम् । इतिं । ब्रूयात् । विश्वे । हि । तत् । देवाः । भागधेयमितिं भाग—धेयम् । अभीतिं । समगच्छन्तेतिं सम्—अगच्छन्त । इतिं । अथो इतिं । खलु । ऐन्द्रम् । इतिं । एव । ब्रूयात् । इन्द्रम् । वाव । ते ।

तत् । भिषज्यन्तः । अभि । समितिं । अगच्छन्त । इति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥
अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र प्रथमं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्यं वैमृधं विधित्सुः प्रस्तौति—

इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोऽभि प्रावेपन्त स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्तं निरवपत्तेन वै स मृधोऽपाहत, इति ।

अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मृधो वृत्रपक्षपातिनो वैरिणोऽभितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिता मृधो वैरिणो येन देवेनासौ विमृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः । तं पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाप्यं प्रधानकर्मणः पश्चान्निर्वापयोग्यमपश्यत् ॥

अथ विधत्ते—

यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यजमानोऽप हते, इति ।

अथ सांनाय्यनामकमैन्द्रं दधि विधातुं[1] प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्ध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्यायामपश्यदैन्द्रं दधि तं निरवपत्तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध, इति[2] ।

इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्देवताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च व्यृद्धो वियुक्तोऽभूत् ॥

१ ख. विधातुं । २ ख. 'ति । इ' ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

अथ विधत्ते—

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्धे, इति।

अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते। षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विधानात्। अत ऐन्द्राग्नविध्युन्नयनायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य चावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति। अनयोः स्तुत्या तद्विधिरुन्नीयते। शाखान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात्। ऐन्द्रदधिविधिस्त्वसंदिग्ध एव॥

तमेतं विधिं स्तोतुं सांनाय्यनिर्वचनं दर्शयति—

इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु व्यार्छत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु व्यारत्तदोषधयो वीरुधोऽभूवन्निति स प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समनयन्तत्प्रत्यदुहन्यत्समनयन्तत्सांनाय्यस्य सांनाय्यत्वं यत्प्रत्यदुहन्तत्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वम्, इति।

जघ्नुषो हतवतः। व्यार्छद्विविधत्वेन प्राप्नोत्। ओषधिवीरुधोर्भेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

"ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः" इति।

तदेतदिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान्। स च प्रजापतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत्। तत्सामर्थ्यं पशव ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्नधि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः। पुनः स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः। यस्मात्पशवः समनयंस्तस्मात्सांनाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नमितिव्युत्पत्त्या सांना-

१ ख. ॰न्द्राग्नैकादशकपालवि॰।

त्यनाम भवति । यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुह्यमानस्य क्षीरस्य प्रतिधुगिति नाम संपन्नम् ॥

अथ शृतनामनिर्वचनं दर्शयति—

समनैषुः प्रत्यधुक्षन्न तु मयि श्रयत इत्यब्रवीदेतदस्मै शृतं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै शृतमकुर्वन्निन्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छृतस्य शृतत्वम् , इति ।

भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनैषुः प्रत्यधुक्षंश्च क्षीररूपं तद्वीर्यं मयि न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः प्रजापतिः पशून्प्रति शृतं पक्वं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रियसामर्थ्यं पक्वं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत् । यँ(त)स्माच्छ्रा पाक इत्यस्माच्छ्रिणो वा शृतमिति नाम निष्पन्नम् ॥

अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति—

समनैषुः प्रत्यधुक्षञ्छृतमकन्न तु मा धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधि कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै दध्यकुर्वन्तदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वम् , इति ।

संनयनप्रतिदोहनशृतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छृतं माँ तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातञ्चनकर्तॄन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्रवीत् । तच्च दधिकृतं सदेनमिन्द्रमधिनोदप्रीणयत् । तस्माद्दधिनाम संपन्नम् । अत्रैन्द्रं दधीति विधिर्विस्पष्ट एव । शृतनामनिर्वचनार्थवादेनैन्द्रं पय इति विधिमुन्नयेत् । अन्यथा वक्ष्यमाणशृतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात् ॥

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयं दधि हि पूर्वं क्रियत इति , इति ।

यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माज्जुह्वामवदानेऽवदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ॥

---

१ ख °तिः पाककर्तॄन्प्र° । २ ख. °मर्थ्यरूपं प° । ३ ख. यस्मात्पक्वं श्रितं च तस्मा° । ४ ख. मां न । ५ ख. °दानकाले द° ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्य तच्छृतस्यैव पूर्वस्याव द्येदि-
न्द्रियमेवास्मिन्वीर्यꣳ श्रित्वा दध्नोप-
रिष्टाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति, इति।

तत्पूर्वं दध्यवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वरूपं पूर्वमवदेयम्। तथा सत्यस्मिन्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्टाद्दध्ना प्रीणयति। क्षीरं पूर्वभावि दधि पश्चाद्भावीत्येवमुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति॥

अथाऽऽतञ्चनं विधत्ते—

यत्पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात्सौम्यं
तद्यत्क्वलै राक्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं
तद्यदातञ्चनेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं
दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रत्वाय, इति।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः। पलाश[1]वृक्षस्यांशाः पर्णवल्काः। प्रौढबदरफलानि क्वलाः। ईषदम्लतक्रमातञ्चनम्। पूतीकादिभिरातञ्चनं सोमादीनां प्रियम्[2]। तथा सत्यत्रेन्द्रप्रीत्यै दध्नाऽऽतञ्च्यात्॥

दध्नाऽऽतञ्चनस्योपर्यग्निहोत्रार्थयवागूशेषे(ष)णातञ्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति
यज्ञस्य संतत्यै, इति।

दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपारा-
धमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैषमैच्छन्त्सोऽ-
ब्रवीत्प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य
प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन्त-
स्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते, इति।

वृत्रवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो भीतोऽत्यन्तं दूर-

१ ख. °शकाष्ठस्यां°। २ ख. सोमप्रि°।

मगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोक्ताः पितरः प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् । दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपादि तद्यागः । पितॄणां त्वमावास्यायामेव पिण्डदानम् ॥

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन पिण्डपितृयज्ञो विहितः । बाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र तदनुवादोऽस्तु । तामेव स्तुतिं द्योतयितुममावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यां प्रत्याऽगच्छत्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै नोऽद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वम् , इति ।

पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पलायनदेशात्प्रतिनिवृत्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संप्राप्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वसु श्रेष्ठं धनममा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधारणत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्वस्विति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु श्रेष्ठं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । यस्माद्देवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमा वसत्यद्येति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ॥

ऐन्द्रं दधीति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां द्रढयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यꣳ सांनाय्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि समगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति॥, इति ॥

पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा समागच्छंस्तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्निति सांनाय्यं वैश्वदेवमिति केषांचित्पक्षः । अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं भिषज्यन्त

---

१ क. घ. ङ. च. °तिपदि निर्वर्त्य स° ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु सांनाय्यलिप्सया। तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयात्॥

अत्र मीमांसा।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः।
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात्॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात्।
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता॥"

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—"संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति" इति। तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेन्न। वाक्यस्य प्रबलत्वात्। न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम्। दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेणोपपत्तेः। तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम्॥

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

"दर्शपूर्णिमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ।
दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः॥
अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम्।
एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः॥"

"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इति कालद्वये विहितम्, "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति" इति एकस्मिन्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः। तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न। प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात्। न चानुवादो व्यर्थः। विधेयैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात्। यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति। इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः। तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति विधेयस्तुतिः। प्रयाजवैषम्यं तूक्तमेवानुसंधेयम्। तस्मादनुवादः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

---

१ ख. °मासस्य स°। २ ख. °येण तदुप°। ३ ख. °पूर्णमासप्रो°।

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावेवैनौ यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादशकपालꣳ सरस्वत्यै चरुꣳ सरस्वते चरुं तां पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते मिथुनान्पशून्त्सारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२) सर्वं वृङ्क्ते पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याꣳ हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति

नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्यन्यस्मै महता पूर्णꣳ होतव्यं तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (३) भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरꣳ हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं देवतेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्निवाꣳसमग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति ततोऽधि कामं यजेत (५) ॥

(एतां तदौदुम्बरꣳ स्वा त्रिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजेत । यः । एनौ । सेन्द्राविति स—इन्द्रौ । यजेत । इति । वैमृधः । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । अनुनिर्वाप्यं इत्यनु—निर्वाप्यः । भवति । तेन । पूर्णमास इति पूर्ण—मासः । सेन्द्र इति स—इन्द्रः । ऐन्द्रम् । दधि । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । तेन । अमावास्येत्यमा—वास्या । सेन्द्रेति स—इन्द्रा । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजते । सेन्द्राविति स—इन्द्रौ । एव । एनौ । यजते । श्वःश्व इति श्वः—श्वः । अस्मै । ईजानाय । वसीयः । भवति । देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुराः । अकुर्वत । ते । देवाः । एताम् (१) । इष्टिम् । अपश्यन् । आग्नावैष्णवमित्याग्ना—वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । सरस्वत्यै । चरुम् । सरस्वते । चरुम् । ताम् । पौर्णमासमिति पौर्ण—मासम् । सꣳस्थाप्येति सं—स्थाप्य । अनु । निरिति । अवपन् । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यः ।

भ्रातृंव्यवानिति भ्रातृंव्य—वान् । स्यात् । सः ।
पौर्णमासमितिं पौर्ण—मासम् । सꣳस्थाप्येतिं सं—
स्थाप्यं । एताम् । इष्टिम् । अनुं । निरितिं । वपेत् ।
पौर्णमासेनेतिं पौर्ण—मासेनं । एव । वज्रम् । भ्रातृं-
व्याय । प्रहृत्येतिं प्र—हृत्यं । आग्नावैष्णवेनेत्यांग्ना—
वैष्णवेनं । देवतांः । च । यज्ञम् । च । भ्रातृंव्यस्य ।
वृङ्क्ते । मिथुनान् । पशून् । सारस्वताभ्याम् ।
यावंत् । एव । अस्य । अस्तिं । तत् (२) । सर्वम् ।
वृङ्क्ते । पौर्णमासीमितिं पौर्ण—मासीम् । एव । यजेत ।
भ्रातृंव्यवानिति भ्रातृंव्य—वान् । न । अमावास्यां-
मित्यंमा—वास्यांम् । हत्वा । भ्रातृंव्यम् । न । एतिं ।
प्यायंयति । साकंप्रस्थायीयेनेतिं साकं—प्रस्थायीयेन ।
यजेत । पशुकांम इतिं पशु—कामः । यस्मैं । वै ।
अल्पेन । आहरन्तीत्यां—हरन्ति । न । आत्मनां ।
तृप्यंति । न । अन्यस्मैं । ददाति । यस्मैं । महता ।
तृप्यंति । आत्मनां । ददांति । अन्यस्मैं । महता ।
पूर्णम् । होतव्यम् । तृप्तः । एव । एनम् ।
इन्द्रंः । प्रजयेतिं प्र—जयां । पशुभिरितिं पशु—भिः ।
तर्पयति । दारुपात्रेणेतिं दारु—पात्रेणं । जुहोति ।

न । हि । मृन्मयमिति मृत्—मयम् । आहुति-
मित्या—हुतिम् । आनशे । औदुम्बरम् (३)। भ-
वति । ऊर्क् । वै । उदुम्बरः । ऊर्क् । पशवः ।
ऊर्जा । एव । अस्मै । ऊर्जम् । पशून् । अवेति ।
रुन्धे । न । अगतश्रीरित्यगत—श्रीः । महेन्द्रमिति
महा—इन्द्रम् । यजेत । त्रयः । वै । गतश्रिय इति
गत—श्रियः । शुश्रुवान् । ग्रामणीरिति ग्राम—नीः ।
राजन्यः । तेषाम् । महेन्द्र इति महा—इन्द्रः । दे-
वता । यः । वै । स्वाम् । देवताम् । अतियजत
इत्यति—यजते । प्रेति । स्वायै । देवतायै । च्यवते ।
न । पराम् । प्रेति । आप्नोति । पापीयान् । भवति ।
संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । इन्द्रम् । यजेत । संव-
त्सरमिति सं—वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अतीति ।
स्वा (४) । एव । एनम् । देवता । इज्यमाना ।
भूत्यै । इन्धे । वसीयान् । भवति । संवत्सरस्येति
सं—वत्सरस्य । परस्तात् । अग्नये । व्रतपतय इति
व्रत—पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—क-
पालम् । निरिति । वपेत् । संवत्सरमिति सं—वत्स-
रम् । एव । एनम् । वृत्रम् । जघ्निवांसम् । अग्निः ।

(आग्नावैष्णवादियागविधिः)

व्रतपतिरिति व्रत—पतिः। व्रतम्। एति। लम्भयति। ततः। अधीति। कामम्। यजेत (५)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः।)

उक्ते वैमृधसांनाय्ये द्वितृतीयानुवाकके॥
अथ चतुर्थ आग्नावैष्णवादयो वक्तव्याः।
तत्राऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रशंसामाह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावेवैनौ यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति, इति।

एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्द्रसहितौ यो यजते स एव दर्शपूर्णमासयाजी न त्वन्यः। तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संपद्यते। एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो(णो)त्तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति॥

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिष्ट्यन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतामिष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादशकपालꣳ सरस्वत्यै चरुꣳ सरस्वते चरुं तां पौर्णमासꣳ सꣳस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा अभवन्पराऽसुराः, इति।

देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुचरतामसुराणां देवसमानं विजयं दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वञ्चयित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता असुराश्च पराभूताः॥

---

१ ख. 'नुतिष्ठता'।

अथ विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स पौर्णमासꣳ सꣳस्था-प्यैतामिष्टिमनु निर्वपेत्पौर्णमासेनैव वज्रं भ्रातृ-व्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते मिथुनान्पशून्त्सारस्व-ताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत्सर्वं वृङ्क्ते, इति।

पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रप्रहारः। अग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञ इत्यु-क्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं क्रतुं च विनाशयति। सारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवत्वात्तदीयहविर्भ्यां मिथुनानां पशूनां वर्जनम्। एतावता भ्रातृ-व्यस्य यावद्वित्तमस्ति तत्सर्वं नाशितं भवति॥

यदुक्तं सूत्रकारेण,—"पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्यां पितृ-यज्ञमेवामावास्यायां क्रियते" [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याꣳ हत्वा भ्रातृव्यं नाऽऽप्याययति, इति।

द्वितीयानुवाके वृत्रप्रसङ्ग इदमुक्तम्—"घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आऽमा-वास्यायां प्याययन्ति" इति। तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृव्यं हत्वा दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति॥

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते—

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-न्यस्मै महता पूर्णꣳ होतव्यं तृप्त एवैन-मिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति, इति।

दधिक्षीरपूर्णाभिश्चतसृभिः कुम्भीभिर्ब्राह्मणाहृताभिः साकमध्वर्योः प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्यागे सोऽयं साकंप्रस्थायीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत। तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम्। लोके च यस्मै

१ ख. कुरुते।

राज्ञे करप्रदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादत्रापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागप्रकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—"साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वैर्वा प्रातः" इति ॥

क्षीरश्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—

दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानशे, इति ।

यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्दारुपात्रेण होमः । न ह्यत्र जुह्वामवदानमस्ति, पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् ॥

दारुविशेषं विधत्ते—

औदुम्बरं भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनव रुन्धे, इति ।

प्रथमप्रपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्—"पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुहूवत्कल्पः" इति । "यावत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपत्रीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुह्वन्त(त)मनु जुह्वति स्विष्टकृद्भक्षाश्च न विद्यन्ते" इति च ॥

अधिकारिभेदेन सांनाय्यस्य देवताव्यवस्थां विधत्ते—

नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति, इति ।

शुश्रुवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपत्वात्तदभिज्ञः प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमाम्नायते—"अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूꣳषि । सा हि श्रीरमृता सताम्" इति । ग्रामाध्यक्षो ग्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राजन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव त्रयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामतिक्रम्य यजते ।

एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति। अन्यो वा महेन्द्रं यजति। तादृशः स्वकीयदेवतायाः प्रच्युतः सन्परकीयां देवतां न प्राप्नोति। तद्देवताशापेन पापीयान्दरिद्रश्च भवति॥

अगतश्रियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते—

संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरꣳ हि
व्रतं नाति स्वैवैनं देवतेज्यमाना
भूत्या इन्धे वसीयान्भवति, इति।

संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्व्रतं नानुष्ठेयं भवति तस्मादगतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत। एवं सति स्वकीयैव देवताऽन्यस्मिन्संवत्सर इज्यमाना सती भूत्यर्थं यजमानं प्रकाशयाति। ततोऽयं धनवत्तरो भवति॥

अगतश्रियः कांचिदिष्टिं विधत्ते—

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्नि-
वाꣳसमग्निर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्भयति, इति।

व्रतपालकोऽग्निर्महेन्द्रयागाधिकारनिवारकपापरूपं वृत्रं संवत्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं व्रतं प्रापयति॥

व्रतपतेष्टेरूर्ध्वमगतश्रिय इन्द्रमहेन्द्रयोरैच्छिकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेत॥, इति॥

अत्र मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्मिञ्छेषक्रिया न वा।
जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता॥
कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय(य्य)कर्मणि।
न स्विष्टकृदिदं(डं) कार्यमग्नीधे स्रुक्प्रदानतः॥ "

"साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः" इति विहिते कर्मणि श्रूयते—" सहकुम्भीभिरभिक्रामन्" इति। तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम्। न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः। तथा सत्यस्य कर्मणः सांनाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात्। हुतशेषेण च

१ क. घ. ङ. च. °रूर्ध्वं ग°। २ ख. °रस्ति शेष°। ३ ख. °यमाग्नीध्रस्तु°। ४ क. घ. ङ. च. °मखिलस्य प्रदा°। ५ क. घ. ङ. च. °मन्तीति। ख. °मञ्जुहोतीति। ६ क. घ. ङ. च. °ज्जुह्वां कु°।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

स्विष्टकृदादिकं सांनाय्यशेषेणैव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः–नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सांनाय्यं इव जुह्वाऽवदानाभावात्। अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्तत्वाज्जुहूप्रभृतोः प्रत्तत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतहविःशेषः। तत्र कुतः शेषेकर्म कार्यम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः।)

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्परिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्येव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सांनाय्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति

---

१ ख. 'ध्यवज्जुह्वा तदव'। २ ख. 'पका'।

यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पूर्वया संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्याद्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु ह्रीतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायतेऽनादृत्य तद्द्वे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वयाऽऽलभते यजत उत्तरया देवता एव पूर्वयाऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव (३) पूर्वयाऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानाꣳ सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसुतस्तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनूबन्ध्या यत् (४) पूर्वेद्युर्यजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति सदोहविर्धाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव सुत्याꣳ सं पादयति स एतमर्धमासꣳ सधमादं

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-
मावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वशाऽनू-
बन्ध्या सो एवैषैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
करोति यद्यववविध्यति पापीयान्भवति यदि
नाववविध्यति सदृङ्‌ङ्याव्रत्कामं एतेनं यज्ञेनं
यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताजक्पुण्यो वा भवति
प्र वा मीयते तस्यैतद्व्रतं नानृतं वदेन्न मांस-
मश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः
पल्पूलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति (६)॥

(चन्द्रमा द्वे देवलोकमेव यद्यज्ञं पल्पूलयेयुः षट्‌चं ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

न । असोमयाजीत्यसोम—याजी । समितिं । नयेत् । अनागतमित्यना—गतम् । वै । एतस्य । पयः । यः । असोमयाजीत्यसोम—याजी । यत् । असो-मयाजीत्यसोम—याजी । संनयेदिति सं—नयेत् ।

परिमोष इति परि—मोषः । एव । सः । अनृतम् । करोति । अथो इति । परेति । एव । सिच्यते । सोमयाजीति सोम—याजी । एव । समिति । नयेत् । पयः । वै । सोमः । पयः । सांनाय्यमिति सां—नाय्यम् । पयसा । एव । पयः । आत्मन् । धत्ते । वीति । वै । एतम् । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । अर्धयति । वर्धयति । अस्य । भ्रातृव्यम् । यस्य । हविः । निरुप्तमिति निः—उप्तम् । पुरस्तात् । चन्द्रमाः (१)। अभीति । उदेतीत्युत्—एति । त्रेधा । तण्डुलान् । वीति । भजेत् । ये । मध्यमाः । स्युः । तान् । अग्नये । दात्रे । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । कुर्यात् । ये । स्थविष्ठाः । तान् । इन्द्राय । प्रदात्र इति प्र—दात्रे । दधन् । चरुम् । ये । अणिष्ठाः । तान् । विष्णवे । शिपिविष्टायेति शिपि—विष्टाय । शृते । चरुम् । अग्निः । एव । अस्मै । प्रजामिति प्र—जाम् । प्रजनयतीति प्र—जनयति । वृद्धाम् । इन्द्रः । प्रेति । यच्छति । यज्ञः । वै । विष्णुः । पशवः । शिपिः । यज्ञे । एव । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठति । न । द्वे इति (२)। यजेत । यत् । पूर्वया । संप्रतीति सं—प्रति ।

यजेत। उत्तरयेत्युत्—तरया। छम्बट्। कुर्यात्। यत्। उत्तरयेत्युत्—तरया। संप्रतीति सं—प्रति। यजेत। पूर्वया। छम्बट्। कुर्यात्। न। इष्टिः। भवति। न। यज्ञः। तत्। अन्विति। ह्रीतमुखीति ह्रीत—मुखी। अपगल्भ इत्यप—गल्भः। जायते। एकाम्। एव। यजेत। प्रगल्भ इति प्र—गल्भः। अस्य। जायते। अनादृत्येत्यना—दृत्य। तत्। द्वे इति। एव। यजेत। यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम्। एव। पूर्वया। आलभत इत्या—लभते। यजते। उत्तरयेत्युत्—तरया। देवताः। एव। पूर्वया। अव-रुन्ध इत्यव—रुन्धे। इन्द्रियम्। उत्तरयेत्युत्—त-रया। देवलोकमिति देव—लोकम्। एव (३)। पूर्वया। अभिजयतीत्यभि—जयति। मनुष्यलोक-मिति मनुष्य—लोकम्। उत्तरयेत्युत्—तरया। भूय-सः। यज्ञक्रतूनिति यज्ञ—क्रतून्। उपेति। एति। एषा। वै। सुमना इति सु—मनाः। नाम। इष्टिः। यम्। अद्य। ईजानम्। पश्चात्। चन्द्रमाः। अ-भीति। उदेतीत्युत्—एति। अस्मिन्। एव। अस्मै। लोके। अर्धुकम्। भवति। दाक्षायणयज्ञे-नेति दाक्षायण—यज्ञेन। सुवर्गकाम इति सुवर्ग—

कामः । यजेत । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । समि-
ति । नयेत् । मैत्रावरुण्येति मैत्रा—वरुण्या । आमि-
क्षया । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । यजे-
त । पूर्णमास इति पूर्ण—मासे । वै । देवानाम् ।
सुतः । तेषाम् । एतम् । अर्धमासमित्यर्ध—मासम् ।
प्रसुत इति प्र—सुतः । तेषाम् । मैत्रावरुणीति मैत्रा—
वरुणी । वशा । अमावास्यायामित्यमा—वास्या-
याम् । अनूबन्ध्येत्यनु—बन्ध्या । यत् (४) ।
पूर्वेद्युः । यजन्ते । वेदिम् । एव । तत् । करोति ।
यत् । वत्सान् । अपाकरोतीत्यप—आकरोति । सदो-
हविर्धाने इति सदः—हविर्धाने । एव । समिति ।
मिनोति । यत् । यजन्ते । देवैः । एव । सुत्याम् ।
समिति । पादयति । सः । एतम् । अर्धमासमित्य-
र्ध—मासम् । सधमादमिति सध—मादम् । देवैः ।
सोमम् । पिबति । यत् । मैत्रावरुण्येति मैत्रा—व-
रुण्या । आमिक्षया । अमावास्यायामित्यमा—वा-
स्यायाम् । यजन्ते । या । एव । असौ । देवानाम् ।
वशा । अनूबन्ध्येत्यनु—बन्ध्या । सो इति । एव ।
एषा । एतस्य । साक्षादिति स—अक्षात् । वै । एषः ।
देवान् । अभ्यारोहतीत्यभि—आरोहति । यः । ए-

षाम्। यज्ञम् (५)। अभ्यारोहतीत्यंभि—आरोहति। यथां। खलुं। वै। श्रेयान्। अभ्यारूढ इत्यंभि—आरूढः। कामयंते। तथां। करोति। यदिं। अवविध्यतीत्यंव—विध्यंति। पापीयान्। भवति। यदिं। न। अवविध्यतीत्यंव—विध्यंति। सदृङ्ङितिं स—दृङ्। व्यावृत्काम इतिं व्यावृत्—कामः। एतेनं। यज्ञेनं। यजेत। क्षुरपविरितिं क्षुर—पविः। हि। एषः। यज्ञः। ताजक्। पुण्यः। वा। भवंति। प्रेतिं। वा। मीयते। तस्यं। एतत्। व्रतम्। न। अनृतम्। वदेत्। न। मांसम्। अश्नीयात्। न। स्त्रियंम्। उपेतिं। इयात्। न। अस्य। पल्पूलनेन। वासः। पल्पूलयेयुः। एतत्। हि। देवाः। सर्वम्। न। कुर्वन्तिं (६)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः।)

द्विधा चतुर्थे पुंभेदात्प्रोक्ता सांनाय्यदेवता॥

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः॥

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विविनक्ति—

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्परिमोष

एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्येव सं नयेत्पयो वै सोमः पयः सांनाय्यं पयसैव पय आत्मन्धत्ते , इति ।

सोमयागात्पुरा दर्शयागी सांनाय्यं नानुतिष्ठेत् । असोमयाजिनः पयोऽनागतमप्राप्तम् । सोमस्यौषधिरसत्वेन तदभावे सत्योषधिरसविशेषस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तर्ह्यसौ परिमोष एव तस्कर एव सन्ननृतं करोत्यन्याय्यं करोति । अपि च वह्नौ सिच्यमानं तत्सांनाय्यमन्याय्यत्वात्परैव सिच्यते विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् । न चास्येतरवत्पयोऽनागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन पयोरूपत्वात् । सांनाय्यमपि तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि धारयति ॥

अथाभ्युदयेष्टिं विधत्ते—

वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्निरेवास्मै प्रजां प्र जनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठति , इति ।

चतुर्दश्याममावास्येयमिति भ्रान्त्या संदिहानो रात्रावेव हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरेमाम्नायते—" यदि बिभीयादभि मोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातश्चनस्य निदध्यार्दधं न यद्युदियात्तेनाऽऽतञ्च्य प्रचरेर्द्योदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भोजयेत् " इति । अयमर्थः—यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या

१ ख. °याजी सां° । २ क. घ. ङ. °रमेवमा° । ३ क. घ. ङ. च. °ते–म° । ४ क. घ. ङ. च. °दर्धोनं य° । ५ क. घ. ङ. च. °द्यद्यु न ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

वत्सानपाकृत्य सायं दुग्ध्वा दध्यर्थमातञ्चनं विधाय पश्चात्तिथौ संदिहानो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुप्य फलीकरणान्तं विधाय तादृशैस्तण्डुलैर्युक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वातञ्चनेन निष्पन्नस्य दध्नोऽर्धमुत्तरस्यां रात्रौ पुनरातञ्चनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वर्धं न पृथगवस्थापयेत्, किं तु तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदियात्तदानीं पृथगवस्थापितेनार्धेन परेद्युर्मुख्यामावास्यायां रात्रौ सायंदोहमातञ्च्य निष्पन्नेन दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदियात्तदा तण्डुलैर्दध्यर्धेन च दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्मणान्भोजयेदिति । एवं स्थिते सति यस्य यजमानस्य रात्रावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुप्तं संपादितं भवति । ततः प्रतीक्ष्यमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्यां दिशि अभ्युदेति । चन्द्र एतं यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यर्धयत्येवास्य भ्रातृव्यं च वर्धयति । अतोऽभ्युदयं निमित्तीकृत्यैतत्तण्डुलान्मध्यमस्थविष्ठाणिष्ठरूपैस्त्रेधा भिन्नांस्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च दात्रादिगुणकाग्न्यादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्ध्नुयामित्युक्त्वाऽऽहैकामेव यजेत " इति । अस्यायमर्थः—पौर्णमास्यामन्वाधाय प्रतिपदि पौर्णमासयागं कृत्वा तदानीमेवान्वाधाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमासयागं कुर्यात् । एवममावास्यायामपि । सेयमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तामेतां सुमनसमिष्टिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं विधत्ते—

न द्वे यजेत यत्पूर्वया संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्याद्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु ह्रीतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते, इति ।

सिद्धान्तिना यदुच्यते द्वे यजेतेति तन्न युक्तम् । यदि तत्र पूर्वया पौर्णमास्या संप्रति यजेत सम्यगनुतिष्ठेत्तदानीमुत्तरया छम्बट्कुर्यात् । यदुत्तरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैयर्थ्यम् । तथा सति द्विरनुष्ठिता सेयमिष्टिरित्यपि वक्तुं न शक्यते, इष्टावधिकावृत्तेरविहितत्वात् । नाप्यग्निष्टोमादियज्ञे इति वक्तुं शक्यतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनामभावात् । अत उभयभ्रष्टत्वा-

१ क. घ. ङ. च. °हान इमां । २ ख. °ज्ञवदिति ।

त्तदनुष्ठाता यजमानः सभायां ह्रीतमुखी भवति । तैः पृष्टः सन्नुत्तरं वक्तुं न प्रगल्भो भवेत् । तस्मादृद्धिकाम्यावृत्तिं परित्यज्यैकामेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत । तथा सत्यस्य यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते किमु वक्तव्यमयमिति ॥

तमिमं पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्य तद्द्वे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वयाऽऽलभते यजत उत्तरया देवता एव पूर्वयाऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव पूर्वयाऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनुपैत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति, इति ।

एकामेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्यगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्यगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् । नापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात् । अत एतदनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञक्रतूनुपैति । किंचाद्य द्वितीयायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । वर्धिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समृद्धिर्धनं भवति ॥

यथेयं सुमना नामेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्गुणविकृतिस्तथैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते—

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत , इति ।

एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ” इति ॥

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां चैकैकं विधत्ते—

पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽ-
मिक्षयाऽमावास्यायां यजेत, इति ॥

तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति—

पूर्णमासे वै देवानाꣳ सुतस्तेषा-
मेतमर्धमासं प्रसुतः, इति।

यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽभिषुतो भवति। पयो वै सोमः पयः सांनाय्यमित्युक्तत्वात्। तेषां देवानां पौर्णमासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्षेण सुतो भवति। प्रतिदिनमनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्या प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः॥

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति—

तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनूबन्ध्या
यत्पूर्वेद्युर्यजते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सान-
पाकरोति सदोहविर्धाने एव सं मिनोति यद्य-
जते देवैरेव सुत्याꣳ सं पादयति स एतमर्ध-
मासꣳ सधमादं देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रा-
वरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजते यैवासौ
देवानां वशाऽनूबन्ध्या सो एवैषैतस्य, इति।

येयममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा तेषां देवानां वशाऽनूबन्ध्या संपद्यते। तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेद्युः शुक्लप्रतिपादि यजत इति यत्तेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति। तस्मिन्नेव दिने पुनरेव वत्सानपाकरोतीति यत्तेन सदोहविर्धाने द्वौ[3] मण्डपौ संपादितवान्भवति। द्वितीयायां प्रातराग्नेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्तेन देवैरिष्यमाणां सुत्यामेव संपादितवान्भवति। स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पीतवान्भवति। तस्मादाग्नेयादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयामावास्याकर्मणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा संपद्यते। काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थं एव या वशाऽनूबन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः॥

---

१ क. °न पूर्णमा°। २ क घ. ङ. च. शुद्धप्र°। ३ ख. द्वौ यागम°।

दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति—

साक्षाद्वा एष देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञमभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति, इति ।

यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां यज्ञमभ्यारोहति सम्यगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्राप्नोति । बहुकालं(ल)व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्य च यथा लोके श्रेयान्राजामात्यादिरुत्तमं पदमभ्यारूढः स्वकीयभृत्यानामग्रे ममेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कामयते तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ॥

पूर्वं स्वर्गकामस्यायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि नावविध्यति सदृङ्ङ्व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताजक्पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते, इति ।

अन्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किंचिद्वैकल्यं करोति तदानीं पापीयान्भवति अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिकृष्टो भवति । यदि नावविध्यति वैकल्यं न करोति तदानीमन्यैः सदृङ्ङ्समान एव भवति न तु तेभ्य आधिक्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन यजेत । यस्मादेष यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्तस्मादेतदनुष्ठायी ताजक्पुण्यो वा भवति तदानीमेवेतरेभ्यो व्यावृत्त एव भवति । एतद्विरोधी ताजक्प्रमीयत एव । अथवा यजमान एव सम्यगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यात्प्रमीयते वा ॥

अतो वैकल्यपरिहाराय व्रतविशेषान्विधत्ते—

तस्यैतद्व्रतं नानृतं वदेन्न माꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति ॥, इति ॥

---

१ क. घ. च. °त्तयज्ञे पुं°।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

पल्पूलनं वस्त्रशुद्धिसाधनमूषादि[1] तेनास्य वासो न शोधयेयुः। यस्माद्देवाः पूज्या एतत्सर्वमनृतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात्। अस्य दाक्षायणयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः। तथाच सूत्रकार आह—"(+दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे[2] विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजते[3], एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा) संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः" इति॥

अत्र मीमांसा।

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

"इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः।
पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत्॥
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना।
देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते॥"

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—"यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्" इति। अयमर्थः—दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति। ततः प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः। अखण्डिता ईषत्खण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम्। ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टेभ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्य इति। तत्रेदं प्रक्रान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म। कुतः, कालापराधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात्। तत इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः—हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत्परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतागमौ प्रसज्येयाताम्। अतस्तास्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते। तण्डुलोपलक्षितं यद्धविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वेद्युर्निरुप्तं तद्धविः पूर्वदेवतात्मनोऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते, न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते तस्य प्राप्तत्वात्। ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः। ततः पूर्वदेवतास्त्यक्त्वा दात्-

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ख. पुस्तके "सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा" इति पाठान्तरम्।

१ क. घ. ङ. च. °धनं मद्रकादि। २ घ. प्रक्रमो। ३ ख. च. °ते न।

त्वादिगुणयुक्ताभ्यो वह्न्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुप्तं हविः प्रदातव्यम् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शे, तथाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्नो द्व्यहकालीनत्वेनार्थसिद्धेः (द्धे) पूर्वेद्युर्दोहनातञ्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते । यद्वा व्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वेद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते—“ यदि बिभीयादभि मोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् ” इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽयमित्यभिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।
उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ॥ ”

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या, निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मान्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणेयमिष्टिः कर्तव्या ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्रिमः ।
तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥ ”

निर्वापात्प्राग्यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः, तण्डुलान्विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः, तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां

१ क. घ. ङ. च. दर्शः । २ ख. °था सति द° ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत्।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान्।
प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥
प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः।
शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥ "

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वप्तव्यः। कुतः, प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्, इत्येकः पक्षः। चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यंभावाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः। अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः। अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति। अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः। प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कृत्स्नो न पदार्थांशेन। ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राद्धान्तः।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः।
नान्यस्येत्यग्रिमोऽन्त्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥ "

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधंश्चरुं शृते चरुमिति विधिर्न संगच्छते। तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति चेन्मैवम्। अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते। दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत। ततस्तण्डुलवत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसंभवाच्च सांनाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि।
अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥ "

अभ्युदयेष्ट्यां शृते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आम्नायेते। तयोः प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः। हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीता उच्यन्ते। दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने। किं तु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने। ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम्। अन्यार्थ-

मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम्। ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत्।
कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥
गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया।
गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—" दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत " इति। तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिल्लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेन्न। दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात्। तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाच्चावगम्यते। तथाहि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम्। दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः। तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः। तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु " द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये " इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते। ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्नतूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम्। एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायस्तद्युक्तो यागः साकंप्रस्थायीयः। तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" अनृतं न वदेदेष पुंधर्मो वाऽनुवादगीः।
सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥
अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः।
स्मार्तानुवादः पुंस्क्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥
नाऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत्।
स्मार्तोक्तनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति। तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते। कुतः, प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंधर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात्। वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तृवाचकं, तेनाऽऽ-

ख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात्। पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम्। अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात्। तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते। अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत्। तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु। तस्मात्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः। आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात्। आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु। नह्येतद्वाक्यं स्मृतेर्मूलं, भिन्नविषयत्वात्। स्मृतिश्चोपनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति। तन्मध्यपातित्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव। तदुभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते किं त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः। आख्यातेन भावनाऽभिधीयते। कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते। अतः श्रुत्यभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते। न च तत्रापि विधीयते, किं तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः पूर्वपक्षः। सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादन्यः क्रत्वर्थः संयोगः। अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते। एतद्विध्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः। अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम्। पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम्। तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमिति विशेषः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः।)

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामव स्यत्येतानि वा अङ्गापरूꣳषि संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरूꣳष्येव संवत्सरस्य प्रति

दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः पन्थास्तꣳ समारोहत्येतौ वै देवानाꣳ हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानाꣳ हरी ताभ्याम् (२) एवैभ्यो हव्यं वहत्येतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्ये जुहोत्येष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिनाꣳ सुतो य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति देवा वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्णमासावपुनन्तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ

यजंते पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामा-
वास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपे-
यान्निरिन्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य
रात्रयः पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
मासीं च नोपैत् (४) ते एनमभि समनह्येतां
तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राज-
यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां
यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति
स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अब्रूतां वरं वृणा-
वहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मात्सदृशी-
नाᳵ रात्रीणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
क्षुधमघ्नन्त्सद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या
अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं

गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
व्यम् (६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहैरैदसाव फल॒ सप्त च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

एषः । वै । देवरथ इति देव—रथः । यत् । दर्श-
पूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यः । दर्शपूर्णमासा-
विति दर्श—पूर्णमासौ । इष्ट्वा । सोमेन । यजते ।
रथंस्पष्ट इति रथं—स्पष्टे । एव । अवसान इत्यव—
साने । वरे । देवानाम् । अवेति । स्यति । एतानि ।
वै । अङ्गापरूंषीत्यङ्गा—परूंषि । संवत्सरस्येति
सं—वत्सरस्य । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्ण-
मासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श—पूर्णमासौ । यजते । अङ्गापरूंषीत्यङ्गा—प-
रूंषि । एव । संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य । प्रतीति ।
दधाति । एते इति । वै । संवत्सरस्येति सं—वत्स-
रस्य । चक्षुषी इति । यत् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श—पूर्णमासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्ण-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

मासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यजंते। ताभ्याम्। एव। सुवर्गमिति सुवः—गम्। लोकम्। अन्विति। पश्यति (१)। एषा। वै। देवानाम्। विक्रान्तिरिति वि—क्रान्तिः। यत्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यः। एवम्। विद्वान्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यजंते। देवानाम्। एव। विक्रान्तिमिति वि—क्रान्तिम्। अनु। वीति। क्रमते। एषः। वै। देवयान इति देव—यानः। पन्थाः। यत्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यः। एवम्। विद्वान्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यजंते। यः। एव। देवयान इति देव—यानः। पन्थाः। तम्। समारोहतीति सम्—आरोहति। एतौ। वै। देवानाम्। हरी इति। यत्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यः। एवम्। विद्वान्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यजंते। यौ। एव। देवानाम्। हरी इति। ताभ्याम् (२)। एव। एभ्यः। हव्यम्। वहति। एतत्। वै। देवानाम्। आस्यम्। यत्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यः। एवम्। विद्वान्। दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ। यजंते। साक्षादिति स—अक्षात्।

एव । देवानाम् । आस्ये । जुहोति । एषः । वै । हविर्धानीति हविः—धानी । यः । दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास—याजी । सायंप्रातरिति सायं—प्रातः । अग्निहोत्रमित्यग्नि—होत्रम् । जुहोति । यजते । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । अहरहरित्यहः—अहः । हविर्धानिनामिति हविः—धानिनाम् । सुतः । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजते । हविर्धानीति हविः—धानी । अस्मि । इति । सर्वम् । एव । अस्य । बर्हिष्यम् । दत्तम् । भवति । देवाः । वै । अहः (३) । यज्ञियम् । न । अविन्दन् । ते । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । अपुनन् । तौ । वै । एतौ । पूतौ । मेध्यौ । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श—पूर्णमासौ । यजते । पूतौ । एव । एनौ । मेध्यौ । यजते । न । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् । च । पौर्णमास्यामिति पौर्ण—मास्याम् । च । स्त्रियम् । उपेति । इयात् । यत् । उपेयादित्युप—इयात् । निरिन्द्रिय इति निः—इन्द्रियः । स्यात् । सोमस्य । वै । राज्ञः । अर्धमासस्येत्यर्ध—मासस्य ।

रात्रयः। पत्नयः। आसन्। तासाम्। अमावास्यामित्यमा—वास्याम्। च। पौर्णमासीमिति पौर्ण—मासीम्। च। न। उपेतिं। ऐत् (४)। ते इति। एनम्। अभि। समिति। अनह्येताम्। तम्। यक्ष्मः। आर्छत्। राजानम्। यक्ष्मः। आरत्। इति। तत्। राजयक्ष्मस्येति राज—यक्ष्मस्य। जन्म। यत्। पापीयान्। अभवत्। तत्। पापयक्ष्मस्येति पाप—यक्ष्मस्य। यत्। जायाभ्याम्। अविन्दत्। तत्। जायेन्यस्य। यः। एवम्। एतेषाम्। यक्ष्माणाम्। जन्म। वेद। न। एनम्। एते। यक्ष्माः। विन्दन्ति। सः। एते इति। एव। नमस्यन्। उपेति। अधावत्। ते इति। अब्रूताम्। वरम्। वृणावहै। आवम्। देवानाम्। भागधे इति भाग—धे। असाव (५)। आवत्। अधीति। देवाः। इज्यान्तै। इति। तस्मात्। सदृशीनाम्। रात्रीणाम्। अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम्। च। पौर्णमास्यामिति पौर्ण—मास्याम्। च। देवाः। इज्यन्ते। एते इति। हि। देवानाम्। भागधे इति भाग—धे। भागधा इति भाग—धाः। अस्मै। मनुष्याः। भवन्ति। यः। एवम्। वेद। भूतानि। क्षुधम्। अघ्नन्। सद्यः। म-

नुष्याः । अर्धमास इत्यर्ध—मासे । देवाः । मासि । पितरः । संवत्सर इति सं—वत्सरे । वनस्पतयः । तस्मात् । अहरहरित्यहः—अहः । मनुष्याः । अशनम् । इच्छन्ते । अर्धमास इत्यर्ध—मासे । देवाः । इज्यन्ते । मासि । पितृभ्य इति पितृ—भ्यः । क्रियते । संवत्सर इति सं—वत्सरे । वनस्पतयः । फलम् । गृह्णन्ति । यः । एवम् । वेद । हन्ति । क्षुधम् । भ्रातृव्यम् (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्याद्यास्तिस्र इष्टय ईरिताः ॥

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामव स्यति, इति ।

दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकपाषाणादिषु क्षुण्णेषु मार्गो विस्पष्टो भवति अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाध्यवसातुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयो-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

रिष्टिप्रकृतित्वात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्राय-णीयाद्याः साङ्गाः सुखेनानुष्ठातुं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्य-नुष्ठातुं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्बहुधा प्रशस्यते ॥

तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा अङ्गापरूꣳषि संवत्सरस्य यद्दर्श-
पूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजतेऽ-
ङ्गापरूꣳष्येव संवत्सरस्य प्रति दधाति, इति।

यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिबन्धकूर्परकक्षादिसंधिरूपाणि परूंषि पर्वाणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः परूंषि, तद्विदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं प्रतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ॥

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्या-
मेव सुवर्गं लोकमनु पश्यति, इति॥

अथेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै देवानां विक्रान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते देवा-
नामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते, इति।

सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शाखान्तरे श्रुतत्वाद्युद्धजयहेतुत्वम-प्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् ॥

अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य
एव देवयानः पन्थास्तꣳ समारोहति, इति।

---

१ च. °नेन त° । २ क. घ. ङ. च. °भयं प्र° । ३ क. घ. ङ. °थेन्द्रं प° । च. °थेदं प° । ४ क. घ. ङ. च. °महेतुत्व° । ५ क. घ. ङ. च. °र्गत्वे° ।

देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयानः ॥

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वै देवानाꣳ हरी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानाꣳ हरी ताभ्यामेवैभ्यो हव्यं वहति, इति।

एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति ॥

अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

एतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्ये जुहोति, इति।

साक्षाद्व्यवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्नं पात्रहस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वन्नेत्यर्थः ॥

अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिनाꣳ सुतो य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति, इति।

हवींषि सोमग्रहरूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह[1] हविर्धानं तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी। दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदग्निहोत्रं तत्प्रतिदिनं सायंप्रातरनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते। तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति। सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामत्र संपद्यते। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरभाविनि सोमयागेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात्। तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः—"अथैकेषामग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं[2] हुत्वा

१ ख. 'दिदं ह'। २ क. घ. ङ. च. 'त्रं द'।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते" इति। यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयागविषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुध्वा दर्शपूर्णमासौ यजते। तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति॥

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता। अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधिमर्थवादेनोन्नयति—

देवा वा अहर्यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्णमासावपुनन्तौ वा एतौ पूतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते पूतावेवैनौ मेध्यौ यजते, इति।

एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावर्हतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवा न लेभिरे। ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासीं च दिनद्वयमपुनन्शोधितवन्तः, यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः। यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः। अमावास्या च तादृशी। तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात्। अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनाद्दर्शनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या। यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी। सा चन्द्रमसः पूर्तेः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या। प्रतिपदादिषु चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः। अतस्तयोः कर्मणोर्योग्या न भवन्ति। तस्मात्तावेवैतावुक्तौ तिथिविशेषा देवैरुक्तरीत्या शोधितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ। अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्मपरः। यस्त्वेवं तिथ्योः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोधितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव प्राप्य कृतवान्भवति। तस्मात्तयोस्तिथ्योः कुर्यादिति तात्पर्यार्थः॥

प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्नियमं विधत्ते—

नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्, इति॥

पूर्वोक्तयोस्तिथ्योर्यज्ञियत्वमाख्यायिकया प्रपञ्चयति—

सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्णमासीं च नोपैत्ते एनमभि समनह्येतां तं यक्ष्म आर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अब्रूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे असावाऽऽवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मात्सदृशीनाꣳ रात्रीणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद, इति ।

अर्धमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, कृष्णपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्यावेनं सोममभिसमनह्येतामाभिमुख्येन संभोगाय गृहीतवत्यौ । बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्याख्येयम् । आवाशुभे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवयोरधिश्रित्याग्न्यादयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा प्रयच्छन्ति ॥

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षुधमघ्नन्त्सद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृव्यम् ॥, इति ॥

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पनसाम्राद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षुन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षुधो हननं यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रूपं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

देवा वै नर्चि न यजुंष्यश्रयन्त ते सामंन्नेवाश्रंयन्त हिं कंरोति सामैवाकर्हिं कंरोति यत्रैव देवा अश्रंयन्त ततं एवैनान्प्र युंङ्क्ते हिं कंरोति वाच एवैष योगो हिं कंरोति प्रजा एव तद्यजंमानः सृजते त्रिः प्रंथमामन्वांह त्रिरुंत्तमां यज्ञस्यैव तद्बर्सम् (१) नह्यत्यप्रंस्रंसाय संतंतमन्वांह प्राणानांमन्नाद्यंस्य संतंत्या अथो रक्षंसामपंहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वांह राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जंयति त्रिर्वि गृंह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव लोकानभि जंयति बार्हंतीमुत्तमामन्वांह बार्हंतो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जंयति प्र वंः (२) वाजा इत्यनिंरुक्तां प्राजापत्यामन्वांह यज्ञो वै प्रजापंतिर्यज्ञमेव प्रजापंतिमा

रंभते प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमे-
वाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
चीनꣳ रेतो धीयतेऽग्न आ याहि वीतय
इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची
यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयुरिदमसीद-
मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति
तस्यानूच्याग्न आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धर्चमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरत्निꣳ सामि-
धेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं
दधात्येष वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं
वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत ऋषेर्ऋषेर्वा एता
निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः स्युः
प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धर्चौ
सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुह्रे (५) ॥

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

(वसं वो जायन्ते प्र वो वाजा लभेत दधाति सं दर्श च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । न । ऋचि । न । यजुंषि । अश्र-यन्त । ते । सामंन् । एव । अश्रयन्त । हिम् । करो-ति । सामं । एव । अकः । हिम् । करोति । यत्रं । एव । देवाः । अश्रंयन्त । ततः । एव । एनान् । प्रेतिं । युङ्क्ते । हिम् । करोति । वाचः । एव । एषः । योगंः । हिम् । करोति । प्रजा इतिं प्र—जाः । एव । तत् । यजंमानः । सृजते । त्रिः । प्रथ-माम् । अन्विर्तिं । आह । त्रिः । उत्तमामित्युंत्—तमाम् । यज्ञस्यं । एव । तत् । बर्सम् (१) । नह्यति । अप्रंस्रꣳसायेत्यप्रं—स्रꣳसाय । संतंतमिति सं—ततम् । अन्विर्तिं । आह । प्राणानामितिं प्र—अनानाम् । अन्नाद्यस्येत्यंन्न—अद्यंस्य । संतंत्या इति सं—तत्यै । अथो इतिं । रक्षंसाम् । अपंहत्या इत्य-पं—हत्यै । राथंतरीमिति राथं—तरीम् । प्रथमाम् । अन्विर्तिं । आह । राथंतर इति राथं—तरः । वै । अयम् । लोकः । इमम् । एव । लोकम् । अभीतिं ।

जयति । त्रिः । वीति । गृह्णाति । त्रयः । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् । अभीति । जयति । बार्हतीम् । उत्तमामित्युत्–तमाम् । अन्विति । आह । बार्हतः । वै । असौ । लोकः । अमुम् । एव । लोकम् । अभीति । जयति । प्रेति । वः (२)। वाजाः । इति । अनिरुक्तामित्यनिः—उक्ताम् । प्राजापत्यामिति प्राजा—पत्याम् । अन्विति । आह । यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । यज्ञम् । एव । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । एति । रभते । प्रेति । वः । वाजाः । इति । अन्विति । आह । अन्नम् । वै । वाजः । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । प्रेति । वः । वाजाः । इति । अन्विति । आह । तस्मात् । प्राचीनम् । रेतः । धीयते । अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । आह । तस्मात् । प्रतीचीः । प्रजा इति प्र—जाः । जायन्ते । प्रेति । वः । वाजाः (३)। इति । अन्विति । आह । मासाः । वै । वाजाः । अर्धमासा इत्यर्ध—मासाः । अभिद्यव इत्यभि—द्यवः । देवाः । हविष्मन्तः । गौः । घृताची । यज्ञः । देवान् । जिगाति । यजमानः । सुम्नयुरिति सुम्न—युः । इदम् । असि । इदम् । असि । इति । एव ।

यज्ञस्य । प्रियम् । धाम । अवेति । रुन्धे । यम् । कामयेत । सर्वम् । आयुः । इयात् । इति । प्रेति । वः । वाजाः । इति । तस्य । अनूच्येत्यनु—उच्य । अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । संततमिति सं—ततम् । उत्तरमित्युत्—तरम् । अर्धर्चमित्यर्ध—ऋचम् । एति । लभेत (४) । प्राणेनेति प्र—अनेन । एव । अस्य । अपानमित्यप—अनम् । दाधार । सर्वम् । आयुः । एति । यः । वै । अरत्निम् । सामिधेनीनामिति साम्—इधेनीनाम् । वेद । अरत्नौ । एव । भ्रातृव्यम् । कुरुते । अर्धर्चावित्यर्ध—ऋचौ । समिति । दधाति । एषः । वै । अरत्निः । सामिधेनीनामिति साम्—इधेनीनाम् । यः । एवम् । वेद । अरत्नौ । एव । भ्रातृव्यम् । कुरुते । ऋषेर्ऋषेरित्यृषेः—ऋषेः । वै । एताः । निर्मिता इति निः—मिताः । यत् । सामिधेन्य इति साम्—इधेन्यः । ताः । यत् । असंयुक्ता इत्यसं—युक्ताः । स्युः । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । यजमानस्य । वीति । तिष्ठेरन् । अर्धर्चावित्यर्ध—ऋचौ । समिति । दधाति । समिति । युनक्ति । एव । एनाः । ताः । अस्मै । संयुक्ता इति

सं—युक्ताः । अवरुद्धा इत्यव—रुद्धाः । सर्वाम् । आशिषमित्या—शिषम् । दुहे (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अनुवाकैः षड्भिरेतैराध्वर्यवमुदीरितम् ॥

अथोत्तरैरनुवाकैर्हौत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमेऽनुवाके तदनन्तरभाव्यष्टमे च सामिधेनीमन्त्रा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समाम्नाताः ।

कल्पः(ल्पे) पुरस्तात्सामिधेनीनाꣳ होतेत्युपक्रम्यान्तराऽऽहवनीयमुत्करं च प्रतीचीनं गच्छञ्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति पक्षान्तरमुक्तम् ।

तत्पाठस्तु—

" सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनार्तां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः । भूर्भुवः सुवः । हिम् । " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतमिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतमिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरमिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होता पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विष्मस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वत्रान्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामकां लोकास्तान्हिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः ॥

कल्पः—" व्याहृतीरुक्त्वा त्रिरभिहिंकृत्यानवानमभिहिंकारादृचमुपसंदधाति प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः " इति ।

---

१ ख. 'का ये लो' ।

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

अनवानमनुच्छ्वसन् ॥

तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

"प्र वो वाजा अभिद्यवः। हविष्मन्तो घृताच्या। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति।

हे देवा वो युष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते। वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणोत्तरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भाजो देवाश्च घृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्तामित्यध्याहारः। किं चायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु। यजमानस्य सुम्नयुः सुखेच्छुर्भवतु ॥

यदेतदुक्तं त्रिर्हिं करोतीति तदेतद्विधत्ते—

देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्नेवाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकर्हिं करोति यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवैनान्प्र युङ्क्ते हिं करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते, इति।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः। किं तु सामन्येव संतुष्टाः। ततो हिमितिशब्दमुच्चारयेत्। तेन सामैव कृतं भवति। पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात्। तस्य हिमितिशब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिप्रेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते। यत्रैव देवा अश्रयन्त यत्रैव सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुङ्क्ते होता हिं कुर्वन्प्रकर्षेण तोषयतीत्यर्थः। प्रथमोच्चारणेन साम कृतं भवति। तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते। सामाश्रयभूताया ऋग्रूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः। तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ॥

एकादशानां सामिधेनीनामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां यज्ञस्यैव तद्बर्सं नह्यत्यप्रस्रंसाय, इति।

"प्र वो वाजा अभिद्यवः" इत्येषा प्रथमा। "आ जुहोत दुवस्यत" इति वा

---

१ ख. त्रिरभिहिं क°। २ क. घ. ङ. च. °दौ वि°। ३ ख. °र्थः। यथा प्र°। ४ ख. °नामृचामा°।

"त्वं वरुण उत मित्र," इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा। तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन यज्ञस्य वर्समन्तभागान्नह्यति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्वोढुकामोऽन्तद्वयं बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं स्रंसनराहित्याय भवति ॥

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै, इति।

तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोज्यवस्तुसंतत्यै[1] च संपद्यते। किं च राक्षसाः श्वासनिरोधेनापहता भवन्ति ॥

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीं प्रथमामन्वाह राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति, इति।

कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे "प्र वो वाजाः" इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादियं राथंतरी। रथंतरसामयुक्तेन कर्मणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" तृतीयां सामिधेनीं त्रिर्विगृह्णाति " इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिर्वि गृह्णाति त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति, इति।

तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य सकृद्विग्रहः कार्यः। अर्धर्चे[2] द्वितीयो विग्रहः। तत उत्तरार्धे[3] उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धे च संयोज्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः। एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्हतो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति, इति।

य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्ठ्येतिशब्दस्य श्रूयमाणत्वादियं बार्हती। सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमापेक्षयोत्तमा। तथा सत्युत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति। एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वात्स्वर्गलोकस्य बार्हतत्वम्॥

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति—

---

१ ख. भोग्यव॰। २ ख. च. अर्धर्चे। ३ ख. 'रार्धमुप'।

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

प्र वो वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते, इति।

कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति सेयमनिरुक्ता। प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः। अत इयं प्राजापत्या। यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः। तस्मात्प्राजापत्यमन्त्रस्य प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ॥

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे, इति ॥

तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मा-
त्प्राचीनꣳ रेतो धीयते, इति।

यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुखे रेतोवर्तिनि योषिच्छरीरेऽश्वाति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये स्थाप्यते ॥

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मा-
त्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते, इति।

यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः प्रजा उत्पद्यन्ते ॥

मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची
यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयुः, इति।

वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमासा वाजाः। इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ॥

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—

इदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे, इति।

सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि, अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः। अनेन तात्पर्येण यज्ञस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ॥

यदुक्तं “ संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै ” इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि विधत्ते—

यं कामयेत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्याग्न आ याहि वीतय इति संततमुत्तरमर्धर्चमा लभेत प्राणेनैवास्यापानं दाधार सर्वमायुरेति , इति।

यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत। किमिति—अयं यजमानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्प्राप्तये प्रथमां सामिधेनीं सर्वामनूच्य विच्छेदमकृत्वोत्तरमन्त्रस्य प्रथममर्धर्चमुपक्रमेत । तेन सांतत्येनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापानवायुं पुनरप्यन्तरा गच्छन्तं धारितवान्भवति। तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ॥

तदेव सांतत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरत्निं सामिधेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते*ऽर्धर्चौ सं दधात्येष वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते,इति।

कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्तभागोऽरत्निः । न च तस्यारत्नेर्मध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्वदुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये सांतत्यमरत्नित्वेनोपचर्यते। यो होता तदिदं सांतत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ स्थापयति । चतुररत्निपरिमितस्य पुरुषस्यारत्निमात्रपरिमितो बालो यथा नीचो भवति तद्वदमुं कुरुत इत्यर्थः। य एवं वेदेति पुनरभिधानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ॥

तदेव सांतत्यं विपक्षबाधकोपन्यासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

ऋषेर्ऋषेर्वा एता निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः स्युः प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि

---

* ख. पुस्तकेऽत्र “ते, इति। एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरमन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—‘अर्धर्चौ सं दधात्येष वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुते’ इति।” एतादृशः पाठो दृश्यते, परं च केनचित्पण्डितंमन्येन भाष्यकारदत्तैतद्वाक्यावतरणाशयमज्ञात्वा पृथगवतरणिकां प्रकल्प्य वाक्यभेदः कृतः। स चातीवासंगतः, पूर्ववाक्यार्थासंपूर्त्यादिहेतोः। अतः सोऽपपाठ इति गूढार्थाभिज्ञैर्बोध्यम्।

---

१ ख. °बाधोप°।

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तिष्ठेरन्नर्धर्चौ सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुह्रे॥, इति ॥

ऋषिरतीन्द्रियस्य द्रष्टा । तादृश ऋषिरेकैकां सामिधेनीमीश्वरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निर्मितवान् ।

अत एव स्मर्यते—

" युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ " इति ॥

तथा सति भिन्नेभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेयुस्तदानीं यजमानस्य प्रजया पशुभिरेताः सामिधेन्यो वितिष्ठेरन्वियुक्तास्तिष्ठेयुः, प्रजापशुसमृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्परिहाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः सामिधेनीः संयोजितवानेव भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धर्चौ संधातव्याविति शङ्कनीयम् । तयोरेकर्षिप्रवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंधानमन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभावात् । यथोक्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वामाशिषं दुह्रे दुहन्ति संपादयन्ति ॥

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।
स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ "

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—" त्रिः प्रथमामन्वाह " इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः । प्रथमामित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वादृक्परत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टाप्प्रत्ययादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्यृचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यृचो नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

---

१ ख. °रनूक्तिर्ऋचो।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

अयज्ञो वा एष योऽसामाऽग्न आ याहि
वीतय इत्याह रथंतरस्यैष वर्णस्तं त्वा समि-
द्भिरङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने
सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तृचम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
ष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
कावशान्तौ (१) आस्तां ते देवा
अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यग्न आ याहि
वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्च-
दश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति
नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
न्दारावार्द्रेऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीया-
निति नृमेधोऽभ्यवदत्स धूममजनयत्परुच्छे-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयदेष इत्यब्रवीत् (३)
यत्समावद्विद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
मिति सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
द्घृतवत्पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वा समि-
द्भिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्गाय-
त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
न्वाह (४) तेन पुंस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना का-
व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ स प्रजा-
पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्क-
न्दाय यदतं ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःप-
रिधि स्कन्दति तादृगेव तत्त्रयो वा अग्नयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणाꣳ स-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

हरंक्षा असुंराणां त एतर्ह्यां शᳲसन्ते मां वंरि-
ष्यते माम् (६) इति वृणीध्वᳲ हंव्यवाहं-
नमित्यांह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
वृंणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतंत्यै परस्तादर्वाचो
वृणीते तस्मांत्परस्तांदर्वाञ्चो मनुष्यांन्पितरोऽनु
प्र पिंपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चंदशाब्रवीदन्वहितया वारिष्यते मामेकान्नत्रिᳲशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

अयंज्ञः । वै । एषः । यः । असामा । अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । आह । रथंतरस्येति रथं—तरस्यं । एषः । वर्णः । तम् । त्वा । समिद्भिरिति समित्—भिः । अङ्गिरः । इति । आह । वामदेव्यस्येति वाम—देव्यस्य । एषः । वर्णः । बृहत् । अग्ने । सुवीर्यमिति सु—वीर्यम् । इति । आह । बृहतः । एषः । वर्णः । यत् । एतम् । तृचम् । अन्वाहेत्यनु—आहं । यज्ञम् । एव । तत् । सामन्वन्तमिति सामन्—वन्तम् । करोति । अग्निः । अमुष्मिन् । लोके । आसीत् । आदित्यः । अस्मिन् । तौ । इमौ ।

लोकौ। अशान्तौ (१)। आस्ताम्। ते। देवाः। अब्रुवन्। एति। इत। इमौ। वि। परीति। ऊहाम। इति। अग्ने। एति। याहि। वीतये। इति। अस्मिन्। लोके। अग्निम्। अदधुः। बृहत्। अग्ने। सुवीर्यमिति सु—वीर्यम्। इति। अमुष्मिन्। लोके। आदित्यम्। ततः। वै। इमौ। लोकौ। अशाम्यताम्। यत्। एवम्। अन्वाहेत्यनु—आह। अनयोः। लोकयोः। शान्त्यै। शाम्यतः। अस्मै। इमौ। लोकौ। यः। एवम्। वेद। पञ्चदशेति पञ्च—दश। सामिधेनीरिति साम्—इधेनीः। अन्विति। आह। पञ्चदशेति पञ्च—दश (२)। वै। अर्धमासस्येत्यर्ध—मासस्य। रात्रयः। अर्धमासश इत्यर्धमास—शः। संवत्सर इति सं—वत्सरः। आप्यते। तासाम्। त्रीणि। च। शतानि। षष्टिः। च। अक्षराणि। तावतीः। संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य। रात्रयः। अक्षरश इत्यक्षर—शः। एव। संवत्सरमिति सं—वत्सरम्। आप्नोति। नृमेध इति नृमेधः। च। परुच्छेपः। च। ब्रह्मवाद्यमिति ब्रह्म—वाद्यम्। अवदेताम्। अस्मिन्। दारौ। आर्द्रे। अग्निम्। जनयाव। यतरः। नौ। ब्रह्मीयान्। इति। नृमेध इति नृ—मेधः।

अभीति॑ । अवद॒त् । सः । धू॒मम् । अ॒जनय॒त् । परु॑च्छेपः । अभीति॑ । अवद॒त् । सः । अ॒ग्निम् । अ॒जनय॒त् । ऋषे॑ । इति॑ । अ॒ब्रवी॒त् (३) । यत् । स॒मावे॑त् । वि॒द्ध । क॒था । त्वम् । अ॒ग्निम् । अजी॑जनः । न । अ॒हम् । इति॑ । सा॒मि॒धे॒नी॒ना॒मिति॑ साम्—इ॒धे॒नी॒नाम् । ए॒व । अ॒हम् । वर्ण॑म् । वे॒द । इति॑ । अ॒ब्रवी॒त् । यत् । घृ॒तव॑दिति॑ घृ॒त—व॒त् । प॒दम् । अ॒नूच्य॒त इत्य॑नु—उ॒च्यते॑ । सः । आ॒सा॒म् । वर्णः॑ । तम् । त्वा॒ । स॒मि॒द्भि॒रिति॑ स॒मित्—भिः॑ । अ॒ङ्गि॒रः । इति॑ । आ॒ह॒ । सा॒मि॒धे॒नी॒ष्विति॑ साम्—इ॒धे॒नी॒षु॑ । ए॒व । तत् । ज्योति॑ः । ज॒नय॒ति । स्त्रिय॑ः । तेन॑ । यत् । ऋच॑ः । स्त्रिय॑ः । तेन॑ । यत् । गा॒य॒त्रिय॑ः । स्त्रिय॑ः । तेन॑ । यत् । सा॒मि॒धे॒न्य॑ इति॑ साम्—इ॒धे॒न्य॑ः । वृष॑ण्वती॒मिति॒ वृष॑ण्—व॒तीम् । अ॒न्विति॑ । आ॒ह॒ (४) । तेन॑ । पुं॒स्वती॑ः । तेन॑ । सेन्द्रा॒ इति॒ स—इ॒न्द्रा॒ः । तेन॑ । मि॒थु॒नाः । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । दू॒तः । आसी॑त् । उ॒शना॑ । का॒व्यः । असु॑राणाम् । तौ । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒म् । प्र॒श्नम् । ऐ॒ता॒म् । सः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः॑ । अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । इति॑ । अ॒भीति॑ । प॒र्याव॑र्त॒तेति॑ परि—आ॒वर्त॑-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

त । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यस्य । एवम् । विदुषः । अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । इति । अन्वाहेत्यनु—आह । भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । अध्वरवतीमित्यध्वर—वतीम् । अन्विति । आह । भ्रातृव्यम् । एव । एतया (५) । ध्वरति । शोचिष्केश इति शोचिः—केशः । तम् । ईमहे । इति । आह । पवित्रम् । एव । एतत् । यजमानम् । एव । एतया । पवयति । समिद्ध इति सम्—इद्धः । अग्ने । आहुतेत्या—हुत । इति । आह । परिधिमिति परि—धिम् । एव । एतम् । परीति । दधाति । अस्कन्दाय । यत् । अतः । ऊर्ध्वम् । अभ्यादध्यादित्यभि—आदध्यात् । यथा । बहिःपरिधीति बहिः—परिधि । स्कन्दति । तादृक् । एव । तत् । त्रयः । वै । अग्नयः । हव्यवाहन इति हव्य—वाहनः । देवानाम् । कव्यवाहन इति कव्य—वाहनः । पितृणाम् । सहरक्षा इति सह—रक्षाः । असुराणाम् । ते । एतर्हि । एति । शꣳसन्ते । माम् । वरिष्यते । माम् (६) । इति । वृणीध्वम् । हव्यवाहनमिति हव्य—वाहनम् । इति । आह । यः । एव । देवानाम् । तम् ।

वृणीते । आर्षेयम् । वृणीते । बन्धोः । एव । न । एति । अथो इति । संतत्या इति सं—तत्यै । परस्तात् । अर्वाचः । वृणीते । तस्मात् । परस्तात् । अर्वाञ्चः । मनुष्यान् । पितरः । अनु । प्रेति । पिपते (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽत्यन्तविस्तरात् ॥

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता—

"अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणानो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य च होताऽऽह्वाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निषीद ॥

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु—

" तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य । " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽङ्गिरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्भिर्घृतेन च वर्धयामः । हे यविष्ठ्य युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ॥

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

" स नः पृथु श्रवाय्यम् । अच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं कर्माच्छाभिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभातं

कुरु प्रकाशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन हूयमानस्य हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते ॥

पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

"ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाꣳसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, ईडेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्कारयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दर्शतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ॥

षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

"वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तꣳ हविष्मन्त ईडते ।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, वृषः कामानां वर्षयिता । अश्वो न देववाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तुवते ॥

सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

"वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहुतिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहद्दीद्यतं प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् ॥

अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

"अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्प्रति प्रेषणार्हं, होतारमाह्वातारं, विश्ववेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्ववेदास्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुक्रतुं शोभनकर्माणम् ॥

नवमसामिधेनीपाठस्तु—

"समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीड्यः स्तुत्यः शोचींषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे प्राप्नुमः ॥

दशमसामिधेनीपाठस्तु—

"समिद्धो अग्न आहुत। देवान्यक्षि स्वध्वर। त्वꣳ हि हव्यवाडसि।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजसि। हे स्वध्वर सुष्ठुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्यन्वयः॥

एकादशसामिधेनीपाठस्तु—

"आजुहोत दुवस्यत। अग्निं प्रयत्यध्वरे। वृणीध्वꣳ हव्यवाहनम्।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत[1] प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्नध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम्। अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया। तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते[2]। तथा च सूत्रकारः—"त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम्" इति॥

विकल्पितायाः पाठस्तु—

"त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने। त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः। त्वे वसु सुषणनानि सन्तु। यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः।" [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टप्रापकत्वान्मित्रश्च। वसिष्ठगोत्रीया मतिभिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम्। त्वे त्वयि वसु धनं सुषणनानि सुष्ठु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु। यूयं च नोऽस्मान्स्वस्तिभिः सदा पात रक्षत। यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम्॥

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा एष योऽसामाऽग्न आ याहि वीतय इत्याह रथंतरस्यैष वर्णस्तं त्वा समिद्भिरङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्यैष वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तृचमन्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोति, इति।

दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति। तद्रहितश्च न मुख्ययज्ञः। अतोऽयं

---

1 ख. °मिमाजुहोताऽऽहुतिभिः प्री°। 2 ख. °कल्प्यते।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तृचः सामत्रयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते। यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतित्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम्। शाखान्तरे वा तास्वृक्षु गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि। एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति। बृहदग्न इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम्॥

अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ता-विमौ लोकावशान्तावास्तां ते देवा अब्रु-वन्नेतेमौ वि पर्यूहामेत्यग्न आ याहि वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्यमित्यमु-ष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लोकावशा-म्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद, इति।

पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके। तदानीं लोकद्वयमशान्तं क्षुब्धमासीत्। स्वर्गे ह्यमृतसे[1]विनां पाकापेक्षा नास्ति। प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव। भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम्। तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः। तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमूचुः—इमावग्न्यादित्यौ विपर्यूहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम। तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छतेति। अग्न आयाहीत्यस्यामृचि बर्हिषि निषीदेति लिङ्गाद्दृचः प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापनं तया संपद्यते। बृहदग्ने सुवीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति विभातत्वोक्तिलिङ्गाद्दृचस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते। यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथा[3]ऽप्युच्चैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातत्वेनाऽऽ-[4]दित्यः श्रूयते। किं च, हंसमन्त्रावसान ऋतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः। तस्मात्तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति। अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता शान्तिः। तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति। तद्वेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति॥

---

१ क. घ. ङ. च. भूतानि। २ क. घ. ङ. च. °सेवनात्पाका°। ३ ख. °थाऽपि द्युच-स्थानवर्तित्व°। ४ ख. °दित्याः सूच्यन्ते। किं।

संख्यां विधत्ते—

पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते, इति।

यद्यपि द्वादश पठितास्तथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः । अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्रूपत्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चदशस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ॥

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः संवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संवत्सरमाप्नोति , इति।

तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्कत्वादेकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परिधानीयायास्त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यविरोधः ॥

आसु सामिधेनीषु " तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि " इत्येतं मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन्दारावार्द्रेऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति नृमेधोऽभ्यवदत्स धूममजनयत्परुच्छेपोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयदृष इत्यब्रवीद्यत्समावद्विद्व कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद्घृतवत्पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वा समिद्भिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्जनयति , इति।

नृमेधपरुच्छेपनामानावृत्विजौ परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्रसामर्थ्यविषयं[2] वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो ब्रह्मीयान्ब्रह्माणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-

१ ख. °वृषी प° । २ ख. °र्थं संवा° ।

मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नार्द्रे काष्ठे मथनेनाग्निं जनयावेति । तदा प्रथमं नृमेध आर्द्रं काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्धूममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं पठित्वाऽग्निमजनयत् । तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रियद्रष्टाऽसीत्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैवं पप्रच्छ—यद्य-स्मात्कारणात्समावद्विद्वाऽऽवयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान्न त्वहमिति । तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं तत्तेज इति तदुच्यते—घृतशब्दोपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनूच्यमानः पादः सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेजः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—"तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः" इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि "घृतेन वर्धयामसि" इत्ययं पादो वर्तते । ततोऽ-नेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं पादं पठन्नपि महि-मानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादार्द्रकाष्ठे मयाऽग्निरुत्पादितः ॥

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

स्त्रियस्तेन यद्दचः स्त्रियस्तेन यद्गायत्रियः स्त्रि-
यस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीमन्वाह तेन
पुꣳस्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुनाः, इति ।

ऋग्गायत्रीसामिधेनीशब्दैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयमानत्वात्स्त्रीत्वमेव । अतः पुरुषत्वाय वृषञ्शब्दवतीमृचं ब्रूयात् । तेन पाठेन पुंस्वतीः पुरुषवत्यः सेन्द्रा इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाः संपद्यन्ते । ईडेन्य इत्येषाऽपि वृषण्वती । समग्निरिध्यते वृषेत्यन्ते पठितत्वात् । वृषो अग्निरित्येषाऽपि वृषशब्दोपेतत्वा-द्वृषण्वती । तयोरप्येषा प्रशंसा द्रष्टव्या ॥

अथाग्निं दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणां
तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ स प्रजापतिरग्निं दूतं
वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो देवा अभवन्प-
राऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं वृणीमह इत्य-
न्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

---

१ क घ. ङ. च. 'जः । क' । २ ख. 'षरूपेण मि' ।

देवाः स्वकार्येष्वाग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधिविग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिराग्निं दूतं वृणीमह इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोशनसः सकाशात्परावृत्याग्नेरभिमुखोऽभूत् । ततो देवानां विजयोऽभूदसुराश्च पराभूताः । एवं विदुषो यजमानस्याप्यनेन मन्त्रेण स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ॥

समिध्यमानो अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अध्वरवतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवैतया ध्वरति, इति ।

हिनस्तीत्यर्थः ॥

तस्यामृचि तृतीयपादं प्रशंसति—

शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति , इति ।

मध्यपादेऽग्निः पावक ईड्य इति पावकशब्देनैव पवित्रत्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शुचिहेतूनां रश्मीनामुक्तिमभिप्रेत्य पवित्रमेतद्वाक्यमित्यभिधीयते । तस्मादेतयर्चा यजमानमेव शोधयति । "समिद्धो अग्न आहुत" इत्येषा काचिदध्वरवती । देवान्यक्षि स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । "आ जुहोत" इत्यसावप्यध्वरवती । अग्निं प्रयत्यध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्यृचोरुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वासामृचां सामान्यतो विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमिधमवशिष्य सर्वमिध्मशेषमभ्यादधाति " इति, तदेतद्धृदि निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दाय यदत ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत्, इति ।

समिद्धो अग्न इत्यनेन भूतार्थवाचिना क्तप्रत्ययेन सामिधेनीसाध्यस्याग्निसमिन्धनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसमिधामस्कन्दायाविनाशाय

१ ख. 'मिद्धशे' । २ ख. च. 'चिनोक्त' । ३ क. घ. ङ. च. परिधत्ते ।

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इतिमन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य त्रिरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षिपेदिति विधिरुन्नेयः ॥

चरमायामृचि हव्यवाहनमित्यग्निविशेषणं[1] प्रशंसति—

त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणाꣳ सहरक्षा असुराणां त एतर्ह्या शꣳसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वꣳ हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते, इति ।

देवादीनां संबन्धिनो हव्यवाहनादयोऽग्नयः प्रत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवंगुणसिद्ध्यर्थं[2] हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ॥

यदुक्तमाश्वलायनेन—" सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् " इति, तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै, इति ।

ऋषेरपत्यमार्षेयमात्मीयगोत्रर्षींस्तद्धितप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरुपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृग्वादेः[3] सकाशान्नैति नापगच्छति । अपि चेदमार्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ॥

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—

परस्तादर्वाचो वृणीते तस्मात्परस्तादर्वाञ्चो मनुष्यान्पितरोऽनु प्र पिपते॥, इति ॥

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्य-

---

१ घ. ङ. च. 'त्यग्नि विशेषेण प्र' । २ ख. 'रेव वरण' । ३ क. घ. ङ. च. 'ति । तास्मि' ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

मप्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदे-तदर्वाक्त्वम् । यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यार्वाचो वृणीते तस्मादेव कारणाल्लोकेऽपि पूर्वपूर्वभाविनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अग्ने महाꣳ असीत्याह महान्ह्येष यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद्ध इत्याह देवा ह्येतमैन्धत मन्विद्ध इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्धर्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुमदित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवाꣳसः कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवाꣳसो ब्रह्मसꣳशित इत्याह ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्तो होतेत्याह न ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वꣳ ह्येष तरत्यास्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह

चमसो ह्येष देवपानोऽग्नः इवाग्ने नेमिर्देवाꣳ-
स्त्वं परिभूरसीत्याह देवान्ह्येष परिभूर्यद्ब्रूयादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह
यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्न आ वह
सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
ह्वयत आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज
जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सꣳ श्यति सोऽस्य
सꣳशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
इत्याहाग्निर्वै देवानाꣳ होता य एव देवानाꣳ
होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽ-
शिषमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निꣳ होता-
रमवृथा इत्यग्निनोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
यात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुहूर्भ्रातृ-
व्यदेवत्योपभृत् (५) यद्द्वे इव ब्रूयाद्भ्रातृ-
व्यमस्मै जनयेद्घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमाऽस्यस्वे-
त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
देवान्ह्येषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वꣳ
ह्येषाऽवतीडामहै देवाꣳ ईडेन्यान्नमस्याम नम-

स्यान्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव तद्यथाभागं यजति (६)॥

(विप्रानुमदित इत्याह चनास्मै होतोपभृद्देवता एव त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अग्ने । महान् । असि । इति । आह । महान् । हि । एषः । यत् । अग्निः । ब्राह्मण । इति । आह । ब्राह्मणः । हि । एषः । भारत । इति । आह । एषः । हि । देवेभ्यः । हव्यम् । भरति । देवेद्ध इति देव—इद्धः । इति । आह । देवाः । हि । एतम् । ऐन्धत । मन्विद्ध इति मनु—इद्धः । इति । आह । मनुः । हि । एतम् । उत्तर इत्युत्—तरः । देवेभ्यः । ऐन्ध । ऋषिष्टुत इत्यृषि—स्तुतः । इति । आह । ऋषयः । हि । एतम् । अस्तुवन् । विप्रानुमदित इति विप्र—अनुमदितः । इति । आह (१) । विप्राः । हि । एते । यत् । शुश्रुवांसः । कविशस्त इति कवि—शस्तः । इति । आह । कवयः । हि । एते । यत् ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

शुश्रुवाꣳसः। ब्रह्मसꣳशित इति ब्रह्म—सꣳशितः। इति। आह। ब्रह्मसꣳशित इति ब्रह्म—सꣳशितः। हि। एषः। घृताहवन इति घृत—आहवनः। इति। आह। घृताहुतिरिति घृत—आहुतिः। हि। अस्य। प्रियतमेति प्रिय—तमा। प्रणीरिति प्र—नीः। यज्ञानाम्। इति। आह। प्रणीरिति प्र—नीः। हि। एषः। यज्ञानाम्। रथीः। अध्वराणाम्। इति। आह। एषः। हि। देवरथ इति देव—रथः। अतूर्तः। होता। इति। आह। न। हि। एतम्। कः। चन (२)। तरति। तूर्णिः। हव्यवाडिति हव्य—वाट्। इति। आह। सर्वम्। हि। एषः। तरति। आस्पात्रम्। जुहूः। देवानाम्। इति। आह। जुहूः। हि। एषः। देवानाम्। चमसः। देवपान इति देव—पानः। इति। आह। चमसः। हि। एषः। देवपान इति देव—पानः। अरान्। इव। अग्ने। नेमिः। देवान्। त्वम्। परिभूरिति परि—भूः। असि। इति। आह। देवान्। हि। एषः। परिभूरिति परि—भूः। यत्। ब्रूयात्। एति। वह। देवान्। देवयत इति देव—यते। यजमानाय। इति। भ्रातृव्यम्। अस्मै (३)। जनयेत्। एति।

वह । देवान् । यजमानाय । इति । आह । यजमानम् । एव । एतेन । वर्धयति । अग्निम् । अग्ने । एति । वह । सोमम् । एति । वह । इति । आह । देवताः । एव । तत् । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । उपेति । ह्वयते । एति । च । अग्ने । देवान् । वह । सुयजेति सु—यज । च । यज । जातवेद इति जात—वेदः । इति । आह । अग्निम् । एव । तत् । समिति । श्यति । सः । अस्य । संशित इति सं—शितः । देवेभ्यः । हव्यम् । वहति । अग्निः । होता (४) । इति । आह । अग्निः । वै । देवानाम् । होता । यः । एव । देवानाम् । होता । तम् । वृणीते । स्मः । वयम् । इति । आह । आत्मानम् । एव । सत्त्वमिति सत्—त्वम् । गमयति । साधु । ते । यजमान । देवता । इति । आह । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । यत् । ब्रूयात् । यः । अग्निम् । होतारम् । अवृथाः । इति । अग्निना । उभयतः । यजमानम् । परीति । गृह्णीयात् । प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्यात् । यजमानदेवत्येति यजमान—देवत्या । वै । जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्येति भ्रातृव्य—देवत्या । उपभृदित्युप—

भृत् (५)। यत् । द्वे इति॑ । इव । ब्रूयात् । भ्रातृ॑व्यम् । अ॒स्मै । ज॒नये॒त् । घृतवंतीमिति॑ घृत—वतीम् । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । स्रुच॑म् । एति॑ । अ॒स्य॒स्व॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । यज॑मानम् । ए॒व । ए॒तेन॑ । व॒र्धय॒ति॒ । दे॒वा॒यु॒वमिति॑ देव—युव॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒वान् । हि । ए॒षा । अव॑ति । वि॒श्ववा॑रा॒मिति॑ वि॒श्व—वा॒रा॒म् । इति॑ । आ॒ह॒ । विश्व॑म् । हि । ए॒षा । अव॑ति । ईडा॑-महै । दे॒वान् । ई॒डेन्या॑न् । न॒म॒स्याम॑ । न॒म॒स्या॑न् । यजा॑म । य॒ज्ञिया॑न् । इति॑ । आ॒ह॒ । म॒नु॒ष्या॑ः । वै । ई॒डेन्या॑ः । पि॒तर॑ः । न॒म॒स्या॑ः । दे॒वाः । य॒ज्ञिया॑ः । दे॒वता॑ः । ए॒व । तत् । य॒था॒भा॒गमिति॑ यथा—भा॒गम् । य॒ज॒ति॒ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

द्वितीयाद्याः सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ॥

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते । ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाम्नाताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनिति अथ चतसृषु ” इति ।

पाठस्तु—

“ अग्ने महा२ँ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः ।

ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः। कविशस्तो ब्रह्मसꣳशितो घृताहवनः। प्रणीर्यज्ञानाम्। रथीरध्वराणाम्। अतूर्तो होता। तूर्णिर्हव्यवाट्। आस्पात्रं जुहूर्देवानाम्। चमसो देवपानः। अराꣳ इवाग्ने नेमिर्देवाꣳस्त्वं परिभूरसि। आवह देवान्यजमानाय। " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ३] इति।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः। अवशिष्टा निविन्मन्त्राः। तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः॥

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महाꣳ असीत्याह महान्ह्येष यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो ह्येष भारतेत्याहैष हि देवेभ्यो हव्यं भरति, इति।

अग्निरिति यदेष यस्मात्सर्वाहुत्याधारत्वेन महांस्तस्मान्मन्त्रे महानसीत्युच्यते। यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिमानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते। यस्मादेष देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्भारतेति संबोध्यते। मन्त्रे येयमसावसाविति वीप्सा तेन(तया) भृग्वादीनामृषीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः। स च भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः॥

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इत्याह देवा ह्येतमैन्धत, इति।

यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्धत प्रज्वलितवन्तस्तस्माद्देवेद्ध इत्युच्यते॥

द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध, इति।

देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरैन्ध॥

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुमदित इत्याह विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवाꣳसः कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवाꣳसो ब्रह्मसꣳशित इत्याह ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा, इति।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिदगस्य च व्याख्यानम्)

शुश्रुवांसः श्रुताध्ययनसंपन्ना जात्या विप्रा विद्यया विबुधाः कवयश्च भवन्ति तैरयमनुमदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः। घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ॥

अनुच्छ्वासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वोच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानाꣳ
रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्तो
होतेत्याह न ह्येतं कश्चन तरति तूर्णि-
र्हव्यवाडित्याह सर्वꣳ ह्येष तरति , इति।

यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रसिद्धम् । रथीर्देवानां हविर्वहनायाध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति नातिक्रामति तस्मादयमतूर्तो होतेत्युच्यते। यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति प्राप्नोति तस्मात्तूर्णिर्हव्यवाडित्युच्यते ॥

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्भ्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

आस्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येष देवानां
चमसो देवपान इत्याह चमसो ह्येष देवपानोऽराꣳ
इवाग्ने नेमिर्देवाꣳस्त्वं परिभूरसीत्याह देवान्ह्येष
परिभूर्यद्ब्रूयादा वह देवान्देवयते यजमाना-
येति भ्रातृव्यमस्मै जनयेदा वह देवान्यजमा-
नायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति , इति।

एषोऽग्निर्देवानां जुहूसदृशो जुह्वामिवास्मिन्हविष्प्रक्षेपात्। न चास्य दारुमयजुहूवच्छैथिल्यं, किं त्वास्पात्रं लोहपात्रवद्दृढमित्यर्थः । यथा मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः। हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानरान्नेमिः परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानासि। चतुर्थ्यां निविदि देवयत इति पदं शाखान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत्। देवानिच्छतीति देवयत्त(यंस्त) स्मै देवयते यजमानाय। एत-

१ क. घ. ङ. च. 'नां होत'।

त्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभा[1] भवति । तदेतद्भ्रातृव्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव वाक्यशेषात्तेनैवै[2]तेन यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ॥

कल्पः—“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यद्देवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमावह महेन्द्रमावह देवाँ आज्यपाँ आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति न स्वं महिमानमावहेदा चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ” इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाम्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(*तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयते, इति ।

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण ह्वयते ।) हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्यभागदेवं सोममावह । पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह । पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चार्याऽऽवहेतिपदमुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्यायामसांनाय्यिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतश्रियः सांनाय्यदेवमिन्द्रमावह । गतश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्प्रयाजानूयाजदेवानावह । अग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थ्यातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज एव देवानभिप्रेत्य स्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनकर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽवाहनविषयत्वाभावात् , इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मादसौ जातवेदाः सर्वज्ञोऽयं सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवानावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किं तु हविष्प्रापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यद्देवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्ण्वग्नीषोमाणां विकल्पाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।

एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

---

१ ख. °भाति । २ ख. °नैव य° ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

अग्निमग्न आ वह सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप ह्वयते , इति।

तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाऽऽज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः क्रमेण हूत[1]वान्भवति। प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथापूर्वमित्यादिनोच्यते॥

आवाहननिगदावसाने यदेतन्निगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ चाग्ने देवान्वह सुयजा च यज जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सꣳ श्यति सोऽस्य सꣳशितो देवेभ्यो हव्यं वहति , इति।

तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संश्यति तीक्ष्णी करोति। सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽप्रमत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति॥

कल्पः—" अथ स्रुगादापनेन स्रुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्युर्जुहूपभृतौ स्रुचावादत्ते " इति।

घृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान्। होता तु घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति। तदिदं स्रुचोरादापनम्। सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाम्नातः।

तस्य पाठस्तु—

" अग्निर्होता वेत्त्वग्निः। होत्रं वेत्तु प्रावित्रम्। स्मो वयम्। साधु ते यजमान देवता। घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व। देवायुवं विश्ववाराम्। ईडामहै देवाꣳ ईडेन्यान्। नमस्याम नमस्यान्। यजाम यज्ञियान्। " [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ४] इति।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता। तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आम्नातम्— " अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह। अग्निर्वै देवानां यष्टा " इति। अतोऽयमग्निर्वेत्तु होमक्रमं जानातु। तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते। प्रकृष्टमवित्रं फलदानरूपमस्मद्रक्षणं यस्मिन्होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम्। तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं वेत्तु होमक्रमं जानातु। न केवलं दैव्यस्य होतुरग्नेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किं तु वयं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे। अतो वयमपि होमक्रमज्ञानवन्तस्तिष्ठामः। हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः। हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां स्रुचं जुहूमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी

१ ङ. °मेणाऽऽहू°।

कुर्वित्यर्थः। कीदृशीं स्रुचं, देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम्। विश्ववारां विश्वान्सर्वान्राक्षसकृतान्विघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम्। ईडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं स्तुमः। नमस्यान्नमस्कारप्रियान्पितॄन्नमस्कुर्मः। यज्ञियान्यज्ञप्रियान्देवान्यजाम॥

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

अग्निर्होतेत्याहाग्निर्वै देवानाꣳ होता य एव देवानाꣳ होता तं वृणीते, इति॥

दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सद्भाव इत्येतदर्शयति—

स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति, इति॥

ददात्वित्येतादृशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं दर्शयति—

साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते , इति।

शाखान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि योऽग्निं होतारमवृथा इति किंचिद्वाक्यमाम्नातम्। तस्यायमर्थः—हे यजमान यस्त्वमग्निं होतारमवृथा होतृत्वेन वृतवानसि तस्य तव साधु ददात्विति॥

तमिमं शाखान्तरपाठं दूषयति—

यद्ब्रूयाद्योऽग्निꣳ होतारमवृथा इत्यग्निनोभयतो यजमानं परि गृह्णीयात्प्रमायुकः स्यात् , इति।

अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यद्यग्निꣳ होतारमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्श्वयोर्यजमानोऽग्निना परिगृहीतो भवेत्। ततो दाहाधिक्येन म्रियेत। तस्माच्छाखान्तरपाठो नाऽऽदर्तव्यः॥

यद्यपि जुहूपभृतौ द्वे अपि आदातव्ये तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं निवार्य जुह्वा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्रुचमित्येकवचनमेव पठनीयमित्येतद्दर्शयति—

यजमानदेवत्या वै जुहूर्भ्रातृव्यदेवत्योपभृद्यद्द्वे इव ब्रूयाद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति, इति।

स्रुचावित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समप्रधाने इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत्। तस्मादुपभृतमुपेक्षितामिव तिरस्कर्तुं जुहूमा-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

धान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति। नहि जुह्वा इवोपभृतः क्वचिदपि साक्षाद्धोमसाधनत्वमस्ति। तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या युक्तम् ॥

देवमिश्रणेन देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिप्रेतमित्येतद्दर्शयति—

देवायुवमित्याह देवान्ह्येषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वꣳ ह्येषाऽवति, इति ॥

ईडेन्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईडामहै देवाꣳ ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव तद्यथाभागं यजति ॥, इति ॥

देवता यजतीत्येतदुपलक्षणम्। मनुष्यान्स्तौति पितॄन्नमस्यतीत्येतदपि द्रष्टव्यम्। एवं च सति यस्य मनुष्यादेर्यो भागः स्तुत्यादिरूप उपचरितस्तं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ॥

अथ मीमांसा।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति।
विक्रियेत न वाऽऽद्येऽपि किं स्याद्दध्याज्यपानिति ॥
दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात्पृषदाज्यपान्।
द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्रहविष्ट्वतः ॥
द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः।
गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकारायाड्जोषणनिगमा अतिदिष्टाः। तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः—"देवाꣳ आज्यपाꣳ आवह।" "स्वाहा देवाꣳआज्यपान्।" "अयाड्देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि।" "देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त।" इति। सोऽयमाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः। तत्र विकारोऽपि त्रिविधः। तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति। कुतः। अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात्। आज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्धविष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविः। ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः। दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते

पृषदाज्यं द्रव्यान्तरम् । तदेव हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेलनादाज्ये पृषत्ता गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वमित्याज्यपशब्दोपेता एव निगमाः पठितव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

त्रीꣳस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशानु ब्रूयाद्राजन्यस्य पञ्चदशो वै राजन्यः स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु वै राजन्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति जगत्या परि दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशून्परि गृह्णात्येकविꣳशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविꣳशः

स्तोमा॑नां प्र॒ति॒ष्ठा प्रति॑ष्ठित्यै (२) चतु॑र्वि॒ꣳश॒ति॒मनु॑ ब्रूयाद्ब्रह्मवर्च॒सका॑मस्य॒ चतु॑र्विꣳशत्यक्षरा गाय॒त्री गा॑य॒त्री ब्र॑ह्मवर्च॒सं गा॑यत्रि॒यै॒वास्मै॑ ब्रह्मवर्च॒समव॑ रुन्धे त्रि॒ꣳश॒त॒मनु॑ ब्रू॒या॒दन्न॑कामस्य त्रि॒ꣳशद॑क्षरा वि॒राडन्नं॑ वि॒रा॒ड्विराजै॒वास्मा॑ अ॒न्ना॒द्यमव॑ रुन्धे द्वात्रि॑ꣳशत॒मनु॑ ब्रूयात्प्रति॒ष्ठाका॑मस्य॒ द्वात्रि॑ꣳशदक्षराऽनु॒ष्टुग॑नु॒ष्टुप्छन्द॑सां प्र॒ति॒ष्ठा प्रति॑ष्ठित्यै॒ षट्त्रि॑ꣳशत॒मनु॑ ब्रूयात्प॒शुका॑मस्य॒ षट्त्रि॑ꣳशदक्षरा बृ॒ह॒ती बार्ह॑ताः प॒शवो॑ बृ॒ह॒त्यै॒वास्मै॑ प॒शून् (३) अव॑ रुन्धे॒ चतु॑श्चत्वारिꣳशत॒मनु॑ ब्रूयादिन्द्रि॒यका॑मस्य॒ चतु॑श्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रि॒ष्टुगि॑न्द्रि॒यं त्रि॒ष्टुप्त्रि॒ष्टुभै॒वास्मा॑ इन्द्रि॒यमव॑ रुन्धे॒ऽष्टाच॑त्वारिꣳशत॒मनु॑ ब्रूयात्प॒शुका॑मस्या॒ष्टाच॑त्वारिꣳशदक्ष॒रा जग॑ती॒ जाग॑ताः प॒शवो॒ जग॑त्यै॒वास्मै॑ प॒शूनव॑ रुन्धे॒ सर्वा॑णि॒ छन्दा॒ꣳस्यनु॑ ब्रूयाद्बहुया॒जिनः॒ सर्वा॑णि॒ वा ए॒तस्य॒ छन्दा॒ꣳस्यव॑रुद्धा॒नि॒ यो ब॑हुया॒ज्यप॑रिमित॒मनु॑ ब्रूयादप॑रिमित॒स्याव॑रुद्ध्यै (४) ॥

(कामयेत प्रतिष्ठित्यै पशून्त्सप्तचत्वारिꣳशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

त्रीन् । तृचान् । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्यस्य । त्रयः । वै । अन्ये । राजन्यात् । पुरुषाः । ब्राह्मणः । वैश्यः । शूद्रः । तान् । एव । अस्मै । अनुकानित्यनु—कान् । करोति । पञ्चदशेति पञ्च—दश । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्यस्य । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । वै । राजन्यः । स्वे । एव । एनम् । स्तोमे । प्रतीति । स्थापयति । त्रिष्टुभा । परीति । दध्यात् । इन्द्रियम् । वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियकाम इतीन्द्रिय—कामः । खलु । वै । राजन्यः । यजते । त्रिष्टुभा । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । परीति । गृह्णाति । यदि । कामयेत (१) । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । अस्तु । इति । गायत्रिया । परीति । दध्यात् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । वै । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् । एव । भवति । सप्तदशेति सप्त—दश । अन्विति । ब्रूयात् । वैश्यस्य ।

सप्तदश इति सप्त—दशः। वै। वैश्यः। स्वे। एव। एनम्। स्तोमे। प्रतीति। स्थापयति। जगत्या। परीति। दध्यात्। जागताः। वै। पशवः। पशुकाम इति पशु—कामः। खलु। वै। वैश्यः। यजते। जगत्या। एव। अस्मै। पशून्। परीति। गृह्णाति। एकविंशतिमित्येक—विंशतिम्। अन्विति। ब्रूयात्। प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा—कामस्य। एकविंश इत्येक—विंशः। स्तोमानाम्। प्रतिष्ठेति प्रति—स्था। प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै (२)। चतुर्विंशतिमिति चतुः—विंशतिम्। अन्विति। ब्रूयात्। ब्रह्मवर्चसकामस्येति ब्रह्मवर्चस—कामस्य। चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति—अक्षरा। गायत्री। गायत्री। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। गायत्रिया। एव। अस्मै। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम्। अवेति। रुन्धे। त्रिंशतम्। अन्विति। ब्रूयात्। अन्नकामस्येत्यन्न—कामस्य। त्रिंशदक्षरेति त्रिंशत्—अक्षरा। विराडिति वि—राट्। अन्नम्। विराडिति वि—राट्। विराजेति वि—राजा। एव। अस्मै। अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम्। अवेति। रुन्धे। द्वात्रिंशतम्। अ-

न्विति । ब्रूयात् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा—काम-
स्य । द्वात्रिंꣳशदक्षरेति द्वात्रिंꣳशत्—अक्षरा । अनु-
ष्टुगित्यनु—स्तुक् । अनुष्टुबित्यनु—स्तुप् । छन्दसाम् ।
प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थि-
त्यै । षट्त्रिंꣳशतमिति षट्—त्रिंꣳशतम् । अन्विति ।
ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु—कामस्य । षट्त्रिंꣳशद-
क्षरेति षट्त्रिंꣳशत्—अक्षरा । बृहती । बार्हताः ।
पशवः । बृहत्या । एव । अस्मै । पशून् (३) ।
अवेति । रुन्धे । चतुश्चत्वारिंꣳशतमिति चतुः—चत्वा-
रिंꣳशतम् । अन्विति । ब्रूयात् । इन्द्रियकामस्येती-
न्द्रिय—कामस्य । चतुश्चत्वारिंꣳशदक्षरेति चतुश्चत्वा-
रिंꣳशत्—अक्षरा । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् ।
त्रिष्टुभा । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । अवेति । रुन्धे ।
अष्टाचत्वारिंꣳशतमित्यष्टा—चत्वारिंꣳशतम् । अन्वि-
ति । ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु—कामस्य । अष्टा-
चत्वारिंꣳशदक्षरेत्यष्टाचत्वारिंꣳशत्—अक्षरा । जगती ।
जागताः । पशवः । जगत्या । एव । अस्मै । पशून् ।
अवेति । रुन्धे । सर्वाणि । छन्दाꣳसि । अन्विति ।
ब्रूयात् । बहुयाजिन इति बहु—याजिनः । सर्वाणि ।
वै । एतस्य । छन्दाꣳसि । अवरुद्धानीत्यव—रुद्धा-

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

नि। यः। बहुयाजीति बहु-याजी। अपरिमित-मित्यपरि-मितम्। अन्विति। ब्रूयात्। अपरि-मितस्येत्यपरि-मितस्य। अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै (४)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥ १०॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः।)

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा निगदादयः॥

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते।

तत्र राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

त्रीꣳस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान्करोति, इति।

प्र वो वाजा इत्येका त्रिरावृत्तत्वात्(त्ता)। अग्न आयाहीत्येकस्तृचः। त्वं वरुण इत्येका परिधानीया त्रिरावृत्ता। एवं त्रयस्तृचाः। तेन तृचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीन्वर्णान्राजन्यस्यानुकूलान्करोति॥

पक्षान्तरं विधत्ते—

पञ्चदशानु ब्रूयाद्राजन्यस्य पञ्चदशो वै राजन्यः स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति, इति।

प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः। यद्यपि पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रीꣳस्तृचानित्यनेन विशेषवचनेन नित्यबाधप्राप्तौ[1] विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते॥

---

१ क. घ. ङ. च. 'त्यवद्बाधकप्रा'।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टु-
गिन्द्रियकामः खलु वै राजन्यो यजते
त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति, इति।

त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तत्संबन्धीन्द्रियरूपत्वम्। राजन्यश्च युयुत्सुत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः॥

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति, इति।

आजुहोत दुवस्यतेत्येषा गायत्री। तत्सवितुरित्यस्या गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चसनिष्पत्तेस्तस्य[1] गायत्रीरूपत्वम्॥

वैश्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते—

सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः
स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रति ष्ठापयति, इति।

"समिध्यमानो अध्वरे" "समिद्धो अग्न आहुत" इत्यनयोर्मध्ये "पृथुपाजा अमर्त्यः" "तꣳ सबाधो यतस्रुचः" इत्येतयोर्धाय्ययोः प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः। प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्ययोरुत्पन्नत्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः॥

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

जगत्या परि दध्याज्जागता वै पशवः
पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते
जगत्यैवास्मै पशून्परि गृह्णाति, इति।

जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम्। वैश्यस्य क्षीरदध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं प्रसिद्धम्॥

नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—

एकविꣳशतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैक-
विꣳशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै, इति।

---

1 ख. च. 'स्तस्या गा'।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्भिरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमित्यादिके। अथाग्न आयाहीत्यादि। अथ त्वामग्ने पुष्क-रादधीति त्रयस्तृचाः। अग्निमग्निमित्येकादश। पृथुपाजा इत्यष्टौ। अष्टाचत्वा-रिंशत्यक्षरस्य दाशतय्यास्तिस्र आगमयितव्याः। एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां यथार्थमागम इति। अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्यस्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेप-णीयम्। तत ऊर्ध्वमग्न आयाहीत्यादिकं यथाम्नातं पठितम्। तत्र समिध्यमा-नसमिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः। यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्यते तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति। मीमांसकास्तु *धाय्यासं-ज्ञकानामेव समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः। इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः। तत्रापि परिधानीयाया उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः। त्रिवृत्पञ्चदश-सप्तदशानां संख्या चतुर्थ एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा॥

फलान्तराय विधत्ते—

चतुर्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति॥

पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विरा-डन्नं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे, इति।

दशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम्। तच्छन्दोनुष्ठानेनान्नस्य लभ्य-त्वात्तस्य च्छन्दसोऽन्नत्वम्॥

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशद-क्षराऽनुष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै, इति।

अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्रूपत्वमनुष्टुभः। वाचि सर्वेषां छन्द-सामन्तर्भावादनुष्टुबितरच्छन्दसां प्रतिष्ठा॥

---

* अत्र ख. पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम्।

---

१ ख. च. 'शतपक्षस्य'। २ क. घ. ङ. च. 'मानेद्ध'। ३ क. घ. ङ. च. 'मानेद्ध'। ४ क. ङ. 'या उ'।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिꣳशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्-
त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो
बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे, इति।

पशूनां बृहतीछन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्बार्हतत्वम् ॥

फलान्तराय विधत्ते—

चतुश्चत्वारिꣳशतमनु ब्रूयादिन्द्रियका-
मस्य चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं
त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धे, इति ॥

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अष्टाचत्वारिꣳशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्या-
ष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगती जागताः प-
शवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे, इति ॥

सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाꣳस्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि
वा एतस्य छन्दाꣳस्यवरुद्धानि यो बहुयाजी, इति।

बहुभिर्दीक्षणीयादिभिरिष्टिभिरग्नीषोमीयादिपशुभिरैन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी। एतस्य बहुयाजिनः सवनत्रये गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि च्छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति। तस्मात्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि च्छन्दांस्यनुब्रूयात्। "समिध्यमानः प्रथमोऽनु धर्मः" इत्येषा त्रिष्टुप्। "त्वामग्ने प्र दिव आहुतं घृतेन" इत्येषा जगती। एतदुभयं समिद्धवत्याः पूर्वं पठनीयम् ॥

तस्य सोमयाजिनस्त्रीꣳस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिꣳशतमनुब्रूयादित्यन्ते यः संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येतद्विधत्ते—

अपरिमितमनु ब्रूयादपरिमितस्यावरुद्ध्यै॥, इति ॥

---

१ ख. 'जिनं निमित्तीकृ'। २ क. घ. ङ. च. 'भिरै'।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

"सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत।
पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्पते ॥
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात्।
पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥"

अनारभ्य श्रूयते—"सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्" इति। प्र वो वाजा अभिद्यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः। तासां साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम्। यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदश्यं साप्तदश्यं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः—विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते। प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात्। नच पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम्। पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात्। तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदश्यमवतिष्ठते। न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति। साप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत।
पूर्ववचेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥
गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत्।
भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥"

सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगामीति चेन्मैवम्। नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात्। नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम्। तस्माद्वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठते। अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार—"चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य" इति। तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृताविति पूर्वः पक्षः। कामनानिमित्तकेन

---

१ ख. °कल्प्यते। २ ख. °कल्प्येया°। ३ ख. °श्यवाक्ययोः। ४ क. घ. ङ. च. °स्मादध्व°। ५ क. °न्नित्यनै° ६ क. घ. ङ. च. °त्कामिन्यैत°।

गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गोदोहनमिति सिद्धान्तः ॥

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

" सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।
संहृतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्योऽस्त्वाज्यभागवत् ॥
सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे ।
पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ "

अनारभ्य किंचिदाम्नायते—" सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् " इति । तथा वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ मित्रविन्दायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदश्यं विहितम् । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धत्वाद्विकृतिष्वेतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्ताः सप्तदश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत्क्लृप्तोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति । साप्तदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते, किं तु चोदकप्राप्तास्ता अनूद्य साप्तदश्यं विधीयते । तत्र साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या क्रतुसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः । क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः, प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी विकृतिसंबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिर्वैमृधादिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणवदुपसंहारो न त्वाज्यभागवदपूर्वं कर्म ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।
आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥

१ क. घ. ङ. च. पुनर्विहि° । २ क. घ. ङ. च. °पि पा° । ३ ख. °तुप्रवेशं प° । ४ क. घ. ङ. च. °दश्यं प° । ५ ख. निवेशः । ६ ख. °रणपाठेनै° । ७ क. घ. ङ. च. °तिसं° ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

तत्राप्याद्यन्तयोर्यावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा।
अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः॥
त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात्।
विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात्॥"

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—"एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य" इत्यादिना। यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किं तु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—"त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इति। अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम्। अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये। कुतः। विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात्। मैवम्। न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम्। प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चदशसंख्यापूरणात्। अतो विवक्षितं त्रित्वम्। तथा सति तदबाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षण्णामृचामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः॥ १०॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः।)

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणा-
मुपवीतं देवानामुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्ह्याश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चम-

---

१ क. घ. ङ. च. अन्यस्या°। २ घ. ङ. °पूर्तौ पूर्वं तावदृगागम°। च. °पूर्तौ पूर्वं तावदृग°। ३ क. घ. ङ. च. °दभ्यासाय।

न्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवमन्तराऽनूच्यꣳ सदेवत्वायं विद्वाꣳसो वै
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्वेद्यन्यः पादो
भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै
पथामसꣳरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्राम्याꣳश्चैव पशूनारण्याꣳश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि ज-
यति देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाघारमाऽघारयत्ततो
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्यत्तूष्णीमाघारमाघार-
यति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवा-
भ्यनक्त्यलूक्षो भवति य एवं वेदाथो तर्पय-
त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
वेद यदेकयाऽऽघारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वाभ्यां द्वे
प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्रेचयेन्मनसाऽऽघार-
यति मनसा ह्यनाप्तमाप्यते तिर्यञ्चमाघारय-
त्यछम्बट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽर्तीयेतामहं
देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीदहं देवेभ्य

इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां सोऽब्रवीत् (४) प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्खलु तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत्तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणार्ध्यं त्रयः (५) इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्ध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या आघारमा घारयति तिर इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयत्यृजुमा घारयत्यृजुरिव हि प्राणः संततमा घारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मं तस्याऽऽघारयेत्प्राणमे-

वास्मा॑ज्जि॒ह्मं न॑यति ता॒जक्प्र मी॑यते॒ शिरो॒ वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॒ यदा॑घा॒र आ॒त्मा ध्रु॒वा (७) आ॒घा॒रमा॒घार्य॑ ध्रु॒वाꣳ सम॑नक्त्या॒त्मन्ने॒व य॒ज्ञस्य॒ शिर॒ः प्रति॑ दधात्य॒ग्निर्दे॒वानां॑ दू॒त आसी॒द्दैव्यो॑ऽसु॒राणां॒ तौ प्र॒जाप॑तिं प्र॒श्नमै॑ताꣳ स प्र॒जाप॑ति॒र्ब्राह्म॒णम॑ब्रवीदे॒तद्वि ब्रू॒हीत्या श्रा॑व॒येती॒दं दे॑वाः शृणु॒तेति॒ वाव तद॑ब्रवीद॒ग्निर्दे॒वो होते॒ति॒ य ए॒व दे॒वानां॒ तम॑वृणीत॒ ततो॑ दे॒वाः (८) अभ॑व॒न्परा॑ऽसु॑रा॒ यस्यै॒वं वि॒दुषः॑ प्रव॒रं प्र॑वृ॒णते॒ भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑व्यो भव॒ति॒ यद्ब्रा॑ह्मणश्चाब्रा॑ह्मणश्च प्र॒श्नमे॒याता॑ं ब्रा॒ह्मणा॒याधि॑ ब्रू॒याद्यद्ब्रा॑ह्म॒णाया॒ध्याहा॑ऽऽत्मने॑ऽध्या॑ह॒ यद्ब्रा॑ह्मणं॒ प॒राहा॑ऽऽत्मानं॒ परा॑ऽऽह॒ तस्मा॑द्ब्राह्म॒णो न प॒रोच्यः॑ (९) ॥

(वा आ॑र॒ण्याꣳश्चाव॑ रु॒न्धेऽथो॑ प॒शुभि॒ः सो॑ऽब्रवीद्दक्षिणा॒र्ध्यं॑ त्रय॑ इव ध्रुवा दे॒वाश्च॑त्वारि॒ꣳ॒शच्च॑ ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

निवी॑त॒मिति॒ नि—वी॒त॒म् । म॒नु॒ष्या॑णाम् । प्रा॒ची-

नावीतमिति प्राचीन—आवीतम् । पितृणाम् ।
उपवीतमित्युप—वीतम् । देवानाम् । उपेति । व्यु-
यते । देवलक्ष्ममिति देव—लक्ष्मम् । एव । तत् ।
कुरुते । तिष्ठन्न् । अन्विति । आह । तिष्ठन्न् । हि ।
आश्रुततरमित्याश्रुत—तरम् । वदति । तिष्ठन्न् । अ-
न्विति । आह । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोक-
स्य । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै । आसीनः । य-
जति । अस्मिन्न् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।
यत् । क्रौञ्चम् । अन्वाहेत्यनु—आह । आसुरम् ।
तत् । यत् । मन्द्रम् । मानुषम् । तत् । यत् । अ-
न्तरा । तत् । सदेवमिति स—देवम् । अन्तरा । अ-
नूच्यमित्यनु—उच्यम् । सदेवत्वायेति सदेव—त्वाय ।
विद्वांसः । वै (१) । पुरा । होतारः । अभूवन्न् ।
तस्मात् । विधृता इति वि—धृताः । अध्वानः । अ-
भूवन्न् । न । पन्थानः । समिति । अरुक्षन्न् । अन्तर्वे-
दीत्यन्तः—वेदि । अन्यः । पादः । भवति । बहि-
र्वेदीति बहिः—वेदि । अन्यः । अथ । अन्विति ।
आह । अध्वनाम् । विधृत्या इति वि—धृत्यै ।
पथाम् । असंरोहायेत्यसं—रोहाय । अथो इति ।
भूतम् । च । एव । भविष्यत् । च । अवेति । रुन्धे ।

अथो इति॑ । परि॑मितमिति॒ परि॑—मि॒तम् । च॒ । ए॒व । अप॑रिमितमि॒त्यप॑रि—मि॒तम् । च॒ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । अथो॒ इति॑ । ग्रा॒म्यान् । च॒ । ए॒व । प॒शून् । आ॒र॒ण्यान् । च॒ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । अथो॒ इति॑ (२) । दे॒व॒लो॒कमिति॑ दे॒व—लो॒कम् । च॒ । ए॒व । म॒नु॒ष्य॒लो॒कमिति॑ मनुष्य—लो॒कम् । च॒ । अ॒भीति॑ । ज॒य॒ति॒ । दे॒वाः । वै । सा॒मि॒धे॒नीरिति॑ साम्—इ॒धेनीः । अ॒नू॒च्येत्य॑नु—उच्य॑ । य॒ज्ञम् । न । अ॒न्विति॑ । अ॒प॒श्य॒न् । सः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । तू॒ष्णीम् । आ॒घा॒रमित्या॑—घा॒रम् । एति॑ । अ॒घा॒र॒य॒त् । ततः॑ । वै । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अ॒न्विति॑ । अ॒प॒श्य॒न् । यत् । तू॒ष्णीम् । आ॒घा॒रमित्या॑—घा॒रम् । आ॒घा॒र॒य॒तीत्या॑—घा॒रय॑ति । य॒ज्ञस्य॑ । अनु॑ख्या॒त्या इत्यनु॑—ख्या॒त्यै॒ । अथो॒ इति॑ । सा॒मि॒धे॒नीरिति॑ साम्—इ॒धेनीः । ए॒व । अ॒भीति॑ । अ॒न॒क्ति । अ॒लू॑क्षः । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । अथो॒ इति॑ । त॒र्प॒य॑ति । ए॒व । ए॒नाः । तृ॒प्य॑ति । प्र॒जयेति॑ प्र॒—जया॑ । प॒शु॒भिरिति॑ प॒शु—भिः (३) । यः । ए॒वम् । वेद॑ । यत् । एक॑या । आ॒घा॒र॒ये॒दित्या॑—घा॒रये॑त् । एका॑म् । प्री॒णी॒या॒त् । यत् । द्वा॒भ्या॑म् । द्वे इति॑ । प्री॒णी॒या॒त् । यत् । ति॒सृ॒भिरिति॑ ति॒सृ—भिः । अ-

तीति । तत् । रेचयेत् । मनसा । एति । धारयति । मनसा । हि । अनाप्तम् । आप्यते । तिर्यञ्चम् । एति । घारयति । अछंम्बट्कारमित्यछंम्बट्—कारम् । वाक् । च । मनः । च । आर्तीयेताम् । अहम् । देवेभ्यः । हव्यम् । वहामि । इति । वाक् । अब्रवीत् । अहम् । देवेभ्यः । इति । मनः । तौ । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । प्रश्नम् । ऐताम् । सः । अब्रवीत् (४) । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । दूतीः । एव । त्वम् । मनसः । असि । यत् । हि । मनसा । ध्यायति । तत् । वाचा । वदति । इति । तत् । खलु । तुभ्यम् । न । वाचा । जुहवन् । इति । अब्रवीत् । तस्मात् । मनसा । प्रजापतय इति प्रजा—पतये । जुह्वति । मनः । इव । हि । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै । परिधीनिति परि—धीन् । समिति । मार्ष्टि । पुनाति । एव । एनान् । त्रिः । मध्यमम् । त्रयः । वै । प्राणा इति प्र—अनाः । प्राणानिति प्र—अनान् । एव । अभीति । जयति । त्रिः । दक्षिणार्ध्यमिति दक्षिण—अर्ध्यम् । त्रयः (५) । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् । अभीति ।

जयति । त्रिः । उत्तराध्यमित्युत्तर—अर्ध्यम् । त्रयः । वै । देवयाना इति देव—यानाः । पन्थानः । तान् । एव । अभीति । जयति । त्रिः । उपेति । वाजयति । त्रयः । वै । देवलोका इति देव—लोकाः । देवलोकानिति देव—लोकान् । एव । अभीति । जयति । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । प्रीणाति । अथो इति । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । अस्मै । उपेति । दधाति । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै । आघारमित्या—घारम् । एति । घारयति । तिरः । इव (६) । वै । सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । अस्मै । लोकम् । प्रेति । रोचयति । ऋजुम् । एति । घारयति । ऋजुः । इव । हि । प्राण इति प्र—अनः । संततमिति सं—ततम् । एति । घारयति । प्राणानामिति प्र—अनानाम् । अन्नाद्यस्येत्यन्न—अद्यस्य । संतत्या इति सं—तत्यै । अथो इति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप—हत्यै । यम् । कामयेत । प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्यात् । इति । जिह्मम् । तस्य ।

एति। धारयेत्। प्राणमिति प्र—अनम्। एव। अस्मात्। जिह्मम्। नयति। ताजक्। प्रेति। मीयते। शिरः। वै। एतत्। यज्ञस्य। यत्। आघार इत्या—घारः। आत्मा। ध्रुवा (७)। आघारमित्या—घारम्। आघार्येत्या—घार्य। ध्रुवाम्। समिति। अनक्ति। आत्मन्। एव। यज्ञस्य। शिरः। प्रतीति। दधाति। अग्निः। देवानाम्। दूतः। आसीत्। दैव्यः। असुराणाम्। तौ। प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम्। प्रश्नम्। ऐताम्। सः। प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः। ब्राह्मणम्। अब्रवीत्। एतत्। वीति। ब्रूहि। इति। एति। श्रावय। इति। इदम्। देवाः। शृणुत। इति। वाव। तत्। अब्रवीत्। अग्निः। देवः। होता। इति। यः। एव। देवानाम्। तम्। अवृणीत। ततः। देवाः (८)। अभवन्। परेति। असुराः। यस्य। एवम्। विदुषः। प्रवरमिति प्र—वरम्। प्रवृणत इति प्र—वृणते। भवति। आत्मना। परेति। अस्य। भ्रातृव्यः। भवति। यत्। ब्राह्मणः। च। अब्राह्मणः। च। प्रश्नम्। एयातामित्या—इयाताम्। ब्राह्मणाय। अधीति। ब्रूयात्। यत्। ब्राह्मणाय। अध्याहेत्यधि—आह।

आत्मनें। अधीतिं। आह। यत्। ब्राह्मणम्। पराहेतिं परा—आहं। आत्मानंम्। परेतिं। आह। तस्मांत्। ब्राह्मणः। न। परोच्य इतिं परा—उच्यः (९)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः।)

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः॥

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराघा[1]रविशेषश्चाभिधीयते। तत्राऽऽदौ तावद्यागकर्तॄणामुपवीतं विधातुं प्रस्तौति—

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानाम्, इति।

यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वस्त्रेण वा वीयेते संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम्। तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम्। तस्मादृषितर्पणं निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते। प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽधस्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनावीतम्। तच्च पितृणां कर्मणि प्रशस्तम्। अत एव शिष्टाः प्राचीनावीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति। उपवीतस्य लक्षणं स्वाध्यायब्राह्मणे समाम्नातम्—"दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्" इति। तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम्। अत एव शिष्टाः स्वाध्यायादिकं तथैवाऽऽचरन्ति॥

इदानीं विधत्ते—

उप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते, इति।

तत्तेनोपवीतेन देवलक्ष्ममेव देवचिह्नमेव कृतं भवति॥

यागकर्तॄणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते—

---

१ ख. [1]घारादिवि[1]।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्ह्याश्रुततरं वदति, इति।

आसीनो नानुब्रूयात्किं तु तिष्ठन्नेव ब्रूयात्। तस्मात्तिष्ठन्मनुष्य आ समन्तादतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति। तस्मात्तिष्ठन्ननुब्रूयात् ॥

तदेवानूद्य प्रशंसति—

तिष्ठन्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति।

आसनादुत्थितस्य प्रत्यासन्नः स्वर्गः। तस्मात्तस्याभिजित्यै संपद्यते ॥

याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते—

आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति, इति।

यजति याज्यां पठेदित्यर्थः। आसीनस्य चलनाभावादत्र प्रतिष्ठा ॥

अत्युच्चध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते—

यत्क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्य-
दन्तरा तत्सदेवमन्तराऽनूच्यꣳ सदेवत्वाय, इति।

यथा क्रौञ्चाख्यः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति तत्सदृशे सत्यासुरं भवेत्। मनुष्यास्तूपविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते। अतः सोऽपि वर्ज्यः। मध्यमध्वनेर्देवप्रियत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् ॥

अपरं कंचिद्विशेषं विधत्ते—

विद्वाꣳसो वै पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्वि-
धृता अध्वानोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्न-
न्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथा-
न्वाहाध्वनां विधृत्यै पथामसꣳरोहाय, इति।

मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानुब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति। अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदिमध्य एव प्रक्षिप्यानुब्रूते। स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन्। ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षिपन्ति। तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति। वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति किं तु बहिरेव स्थापयन्ति। तेन बहिःस्थापनेन पन्थानस्तान्विदुषः पुरुषान्नैव समरुक्षन्संरोहं न कृतवन्तः। अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्गभ्रंशो मार्गकृतः

१ ख. तत्सादृश्ये।

संरोहः। सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत्। वामपादं बहिः प्रक्षिपेत्। ततोऽनुब्रूयात् । एवं च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति। पथिविषये संमोहश्च न भवति ॥

परस्परविलक्षणं पादविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतं चैव भविष्यच्चाव रुन्धेऽथो परि-
मितं चैवापरिमितं चाव रुन्धेऽथो ग्राम्याꣳ-
श्चैव पशूनारण्याꣳश्चाव रुन्धेऽथो देव-
लोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति, इति।

चतुर्ष्वप्येतेषु पर्यायेषु प्रथमेनान्तःपादप्रशंसा द्वितीयेन बहिष्पादप्रशंसेति द्रष्टव्यम् ॥

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा हौत्राः समापिताः। अथाऽऽध्वर्यवस्त्रौवाघारं विधत्ते—

देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाघारमाऽघारय-
त्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्यत्तूष्णीमाघार-
माघारयति यज्ञस्यानुख्यात्यै, इति।

पूर्वं देवाः सामिधेनीरनूच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापृतमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य तूष्णीमेव ऋजुमाघारमनुष्ठितवान्। तावता कालेन देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्तव्यविशेषमनुस्मृतवन्तः। अतोऽत्रापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाघारोऽनन्तरभाविनो यज्ञकर्तव्यस्यानुस्मरणाय भवति। यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपयत्य स्रुवेण प्राजापत्यमाघारमाघारयतीति अयमाघारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावादयो गुणविशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः ॥

तमेवाऽऽघारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरेवाभ्यनक्ति, इति।

न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिभानमाघारस्य प्रयोजनं, किं तु वह्नौ प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति—

अलूक्षो भवति य एवं वेद, इति ।

उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमरूक्षः पारुष्यरहितः स्नेहोपेतो भवति ॥

आघारमेव पुनः प्रशंसति—

अथो तर्पयत्येवैनाः, इति ।

किंचानेनाऽऽघारेणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्तर्पयति ॥

एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति—

तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद, इति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्याऽऽसीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमृजुꣳ संततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन्सर्वाणीध्मकाष्ठानि सꣳस्पर्शयति"इति, वेदेनोपयम्य स्रुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वोत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ स्रुवयुक्तहस्तमन्तः प्रसार्य ज्योतिष्मति वह्नौ घृतं क्षारयंस्तद्घृतं सर्वसामिधेनीकाष्ठस्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यद्ध्यानं तदेतद्विधत्ते—

यदेकयाऽऽघारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वाभ्यां द्वे प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्रेचयेन्मनसाऽऽघारयति मनसा ह्यनाप्तमाप्यते, इति ।

यद्येकामृचं पठित्वाऽऽघारयेत्तदानीमेकैव सामिधेनी तृप्ता भवेत् । द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिर्ऋग्भिराघारं यदि कुर्यात्तेनायमाघारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्तवान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋक्प्राप्ता । तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मनसैवाऽऽघारयेन्मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा प्राप्तुं शक्यते ॥

दक्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् । स एव सूत्रकार आघारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्—" ऋजू प्राञ्चौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा " इति, तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते—

तिर्यञ्चमा घारयत्यछम्बट्कारम्, इति ।

दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीचीमारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि घृतं पतेत् । तथा सति समि-

दन्तराणामस्पर्शाच्छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत्। तस्मादच्छम्बट्कारं यथा भवति तथा होतव्यम्। तिर्यक्त्वे सति सर्वसमित्संस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ॥

मनसाऽऽघारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति—

वाक्च मनश्चाऽऽर्तीयेतामहं देवेभ्यो हव्यं वहामीति वागब्रवीदहं देवेभ्य इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ सोऽब्रवीत्प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्खलु तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत्तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै, इति।

आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम्। सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी क्रियते—"अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि" इति वाक्येन। ततो वाक्च मनश्चेत्येतौ हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम्। स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्—हे वाक्त्वं मनसो दूतीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा। तत्कथमित्युच्यते—यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूतीत्वमेवेति। अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि वाचा मा जुहोत्विति। तस्मादाघारं प्रजापतये मनसा जुह्वति। यथा मनः संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि। अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजापतेराप्त्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—"इध्मसंनहनैः सह स्फ्यैर्ऋते स्फ्यैर्वाऽऽग्नीध्रोऽनुपरिक्रामन्परिधीन्यथापरिधि तमन्वग्रं त्रिस्त्रिः संमृज्य" इति, तदेतत्संमार्जनं स्फ्येन सहितैरिध्मसंनहनदर्भैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्त्सं मार्ष्टि पुनात्येवैनान्, इति ॥

क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनावृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणार्ध्यं त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्ध्यं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति, इति।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

प्राणापानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं प्रसिद्धं, स्वर्गलोकयमलोकब्रह्मलोकविषयास्त्रयः पन्थानः। तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो जय इतरयोः प्राप्तिर्जयः। त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तूयते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—"वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य" इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति, इति।

देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्व्याख्येयम् ॥

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति।

न केवलं संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किं तु तत्संवत्सरं यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति। तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ॥

पूर्वत्र विहितं तिर्यञ्चमाघारमनूद्य प्रशंसति—

आघारमा घारयति तिर इव वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयति, इति ॥

प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्तरायामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति। अतस्तिर्यगाघारेण यजमानाय स्वर्गमुत्पादितवान्भवति। अथवा स्रुच्याघारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्द्रष्टव्यः ॥

आघारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

ऋजुमा घारयत्यृजुरिव हि प्राणः संततमा घारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै, इति।

दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाघारधाराया वक्रत्वं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात्। प्राणवायुश्च हृदयमारभ्य मुखे निःसरन्वामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन ऋजुरेव भवति संततश्च भवति। अतः प्राणस्यान्नस्य च संतत्यै संपद्यते। किं च सांतत्येन रक्षसामवकाशाभावादपहतिर्भवति ॥

---

१ क. घ. ङ. 'नार्थक'। २ क. घ. ङ. च. 'र्गतिमु'।

ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्रत्वं विधत्ते—

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्मं तस्याऽऽघारयेत्प्राणमेवास्मा-जिह्मं नयति ताजक्प्र मीयते, इति।

यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्मं वक्रं यथा भवति तथाऽऽघारयेत्। तेन वक्रत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु प्रविश्य वक्रत्वं प्रापयति। तेन श्वासोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ॥

आघारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाघार आत्मा ध्रुवाऽऽघारमाघार्य ध्रुवाꣳ समनक्त्या-त्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधाति, इति।

स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽघारस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति। ननु परिधिसंमार्जनादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः। बाढम्। तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां व्याख्यायमानत्वाद्ध्रुव[१]नमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः। इह तु तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वृजुत्वादयो [२]गुणा विधीयन्ते। ततो नास्ति पुनरुक्तदोषः। अत एवोक्तानुवादकत्वादनुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—"ऊ[३]र्ध्वस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाꣳश्चि[४]कित्वन्मनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्षेयो यजमानः" इति। "इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता" इति च। अस्यायमर्थः—यजमानस्य यादृशान्यार्षेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्तव्यानि। तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम्। सामिधेनीप्रस्तावे त्वार्षेयं वृणीत इति होतृकर्तृकमग्निविषयं वरणमुक्तम्। तयोरयं विशेषः। अर्वाञ्चमारभ्येत ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युर्वृणीते। होता तूत्तममारभ्याधस्तनान्वृणीते। तद्यथा—भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम्। अध्वर्युकर्तृके तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्नि-

१ ख. °नमसद्या°। २ ख. गुणविशेषा वि°। ३ ख. °र्ध्वगमासीनं होता°। ४ ख. °कित्वान्म°।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

वद्दूववदम्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति प्रयोक्तव्यमिति, तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

अग्निर्देवानां दूत आसीद्दैव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः शृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव देवानां तमवृणीत ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति , इति।

द्विविधो ह्यग्निर्मानुषो दैव्यश्चेति। भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः। स च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत्। दिवि वर्तमानो दैव्यः। स चान्यत्रापि श्रूयते—"दिवि नाको नामाग्निः। तस्य विप्रुषो भागधेयम्" इति। स चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत्। तावुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम्। तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः। ब्रह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात्। दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति। तयोर्मध्ये ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमर्हसि। तस्मात्त्वमेव यागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति। किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्वर्युराश्रावयेति प्रयुङ्क्ते। तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमानसंबन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे होतस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत्। तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां श्रवणं यथा भवति तथा हौत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति। आसुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुक्तत्वादसौ याज्यादिकं मा ब्रवीदित्यभिप्रायः। यस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं कृतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन्। पराभूता असुराः॥

प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्राह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो न परोच्यः॥, इति॥

यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति अधिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्यैवाऽऽधिक्यं ब्रूयात्तेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति। ब्राह्मणस्य पराभववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति। तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभवविषयो न कर्तव्यः। सोऽयं प्रासङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अत्र मीमांसा।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः।
अपूर्वत्वात्प्रकरणात्पुंसः क्रतोर्वा विधीयते ॥
प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात्।
उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ "

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—" निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते " इति। तत्र निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम्। तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः। अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवत्सर्वपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः। उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनाच्चत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः। प्रकरणबलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः। षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति। तच्च द्विविधं, लोहितोष्णीषादिवदृत्विग्धर्म इत्येकः प्रकारः। क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः। सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयं न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम्। अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात्। वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम्। अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पतेत्। अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका। न च प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वेन विधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उपवीतं तावद्विधीयते। अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसावैयर्थ्यापत्तेः। तस्मिंश्चोपवीतविधावर्थवादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथ-

१ क. घ. ङ. 'ति दिधिषुं यं प्रति प्र'। २ क. घ. ङ. च. 'षोऽनुवा'।

प्रधानमयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये, वीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन(ण) स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः । यत इत्यस्य तु विधित्वं प्रथमकाण्डस्याऽऽद्यानुवाके चिन्तितम् ।

ीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

" उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽथवा ।
दर्शाङ्गता प्रक्रियैषाऽवान्तराऽतोऽस्त्विहाग्रिमः ॥
लिङ्गादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।
विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥ "

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः । एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्—" निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते " इति । तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेन्न । निविद्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगतत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महाँ असीत्यादिभिर्निविद्वाक्यैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—"निविद्भिर्न्यवेदयन् । तन्निविदां निवित्त्वम् । " इति । ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । भवतु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं, निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेन्न । काम्यसामिधेनीभिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया, संनिधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजन्यायाभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।
सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥
दर्शाद्यर्थं प्रकरणाल्लिङ्गे स्यात्सिद्धिरन्यथा ।
दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनूदितम् ॥ "

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्य्वाघारविशेषयोरभिधानम्)

" यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति " इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेर्यं मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्येन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विचने तस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासंभवाद्विषयो णाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" ऋजुत्वादय आघारे विकल्पन्ते न वाऽग्रिमः ।
एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ॥ "

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—" ऋजुमाघारयति, संततमाघारयति, आघारमाघारयति " इति । तेषामृजुत्वादीनामाघारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेन्न । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्सहानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" आघारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्रिमः ।
कर्मैकत्वान्नाऽऽज्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ "

संततमाघारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेन्मैवम् । धा(घा)र्यमाणाज्यबिन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य बिन्दुपातेऽपि कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याघारार्थं यदाज्यं जुह्वा गृहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकालवर्तित्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. घ. ङ. च. 'भावेन'। २ ख. 'दृष्टार्थभे'। ३ ख. च. 'ति कर्मवै'। ४ क. घ. ङ. 'य यावदाज्यं होतव्यं तत्संततैराहु'। ५ क. घ. ङ. 'येऽविच्छेदेन पा'।